

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA LXXVIII

BROJ 1

2025.

Historijski zbornik
LXXVIII, br. 1, Zagreb 2025.

Historijski zbornik / Historical Journal

Izlazi od 1948.

histzbornik1948@gmail.com

UDK 93/99

DOI: <https://doi.org/10.59412/hz>

ISSN 0351-2193 (Tisak)

ISSN 1849-0824 (Online)

IZDAVAČ / PUBLISHER

Društvo za hrvatsku povjesnicu / Association for Croatian History

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Rudolf Barišić (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), *Mateo Bratanić* (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru), *Ivan Hrstić* (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb), *Marica Karakaš Obradov* (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), *Ivan Majnarić* (Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb), *Iva Mandušić* (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb), *Josip Mihaljević* (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), *Magdalena Najbar-Agičić* (Sveučilište Sjever, Koprivnica), *Filip Novosel* (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), *Filip Šimetin Šegvić* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR IN CHIEF

Marica Karakaš Obradov

TAJNIK / SECRETARY

Filip Novosel

SAVJET ČASOPISA / ADVISORY BOARD

Damir Agičić, *Turtko Jakovina*, *Mira Kolar*, *Suzana Leček*, *Franco Mirošević*, *Ivica Prlender*, *Marko Trogrlić*

MEĐUNARODNO UREDNIČKO VIJEĆE / INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Bojan Balkovec (Ljubljana, Slovenija), *Daniel Baric* (Pariz, Francuska), *Ulf Brunnbauer* (Regensburg, SR Njemačka), *Antoni Cetnarowicz* (Krakov, Poljska), *Hannes Grandits* (Berlin, SR Njemačka), *Husnija Kamberović* (Sarajevo, Bosna i Hercegovina), *Irina Ognjanova* (Sofija, Bugarska), *Jan Pelikán* (Prag, Češka), *Stefano Petrungaro* (Venecija, Italija), *Dubravka Stojanović* (Beograd, Srbija), *Dinko Šokčević* (Budimpešta, Mađarska)

LEKTURA ZA HRVATKI JEZIK / CROATIAN LANGUAGE EDITOR

Dragana Balić

LEKTURA ZA ENGLISKI JEZIK / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Ida Car

KOREKTURA / PROOFREADING

Marica Karakaš Obradov, *Filip Novosel*

Članci i rasprave iz časopisa *Historijski zbornik* referirani su u bazama:

ERIH PLUS; *Historical Abstracts (Ebsco)*; *Hrčak*.

Časopis izlazi dva puta godišnje.

Cijena jednog primjerka iznosi 12,56 €; godišnja pretplata iznosi 16,75 €.

Autori se registriraju i rukopise predaju preko Open Journal Systems (OJS) sustava dostupnog na mrežnoj stranici: <https://hrcaj.srce.hr/ojs/index.php/historijski-zbornik/index>

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.

HISTORIJSKI ZBORNIK

dhp
DRUŠTVO ZA
HRVATSKU
POVJESNICU

Godina LXXVIII, br. 1
Zagreb 2025.

SADRŽAJ

Milorad Pavić

- Istočnojadranska tranzitna pomorska trgovina između sredozemnih
azijskih luka i Ancone prema Hrvatskim pomorskim registima 1
*Eastern Adriatic transit maritime trade between Mediterranean Asian ports and Ancona
in the Croatian Maritime Regesta*

Juraj Balić

- Zastupnici Ličke pukovnije šezdesetih godina XIX. stoljeća 33
Parliamentary representatives of the Lika Regiment in the 1860s

Lothar Höbelt

- „Austria Amnestied”. The Insurrection in the Boka kotorska 1869/70 69
„Amnestirana Austrija”: ustanak u Boki kotorskoj 1869./1870.

Jasna Turkalj

- Organizacija poslovanja Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade
(1869. – 1914.) s posebnim osvrtom na gospodarstvo 93
*Work Organisation in the Home Affairs Department of the Land Government
(1869-1914) with a Special Focus on the Economy*

Luka Pejić i Valentina Kezić

- Return to “the Heart of Darkness”: Dragutin Lerman’s Colonial Activities
in Africa 117
Povratak u „srce tame”: kolonijalne aktivnosti Dragutina Lermana u Africi

Suzana Leček

- „Bildkommentar historiji”: fotografije Karla Dienneša kao izvor u povijesnom
istraživanju 145
*“Bildkommentar to History”: Photographs of Karlo Dienneš as a Source in Historical
Research*

Martin Previšić

- Željeznička nesreća u Svetom Petru u Šumi u kolovozu 1949. – kraj
misterija? 175
Railroad accident in Sveti Petar u Šumi, August 1949 – the end of the mystery?

Osvrti i prikazi

Peter W. Sposato, *Forged in the Shadow of Mars: Chivalry and Violence in Late Medieval Florence* / **191–193** (Domagoj Maslač) • Maja Katušić, *Živjeti u Kotoru u 18. stoljeću* / **194–196** (Matea Marušić) • Vesna Miović, *Židovi u Dubrovačkoj Republici 1546. – 1808.* / **196–198** (Edi Zubović) • Nikola Tomašegović, *Moderno ili narodno? Modernistički pokret u Hrvatskoj na prijelomu 19. i 20. stoljeća* / **198–203** (Branimir Janković) • Daniel Baric, *Die Lebenserinnerungen von Carl Patsch. Archäologie eines Lebens zwischen Böhmen und Bosnien* / **203–205** (Marko Marina) • Anita Buhin, *Jugoslavenski socijalizam „sa okusom mora, sa okusom soli“: Mediteranizacija jugoslavenske popularne kulture pod talijanskim utjecajem 1950-ih i 1960-ih* / **205–209** (Nikola Baković) • Hrvoje Petrić i Tomislav Brandolica, *Ekonomska zbilja je crvena nit povijesti: Hrvatska historiografija i ekonomska historija* / **209–211** (Adrian Filčić)

Dodjela nagrada u historiografiji za 2024. godinu 215

Istočnojadranska tranzitna pomorska trgovina između sredozemnih azijskih luka i Ancone prema Hrvatskim pomorskim regestima

Osamnaesto stoljeće donijelo je velike promjene u pomorsko-trgovačkim prilikama, kako na istočnom Sredozemlju, tako i na Jadranu. Mletačka Republika nije mogla više držati korak sa sve oštrijom međunarodnom pomorsko-trgovačkom konkurencijom na Levantu te je morala prepustiti ključne pozicije u levantskoj trgovini svojoj konkurenciji. Na Jadranu je pak dojučerašnja gospodarica Kulfa bila prisiljena dopustiti slobodnu plovidbu Jadranom 1717. godine. Jača pomorsko-poduzetnička aktivnost carskih luka Trsta i Rijeke na koje se slobodna trgovina Jadranom najviše odnosila, ali i Ancone, kao papinske luke na Jadranu. Uzevši u obzir nemogućnost ostvarenja svojih pomorsko-trgovačkih poduzetničkih inicijativa, Venecija je liberalizirala svoju gospodarsku restriktivnu politiku prema Stato da mar. Na Jadranu dolazi do stvaranja brojnih pomorsko-trgovačkih centara duž istočnog Jadrana, koji postupno i sami razvijaju svoje pomorsko poduzetništvo, ne samo u okviru Jadrana, već i na Sredozemlju, pa i šire. Jedan od važnih segmenata sredozemne pomorsko-trgovačke mreže u kojoj su sudjelovale istočnojadranske luke bila je i pomorska trgovina između sredozemnih azijskih luka i Ancone, posvjedočena u Hrvatskim pomorskim regestima.

Ključne riječi: pomorska trgovina; Hrvatski pomorski regesti; 18. stoljeće; istočnojadranske luke; Ancona; sredozemne azijske luke

Uvod

Jadran je zbog svoga geografskog položaja u Sredozemnom moru stoljećima bio vrlo poželjan i prikladan pomorski put za razmjenu trgovačke robe između Istoka i Zapada. Glavni akter u trgovačkoj razmjeni Jadrana s istočnim Sredozemljem, koji je nudio robu

za kojom je u Srednjoj i Zapadnoj Europi vladala velika potražnja do 17. stoljeća, bila je Mletačka Republika. Mletačka je Republika glavni udarac u organiziranju pomorske trgovine s Levantom pretrpjela gubitkom otoka Cipra u Ciparskom ratu (1570. – 1573.), a ratovi koje je vodila s Osmanskim Carstvom od sredine 17. stoljeća do početka 18. stoljeća (Kandijski rat, Morejski rat, Drugi morejski rat) samo su utrli put njezinoj daljnjoj pomorsko-trgovačkoj dekadenciji. Paralelno s gubitkom posjeda na putu do Levanta Venecija je u posredničkoj pomorskoj trgovini s Levantom bila suočena s oštrom konkurencijom Francuske, Velike Britanije i Nizozemske, s kojima se više nije mogla uspješno nositi, čime je sve više bila stjerana u jadranske okvire. Na Jadranu je 1717. mletačka dominacija doživjela novi jak udarac kad je austrijski car Karlo VI. dekretom proglasio slobodnu plovidbu Jadranom, a dvije godine kasnije uslijedilo je proglašenje Rijeke i Trsta slobodnim lukama. Proglašenje slobodne plovidbe Jadranom bila je, ustvari, cijena koju je Venecija morala platiti Austriji za njezino savezništvo protiv Osmanskog Carstva u Drugom morejskom ili Malom ratu (1714. – 1718.), u kojem je Venecija izvan Jadrana izgubila više teritorija nego što je zadobila u Morejskom ratu (1684. – 1699.).

Nemogućnost Venecije da vlastitim poduzetničkim inicijativama odgovori na izazov Austrije, kao i novonastale pomorske trgovačke prilike na Jadranu, nagnale su je da liberalizira svoj odnos prema svojim prekomorskim posjedima i da ne guši njihove trgovačke inicijative. Nedostatak jakog pomorskog središta omogućio je dotadašnjim malim pomorskim središtima duž istočnog Jadrana dobivanje na važnosti, uz istovremeno nicanje novih pomorskih središta. Pomorski su poduzetnici dojučerašnji mornari, trgovci, kapetani. Na otoku Lošnju to je obitelj Petrina, a u Splitu Garanjini. Na području Istre vodeće mjesto u pomorskoj trgovini pripada Rovinju. Na južnom Jadranu, Perastu i Dubrovačkoj Republici, koja nakon 1730-ih ponovno doživljava uzlet u pomorskoj trgovini, pridružuju se Dobrota, Prčanj, Herceg Novi i Stoliv. Pomorski kapetani i patruni svojim poduzetništvom postupno pridonose njihovoj daljnjoj afirmaciji i na Sredozemlju. Osamnaesto stoljeće donijelo je i postupnu promjenu dotadašnje pomorsko-trgovačke paradigme. Uz dotadašnji glavni (longitudinalni) plovidbeni pravac i pokoju poprečnu rutu, pojavljuje se sve veći broj jadranskih poprečnih trgovačkih ruta, nastalih kao posljedica trgovačkih veza novih pomorskih centara te njihove sve veće pomorske umreženosti. Kao jedno od glavnih odredišta poprečnih jadranskih trgovačkih veza svakako je luka Ancona na talijanskoj obali. Za istočnojadranske brodare Ancona je bila važna i kao odredište u njihovoj tranzitnoj pomorskoj trgovini robom iz sredozemnih azijskih luka.

O pomorsko-trgovačkoj aktivnosti istočnojadranskih luka svjedoče brojni dokumenti, među kojima valja na posebnom mjestu izdvojiti Hrvatske pomorske regeste. Riječ je o 15 708 sažetaka dokumenata sabranih u ediciju Hrvatski pomorski regesti / Regesti marittimi Croati koji se bave pomorskim prometom i trgovinom jadranskih luka u 18. stoljeću.¹ To je tek manji dio objavljenih dokumenata od otprilike njih stotinjak tisuća koje je Nikola Čolak za života sakupio iz fondova arhiva diljem Jadrana.

1 Čolak, *Regesti marittimi croati. Hrvatski pomorski regesti*, sv. I. – III.

Na temelju zapisa u Hrvatskim pomorskim registima te relevantne literature, u ovom se radu nastoji rekonstruirati struktura trgovačke mreže sredozemnih azijskih luka i Ancone u svim njezinim elementima, od aktera u trgovini do vrste robe i brodova kojima se roba prevozila, te utvrditi mjesto i uloga istočnojadranskih centara u tim pomorsko-trgovačkim tokovima. Uzevši u obzir značaj Hrvatskih pomorskih regesta kao najvažnijih izvora za obradu teme rada, o korpusu ovih dokumenata te njihovu razradi bit će riječi na samom početku rada.

Budući da je na temelju spomenutih izvora u promatranom pomorsko-trgovačkom odnosu prednjačio izvoz iz sredozemnih azijskih luka u odnosu na uvoz, u nastavku rada pažnja će se najprije posvetiti onom dijelu trgovačke mreže koji započinje u azijskim lukama, a potom i drugom kraju te trgovačke mreže, odnosno Anconi. Paralelno s razradom obaju dijelova trgovačke mreže raščlanit će se sudjelovanje brodova s istočne obale Jadrana u toj trgovačkoj razmjeni, nakon čega će daljnjom raščlambom biti obuhvaćena struktura robe kao predmet trgovine, vrsta brodova koji su sudjelovali u razmjeni robe, a u razmatranje će se uzeti i neki drugi čimbenici koji su pridonosili povećanoj važnosti luke Ancone na Jadranu. Pritom se misli ponajprije na njezin značaj s maritimno-hidrografskog aspekta u longitudinalnoj plovidbi Jadranom. Uzevši u obzir ograničeni opseg rada, svi navedeni promatrani aspekti obradit će se u glavnim crtama, a ostat će neobrađena brojna druga pitanja, poput načina provedbe kontumacijskog režima koji se primjenjivao za brodove koji dolaze s istoka, vlasničkih udjela u brodovima u tranzitnoj trgovini, taksi i poreza kojima su se teretili brodovi u Anconi, upotrebe različitih mjera za robu (masa, volumen) u obostranoj trgovini, konzularnih aktivnosti, piraterije u istočnom Sredozemlju, kao i niza drugih koji su utjecali na promatranu trgovačku aktivnost te ostaju za razradu u budućim istraživanjima.

Stanje istraženosti i izvori

Prema Hrvatskim pomorskim registima istočnojadranska tranzitna pomorska trgovina između sredozemnih azijskih luka² i Ancone spada u red specifičnih i vrlo kompleksnih tema, stoga ne čudi što ova tema dosad nije sustavno obrađena. Promatrajući njezin višeslojni karakter mogla bi se raščlaniti u nekoliko različitih tema koje su dosad pobudile znatan istraživački interes i bile predmet znanstvenog istraživanja. Započevši sa sredozemnim azijskim prostorom više je studija i monografija koje obrađuju dotični prostor kao poprište pomorsko-trgovačkih aktivnosti konkurentskih zemalja na Levantu.³ Kad je u pitanju posrednička trgovina između osmanskih proizvođača i

- 2 U radu se koristi sintagma *sredozemne azijske luke*, umjesto, primjerice, *osmanske luke* ili *levantske luke* kako bi se nedvosmisleno ukazalo o kojim je lukama riječ. O tome više u nastavku rada.
- 3 Dursteler, *Venetians in Constantinople*; Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*; Laidlaw, *The British in the Levant*; Panzac, „International and Domestic Maritime Trade“, 189-206; Despina, *Trading with the Ottomans*; Despina, *Merchants on the Mediterranean*.

zapadnoeuropskih pomorskih trgovaca nezaobilazno se javlja problem osmanskih manjinskih trgovačkih zajednica. Među studijama po tom pitanju svakako valja istaknuti radove Elene Frangakis-Syrett koji su se pokazali jako korisnim, upravo s Izmirom kao studijom slučaja.⁴ Pomorska trgovina istočnojadranskih središta u 18. stoljeću, kao daljnja karika u temi, nije obrađena u domaćoj znanstvenoj literaturi na jedinstven i zadovoljavajući način, a ne postoji ni recentna znanstvena literatura koja bi se ozbiljnije bavila tom problematikom, što se dijelom može pripisati njihovoj različitoj političkoj pripadnosti tijekom ranog novog vijeka. O pomorskoj trgovini Dubrovačke Republike u 18. stoljeću najznačajniji su radovi Josipa Luetića,⁵ a isti autor obrađivao je i pomorstvo Istre i Hrvatskog primorja kojima se pak bavio i Radojica Barbalić.⁶ Za opis pomorstva Boke kotorske najzaslužniji su Pavao Butorac, koji se bavio peraškim društvom i pomorstvom, te Miloš Milošević s radovima o pojedinim pomorskim središtima (Perast, Dobrota), kao i monografijom koja objedinjuje neka od njegovih istraživanja bokeljske pomorske problematike tijekom ranog novog vijeka, a napose 18. stoljeća.⁷

Obrada pomorsko-trgovačkih prilika na području Ancone i Marchi također je tema koja sama za sebe povlači niz pitanja. Osim povijesti grada Ancone u sastavu Papinske Države, postavlja se pitanje manjinskih trgovačkih zajednica, posebice židovske i grčke, koje su bile nositeljice razvoja pomorstva tijekom cijeloga ranoga novog vijeka. Pitanje funkcioniranja međunarodnih trgovačkih sajmova na području Marchi, ponajprije Senigallije, potom Ancone i Recanatija kao generatora razvoja pomorske aktivnosti, također zahtijeva posebnu pozornost te je našlo svoje mjesto u korištenoj literaturi.⁸

Svi ovi radovi nastali su, barem dijelom, na temelju arhivskih dokumenata čiji sažetci čine ranije spomenutu ediciju Hrvatskih pomorskih regesta. Upravo iz tog razloga zapisi iz Regesta pokazali su se kao vrlo važan izvor za ovu složenu temu, ali i kao važna poveznica koja omogućava sagledavanje teme u svojoj kompleksnosti i međusobno prožimanje njezinih dijelova.

Prije svega, važno je osvrnuti se na sadržaj triju svezaka regesta od ukupno 15 708 pomorskih dokumenata kako bi se ukazalo na kompleksnu situaciju vezanu uz korištenje

4 Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century*, 125-154; Frangakis-Syrett, „Trade between Ottoman Empire and Western Europe“, 1-18; Frangakis-Syrett, „Izmir and the Ottoman Maritime World of the Eighteenth Century“, 109-128; Frangakis-Syrett, „Market Networks and Ottoman European Commerce, c. 1700–1825“, 109-128.

5 Luetić, *O pomorstvu Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*; Luetić, *Brodari i pomorci Dubrovačke Republike*.

6 Barbalić, „Pomorstvo Istre“, 1517-1534; Barbalić, „Pomorstvo Rijeke i Hrvatskog primorja“, 1535-1552.

7 Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*; Milošević, „Nosioći pomorske privrede Perasta u prvoj polovini XVIII vijeka“, 83-134; Milošević, „Nosioći pomorske privrede Dobrote prve polovine XVIII vijeka“, 99-134; Milošević, „Neki aspekti pomorske privrede Boke kotorske u doba mletačke vladavine (1420–1797)“, 1785-1816; Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni*.

8 Cassani, *La fiera di Senigallia (1458–1859)*; Fattori, *Migration and Community in the Early Modern Mediterranean*.

građe.⁹ Nju čine zapisi izvješća mletačkih konzula Magistratu petorice mudrih za trgovinu (*Magistrato dei Cinque savi alla mercanzia*), potom zapisi o izvozu robe te registri pristalih i odlaznih brodova iz ankonske luke. Znatan dio zapisa odnosi se brodolome koji svjedoče o problemima u navigaciji, kako Jadranom, tako i istočnim Sredozemljem, ali i drugim aspektima, ponajprije vezanim uz osiguranje brodova. Nadalje, slijede zapisi koji su u uskoj vezi s trgovinom robom. Riječ je o popisima ulaza i izlaza iz Ancone kroz Ured za javno zdravlje (vezano uz provođenje obveznih kontumacijskih mjera), te zapisima o ulazu i izlazu brodova kroz ankonsku luku (*Arco di Traiano*). Na koncu, najveći broj dokumenata odnosi se na zapise o posadama brodova (*ruolo dei bastimenti*), ponajprije iz mletačke luke, iz kojih se saznaje o kapetanu te posadi broda: od njezinog sastava, dužnostima i imenima članova posade do taksi koje su plaćali radi uzajamne solidarnosti.

Pri obradi zapisa za potrebe istraživanja iznimno je teško jednoznačno izdvojiti one regeste dokumenata koji odgovaraju istraživačkom pitanju, ponajprije zbog toga što se na isti predmet ne odnosi samo jedan zapis. Primjerice, na isti se brod odnose zapisi prilikom njegova ulaska u karantenu, potom pri izlasku iz karantene, ulazu ili odlasku iz luke, i slično. Isto tako, pri obradi teme bilo je potrebno voditi računa i o uvjetima u kojima se trgovina u svojim fazama odvijala, tako da su, u suštini, poželjni svi zapisi koji se odnose na određeni segment jer se njima dodatno rasvjetljuju određeni problemi u pomorskoj trgovini.

Uzevši u obzir različita postavljena istraživačka pitanja i njihovu višeslojnu obradu, broj je korištenih regesta u radu promjenjiv i nije strogo određen. Konkretno, pri razradi vrste robe u luci Anconi koja dolazi iz sredozemnih azijskih luka, kao i vrsti brodova istočnojadranskih pomorskih središta koji su pristigli u Anconu zbog trgovine, ili pak političkoj pripadnosti brodova korištenih u tranzitnoj trgovini, bilo je potrebno odabrati jednoznačne zapise kako bi rezultati bili nedvosmisleni. Tako se u relevantnim regestima može govoriti o 281 zapisu, kad je riječ o vrsti broda i njegovoj političkoj pripadnosti, dok su pri obradi vrste robe bila relevantna 283 regesta. S druge strane, kad se željelo ukazati na određene pomorske aspekte, koji nisu usko određeni brojem regesta, već se njihovim korištenjem potkrjepljuju odgovarajuće teze, tad je i njihov broj veći, ovisno o tezi koju se želi dokazati: važnost Ancone kao zakloništa za brodove u uzdužnoj plovidbi Jadranom, pomorsko-tranzitni promet brodova, godišnji promet stranih brodova u luci Anconi, usporedba zapisa o veličini brodova i broju posade i drugo.

9 Opširnije o sadržaju i korištenim fondovima u trima svescima regesta u: Podhraški Čizmek, *Hodočastia i hodočasnici u Loreto i Asiz*, 16-21.

Sredozemna azijska trgovina u 18. stoljeću i veze s Anconom

Osmanska sredozemna trgovina po svojoj strukturi najvećim se dijelom odnosila na domaću trgovinu, dok je trgovina s europskim zemljama tijekom 18. stoljeća bila zastupljena tek s nešto više od jedne trećine ukupne vrijednosti robe kojom se trgovalo.¹⁰ U trgovini s Europom Istanbul (*Costantinopoli*) i Izmir (*Smirne*) bili su najvažnije osmanske azijske luke, a Solun i Aleksandrija bile su najvažnija europska i afrička osmanska luka. Od ostalih azijskih luka u 18. stoljeću značajne su još Akra (*Acre*),¹¹ Tripoli, Īskenderun (*Alessandretta*),¹² Tenedos,¹³ Češme¹⁴ te ciparske luke Limassol i Larnaka.

Istanbul je, kao vrlo jak konzumentski centar, bio pretežito uvozna luka, u čijoj je trgovini vrijednost uvezene robe premašivala tri do četiri puta vrijednost izvezene robe.¹⁵ Za razliku od Istanbula koji je bio pretežito uvozna luka, Izmir je bio najvažnija osmanska izvozna luka, a promatrajući vanjsku trgovinu prometnuo se tijekom 18. stoljeća i u najvažniju uvoznu luku u kojoj je bila najviše zastupljena trgovina s europskim zemljama.¹⁶ Pomorsko-trgovačkom usponu Izmira koji počinje već od početka 17. stoljeća pogodovalo je više čimbenika. Jedan je od presudnih dekadencija pomorstva obližnjeg otoka Hija, nekada vrlo važnog denovskog posjeda i njihove trgovačke ispostave koja je pogođena pomorskom stagnacijom u drugoj polovici 16. stoljeća nakon osmanskog zauzeća, usmjeravajući time trgovačke tokove u luku i grad Izmir. Posljedičnom uspostavom zapadnoeuropskih trgovačkih zajednica u Izmiru ostvaren je daljnji poticaj njegova trgovačkog razvoja,¹⁷ a preuzimanje perzijske trgovine svilom iz Alepa, vrhunska kvaliteta pamuka u izmirskoj okolici i njegovo povećano iskorištavanje u 18. stoljeću, kao i relativna blizina proizvodnog prostora jako traženog prediva iz angorske vune (moher predivo), prometnuli su Izmir u najvažniju osmansku luku, posebice u međunarodnim okvirima.¹⁸ Kakvo god bilo rivalstvo Izmira s Istanbulom i Aleksandrijom i drugim manje važnim pomorsko-trgovačkim centrima, njihova se pomorska trgovačka aktivnost međusobno upotpunjavala, što je rezultiralo dobro organiziranom i uhodanom pomorsko-trgovačkom mrežom u kojoj su se ispreplitale domaća i međunarodna pomorska trgovina.¹⁹

10 Panzac, „International and Domestic Maritime Trade“, 202; Frangakis-Syrett, „Izmir and the Ottoman Maritime World of the Eighteenth Century“, 110.

11 Grad i luka u sjevernom Izraelu, na prostoru Zapadne Galileje, sjedište nekadašnjeg kršćanskog Jeruzalemskog Kraljevstva (1104. – 1291.).

12 Grad i luka u južnoj Turskoj, na prostoru nekadašnje maloazijske pokrajine Cilicije, na istočnoj obali istoimenog zaljeva, nedaleko od današnje granice sa Sirijom.

13 Turski otok (Bozcaada) na sjeveroistoku Egejskog mora prije ulaza u tjesnac Dardaneli.

14 Naselje i luka u zapadnoj Turskoj nedaleko Izmira, u neposrednoj blizini grčkog otoka Hija. Zbog svojeg je položaja često poslužio brodovima kao sklonište od nevremena prilikom pomorske trgovine s Izmirom.

15 Panzac, „International and Domestic Maritime Trade“, 192; Frangakis-Syrett, „Izmir and the Ottoman Maritime World of the Eighteenth Century“, 110-111.

16 Frangakis-Syrett, „Trade between Ottoman Empire and Western Europe“, 1.

17 Frangakis-Syrett, „Commerce in the Eastern Mediterranean“, 126.

18 Frangakis-Syrett, „Trade between Ottoman Empire and Western Europe“, 2-3.

19 Frangakis-Syrett, „Izmir and the Ottoman Maritime World of the Eighteenth Century“, 111-112.

Najvažniji europski trgovački partner Osmanskog Carstva u 18. stoljeću bila je Francuska. Krajem 1770-ih trgovačka razmjena Osmanskog Carstva s Francuskom bila je tek nešto manja od ukupne trgovačke razmjene Osmanskog Carstva sa svim ostalim europskim zemljama.²⁰ Taj privilegirani trgovački status Francuska je stekla posredničkom ulogom tijekom mirovnog ugovora u Beogradu 1739. godine, nakon rusko-austrijsko-osmanskog rata (1735. – 1739.), u kojem se zauzela za osmanske interese i taj svoj angažman obilato naplatila povoljnim trgovačkim ugovorima. Među ostalim osmanskim trgovačkim partnerima u sredozemnim azijskim lukama po udjelu u vrijednosti trgovine Francusku su slijedile Velika Britanija i Nizozemska,²¹ a značajan udio imale su Mletačka Republika, Dubrovačka Republika, Napuljsko Kraljevstvo, a nakon mira u Küçük Kaynarci 1774. čak i Rusija.

Osmansko Carstvo iz europskih je zemalja najviše uvozilo manufakturne proizvode, vunene tkanine, metalne i mehaničke proizvode, oružje, papir, a njihovim trgovačkim posredstvom iz kolonija šećer i kavu. U osmanskome izvozu prema Europljanima, posebno prema kraju 18. stoljeća, među artiklima je prednjačio sirovi i predeni pamuk, potom svila, moher predivo, vosak, vuna, duhan, kože, sušeno voće i ostali proizvodi.²²

Primarna karika u trgovačkoj mreži između luka Osmanskog Carstva i europskih luka bili su trgovački posrednici. Oni su u sredozemnim azijskim lukama mahom dolazili iz redova manjina: Armenaca, Grka i Židova. Stupali su u poslovne kontakte s proizvođačima na terenu ili pak s drugim, primarnim posrednicima ako ih je bilo između njih i proizvođača, dogovarajući cijenu i ugovarajući nove poslove, često unaprijed zakupljujući čitavu proizvodnju. Također su se povezivali s patrunima i kapetanima trgovačkih brodova koji su dolazili trgovati u osmanske sredozemne luke, a često su bili u uskim vezama i s ankonskim trgovcima i posrednicima.²³

Trgovina osmanskome robom na europskim brodovima za osmanske je trgovce bila jako primamljiva. Većina europskih zemalja koje su trgovale s Osmanskim Carstvom imale su kapitulacije – trgovačke privilegije koje je izdao osmanski državni vrh na temelju kojih je porez na robu u 18. stoljeću iznosio uglavnom 3 % vrijednosti robe, dok je za robu na osmanskim brodovima, pa tako i u domaćoj trgovini carina iznosila 5 %. Također, zahvaljujući ugovorima, europska je roba bila zaštićena jamstvom, a prijevoz na brodovima zapadnih europskih zemalja jamčio je sigurnost, ponajprije

20 U Izmiru je primjerice trgovačka razmjena s Francuskom dosegla u to vrijeme 49,9 % ukupne vrijednosti trgovine. To je iznosilo otprilike dvostruko više negoli trgovačka razmjena s Velikom Britanijom u to vrijeme. Panzac, „International and Domestic Maritime Trade“, 192.

21 Udio trgovine između velikih konkurenata u osmanskoj trgovini, Velike Britanije i Nizozemske nije bio u svim važnijim osmanskim lukama isti. Tako je Velika Britanija prednjačila udjelom u trgovini u Istanbulu, dok je u trgovačkoj razmjeni u Izmiru Nizozemska bila ispred Velike Britanije. Panzac, „International and Domestic Maritime Trade“, 193.

22 Frangakis-Syrett, „Trade between Ottoman Empire and Western Europe“, 10.

23 Frangakis-Syrett, „Trade between Ottoman Empire and Western Europe“, 4; Panzac, „International and Domestic Maritime Trade“, 197.

od napada kršćanskih gusara.²⁴ Nisu sve zemlje dozvoljavale prijevoz osmanske robe svojim brodovima u zapadnu Europu. Velika Britanija i Francuska imale su pomorske zakone kojima je to bilo izričito zabranjeno, za razliku od Nizozemske čije je pomorsko zakonodavstvo bilo manje strogo po tom pitanju, što je i pridonijelo njezinu velikom udjelu u osmanskoj trgovini.²⁵ Talijanske luke Livorno, Genova, Messina, Trst, Ancona i Venecija već su od 17. stoljeća također hrabrile osmanske trgovačke poduzetničke inicijative iz redova manjina stvaranjem njihovih trgovačkih ispostava na svom teritoriju.²⁶ Na sličan su način i brodovi s istočnojadranske obale prevozili robu za račun trgovaca i posrednika u sredozemnim azijskim lukama, što je posvjedočeno u brojnim zapisima u Hrvatskim pomorskim registima.²⁷

Nerijetko su se i sami trgovci iz ishodišnih luka s vlastitom robom ukrcavali na dubrovačke, mletačke ili pak carske brodove. Tako mletački konzul u Anconi 28. svibnja 1770. obavještava Magistrat pet mudrih za trgovinu kako se u luci pojavila dubrovačka kekija pod zapovjedništvom kapetana Marka Đorđića (Gjorgjich) koja se vratila s putovanja iz Istanbula i Izmir, odakle je krenula više od dva mjeseca ranije s robom (sirovi pamuk i u predivu, prekrivači, vosak i pamučne tkanine), za račun nekih grčkih trgovaca koji su se ukricali na brod. Također se naglašava da kapetan nije susreo rusku flotu.²⁸ Ovdje je riječ o trgovačkom putovanju za vrijeme rusko-osmanskog rata nedugo prije bitke kod Češme (5. – 7. srpnja 1770.) kad se bilježi pojačana aktivnost ruskih brodova na Sredozemlju, pa je samim time i svekolika osmanska pomorska aktivnost bila pod posebnom prismotrom. Vjerojatno je izbjegavanje ruskih brodova razlog dugog trajanja puta dubrovačkog broda od osmanskih luka do Ancone, uzevši u obzir vrijeme putovanja za koje su karakteristični jako dobri vremenski uvjeti plovidbe, a prisutnost grčkih trgovaca na brodu rezultat njihove povećane brige za vlastitu trgovačku robu. U drugom slučaju, mletačka pulaka kapetana Drage Dragičevića iz Kotora prevezla je iz Izmir teret 2600 *cantara* valoneje, te 300 koža za račun nekih istočnjačkih trgovaca koji su se ukricali na brod.²⁹

Osim za račun trgovaca iz ishodišnih ili odredišnih luka, kapetani s istočnog Jadrana često su prevozili robu ili dio robe za svoj račun ili račun kompanije, bilo za osobne potrebe ili da istu prodaju u odredišnoj luci. Tako je 1796. godine kapetan Antun Raguzin rodom iz Velog Lošinja, na brigantinu „Il Delfino“ pod mletačkom zastavom, na kojem je i sam bio udjelnik, s puta iz Cilicije i Cipra prevezao teret 1950 *cantara*

24 Panzac, „International and Domestic Maritime Trade“, 197. O opasnosti kršćanskih gusara za osmanske brodove u istočnom Sredozemlju v.: Greene, *Catholic Pirates and Greek Merchants*, 80-81; Frangakis-Syrett, „Izmir and the Ottoman Maritime World of the Eighteenth Century“, 120.

25 Tako je 1768. godine tri četvrtine tereta iz Izmir u Amsterdam natovarenog na nizozemske brodove pripadalo osmanskim trgovačkim posrednicima. Panzac, „International and Domestic Maritime Trade“, 194.

26 Frangakis-Syrett, „Trade between Ottoman Empire and Western Europe“, 8.

27 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. I, 367 (reg. 3641); sv. III, 51-52 (reg. 328), 63 (reg. 467), 74-75 (reg. 538), 78 (reg. 561), 85 (reg. 608).

28 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 63 (reg. 467).

29 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 85 (reg. 612).

valoneje za račun Saverija Zanninija, te 60 *arnasi* vina za svoj račun, preporučeno za Andreu Ballana. Nakon što je teret iskrcan, brod je prazan krenuo za Veli Lošinj.³⁰ S obzirom na to da je i za teret vina navedena osoba kojoj je ono preporučeno, očito je da ga kapetan nije prevezao za osobne potrebe, već s namjerom da ga proda ili daruje. Godine 1782. trabakul *Madonna del Carmine e S. Antonio di Padova*, udjelnika Ivana Mijovića pok. Matije te kapetana Trifuna Milatovića pok. Paška, prevezao je s putovanja iz Izmira teret 1530 *cantara* valoneje za izručenje Georgiosu Protospartiju u Anconi. Uz to je prevezao i teret 48 *cantara* valoneje, 60 bivoljih usoljenih koža, 143 goveđe usoljene kože, 45 *cantara* starog bakra te dva i pol *cantara* žutog voska za račun kapetana i kompanije.³¹ Ilija Bratić, kapetan dubrovačke nave *Madonna del Rosario e S. Biagio*, s putovanja iz Izmira prevezao je 300 bala pamuka, 300 mijatra valoneje, 1208 komada usoljenih koža te 300 *colli* voska za različite trgovce, preporučeno njemu samome.³² Kapetan dubrovačkog pinka *SS.ma Concezione* Petar Logoreci je pak 1768. prevezao iz Izmira u Anconu teret od 118 bala sirovog pamuka i 10 u predivu, tri bale pamučne tkanine te dvije bale voska, sve za svoj račun.³³

Osmanski se trgovci u Hrvatskim pomorskim registima uglavnom neodređeno navode i bez imena, a rijetko se spominju poimenice, pa tako tek u jednom zapisu nalazimo izmirskog trgovca Theodorosa Pressakakija, za čiji je račun mletački trabakul paruna Nikole Čepalića iz Stoliva prevezao 130 *cantara* valoneje iz Izmira.³⁴

Značaj Ancone u trgovini sa sredozemnim azijskim lukama

Ancona se već do početka 16. stoljeća našla u sastavu Papinske Države i postala njezina glavna luka na Jadranu. Svoj uspon trgovine s Osmanskim Carstvom i njezinim lukama krajem 15. i početkom 16. stoljeća Ancona, kao i dijelom i Dubrovnik, može zahvaliti želji osmanskog vrha da prekine mletački monopol nad Jadranom.³⁵ Radi toga je Ancona odabrana da bude glavna luka za distribuciju osmanske robe na europskim tržištima. Ancona je 1514. na svoj favorizirani položaj odgovorila davanjem određenih trgovačkih povlastica trgovcima iz nekih osmanskih gradova s područja Grčke i Albanije, a ubrzo je to isto primijenila na trgovce iz čitavog Osmanskog Carstva. Osam godina potom osmanski su trgovci sa svojom robom u vrijeme poreznog izuzeća imali privilegiran smještaj u gradu.³⁶ O posebnom položaju Ancone u osmanskoj vanjskoj trgovini svjedoči ferman sultana Selima II. koji je osmanskim trgovcima naredio da

30 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. I, 418-419 (reg. 4400).

31 *Isto*, 361 (reg. 3558).

32 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. II, 473 (reg. 5647).

33 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 50 (reg. 313).

34 *Isto*, 87 (reg. 626).

35 Fattori, *Migration and Community in the early modern Mediterranean*, 46.

36 *Isto*, 46.

umjesto predviđene posjete godišnjeg sajma u Recanatiju³⁷ idu trgovati u Anconu.³⁸ Ipak, taj svoj novi trgovački status i značenje koje je iz toga proizlazilo grad i luka, unatoč htijenju, nisu mogli iskoristiti zbog jake kontrole papinskih legata koji nisu imali sluha za otvaranje grada prema vanjskoj trgovini, a određenog učinka na to imao je i odjek Lepantske bitke 1571. godine.³⁹ Stagnacija u razvoju trajala je od prve polovice 16. stoljeća i protekla se kroz čitavo 17. stoljeće. Nositelj pomorske trgovine u gradu i Markama bila je židovska zajednica koja je brojčano ojačala nakon egzodusa Židova istjeranih iz Napuljskog Kraljevstva, ali su od sredine 16. stoljeća stjerani u židovski geto kako se ne bi miješali s kršćanima. Važan doprinos pomorskoj trgovini Ancone dali su i pripadnici grčke manjinske zajednice koji su u 16. stoljeću razvili razgranatu trgovačku mrežu profesionalno surađujući sa Sicilijancima, Slavenima, Dubrovčanima, Osmanlijama i Francuzima.⁴⁰

Početkom 17. stoljeća židovski trgovci iz Ancone lobiranjem su postigli određene trgovačke privilegije u korist ankonskih trgovaca, nakon trgovačkog ugovora iz 1604. između francuskog kralja Henrika IV. i sultana Ahmeda I., te su u to vrijeme plovili pod francuskom zastavom. Njihov društveni status ipak je ostao nepromijenjen sve do sredine 17. stoljeća kad im je dozvoljeno da mogu prenoćiti izvan geta. U drugoj polovici 17. stoljeća rastu naponi ankonskih trgovaca za unaprjeđenjem pomorske djelatnosti, ali brojna ograničenja Papinske Države tomu nisu išla u prilog. Krajem stoljeća naponi su konačno urodili plodom te je 1696. godine izdana dozvola pape Inocenta XII. (1691. – 1700.) koja je nudila slobodnu trgovinu s izuzećem robe koja bi se prodavala u Anconi.⁴¹ Pravi zamah pomorske trgovine uslijedio je od 1732. kad je odlukom pape Klementa XII. u Anconi proglašena zona bescarinske trgovine, odnosno *porto franco*. Time se značajno povećao promet u ankonskoj luci, a primjetno je i povećanje broja brodova koji su dopremali robu iz sredozemnih azijskih luka pa je Ancona postala vodeća pomorsko-trgovačka luka Jadrana. Uslijed provođenja strogih zdravstvenih uvjeta i karantene za robu i ljude koji su dolazili iz zaraženih ili sumnjivih područja (kakvo je velikim dijelom bilo Osmansko Carstvo) te zbog nedostatnih prihvatnih kontumacijskih kapaciteta, vrlo se brzo prišlo projektu izgradnje novog lazareta u samom središtu luke. Premda je konačan projekt gradnje novog lazareta pod paskom inženjera Luigija Vanvitellija konačno dovršen tek sredinom stoljeća, lazaret je još koncem 1730-ih bio u funkciji.⁴²

37 Grad s lukom u regiji Marche, otprilike 30 km južno od Ancone, poznat po svojem međunarodnom sajmu još iz 15. stoljeća.

38 Fattori, *Migration and Community in the Early Modern Mediterranean*, 46.

39 Ortalli, „Venice and Papal Bans on Trade with the Levant“, 242-258; Fattori, *Migration and Community in the Early Modern Mediterranean*, 46.

40 Fattori, *Migration and Community in the Early Modern Mediterranean*, 106. Ovdje se Dubrovčani diferenciraju od Slavena po političkoj, a ne etničkoj osnovi. Ancona je svakako bila važan trgovački partner, kako za Dubrovčane, tako i za mletačke istočnojadranske slavenske komune.

41 Ciavarini, *Sommario della storia di Ancona*, 193-194.

42 O izgledu i smještaju novog lazareta, prijatu ljudi i robe te načinu raskuživanja robe, v.: Mammoli, Inì, i Quattrini, „Metodologia a supporto della ricerca storico-archivistica“, 160-166.

Osim što je bila važna odredišna luka, Ancona je bila važna pomorska tranzitna luka. Brojni brodovi iz Levanta na putu za Trst kao konačnom odredištu svraćali su u Anconu, što se najčešće odnosilo na one koji su plovili pod carskom zastavom, a bilo je i brodova iz *Stato da mar*, posebice bokeljskih. Potkraj 18. stoljeća sve je više brodova pod osmanskim zastavom koji koriste Anconu, rjeđe kao odredišnu, a daleko češće kao tranzitnu luku, primjerice nakon svraćanja u Trst. Najveće značenje Ancone kao luke za robu u tranzitu u 18. stoljeću proizlazilo je iz blizine grada Senigallije u kojem se tradicionalno održavao trgovački sajam „Fiera di Senigallia“, preciznije „Fiera di Maddalena“. Sajam je tijekom 18. stoljeća bio različita trajanja, od osam dana tijekom druge polovice srpnja (do sredine stoljeća), do čak 36 ili 40 dana potkraj stoljeća kad se protegnuo i na kolovoz.⁴³ Oslobođenost od poreza nije uvijek jednako trajala. Početkom stoljeća najčešće je trajala nekoliko dana, da bi tijekom druge polovice 18. stoljeća ona znala potrajati i tijekom cjelokupnog održavanja sajma. Unatoč tome, sajam se prometnuo u jedan od najvažnijih trgovačkih sajmova u 18. stoljeću i stekao vrlo važnu ulogu u razmjeni robe između Istoka i Zapada, na kojem je bio zastupljen svaki kutak Sredozemlja. O trgovačkoj važnosti sajma svjedoči činjenica da je u gradu Senigalliji bilo 17 stranih konzulata koji su branili interese trgovaca svoje zemlje.⁴⁴ S obzirom na to da je znatna količina robe na sajmu potjecala iz sredozemnih azijskih luka, bila je podložna karanteni pa je u tu svrhu služio ankonski lazaret koji je imao ulogu glavnog lazareta. Nakon izvršene kontumacije roba bi se manjim brodovima iz lazareta prevozila u Senigalliju.⁴⁵ Brodovi su za sajam pristizali već tijekom svibnja, a nerijetko i tijekom travnja, kako bi što ranije predali robu preporučenoj osobi te lokalnim trgovcima uspjeli prodati robu koju su prevezli za svoj račun. Tako je dubrovačka kekija na svom putovanju iz Izmiru pristigla u Anconu već 5. travnja 1778.⁴⁶

Koliko god su Ancona i Senigallija bile jedna drugoj konkurencija, one su bile u uskoj komplementarnoj vezi. Senigallija je po kontumacijskim propisima bila podložna Anconi koja je od sredine stoljeća raspolagala dovoljno velikim lazaretom za prihvatanje ljudi i robe, dok je ankonska luka bila dovoljno prostrana i duboka za prihvatanje brodova, za razliku od luke u Senigalliji koja nije uvijek mogla prihvatiti ni srednje brodove po tonaži. S druge strane, sajam u Senigalliji povećavao je važnost Ancone privlačeći robu i brodove te usmjeravajući pomorsko-gospodarske tokove u grad i regiju.

43 Sajam se od kraja 17. stoljeća do 1745. godine održavao u trajanju od osam dana, i to 19. – 26. srpnja; u razdoblju 1745. – 1786. trajao je 18 dana u periodu 14. – 31. srpnja; 1787. godine trajao je 40 dana, a nakon toga, 1788. – 1802. održavao se od 1. srpnja do 5. kolovoza. V.: Cassani, *La fiera di Senigallia*, 55.

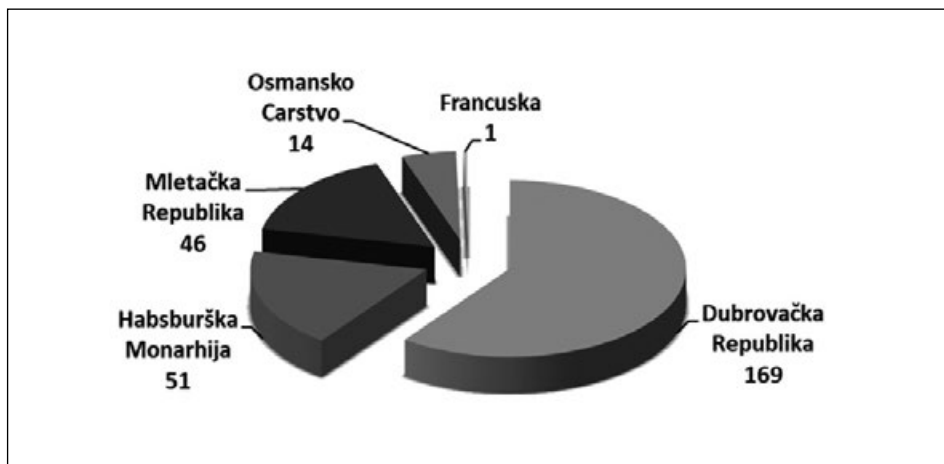
44 Brojka od 17 konzulata odnosi se na pet talijanskih zemalja (Napulj, Parma, Sardinija, Toscana, Venecija) te 12 inozemnih (Austrija, Nizozemska, Danska, Francuska, V. Britanija, Malta, Norveška, Portugal, Prusija, Španjolska, Švedska, Osmansko Carstvo), vidi: Cassani, *La fiera di Senigallia*, 20.

45 Broj manjih brodova i brodice (barki) koje bi tijekom sajma ušle u luku Senigalliju, bilo radi istovara ili pak ukrcaja robe radi odvoza, nije bio pokazatelj vrijednosti robe, ali jest količine. Podatak od 649 brodice u luci, koje su zabilježene 1736. godine, nikad nije nadiđen, vidi: Cassani, *La fiera di Senigallia*, 109, 119.

46 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 85 (reg. 607).

Kao i u slučaju osmanske posredničke trgovine između Sredozemnih azijskih luka i europskih brodovlasnika i kapetana, tako su i ovdje vrlo važnu ulogu u trgovini odigrali posrednici iz redova trgovačkih zajednica, često profesionalno povezani s posrednicima na drugom koncu trgovačke mreže, u Aziji. U zapisima se redovito spominje nekoliko imena koja su u svojstvu posrednika između tranzitnih brodara s istočnog Jadrana djelovala na prihvatu trgovačke robe i njezinoj daljnjoj distribuciji, kao i na organiziranju njezine prodaje u vlastitoj režiji. Najčešće navedeni na tom planu bili su Tommaso Ricotti, pripadnik stare i poznate ankonske obitelji, koji je svojom trgovačkom poduzetničkom mrežom obilježio razdoblje pedesetih i šezdesetih godina 18. stoljeća, potom Georgios Protopsarti iz redova grčke zajednice u Anconi čija se aktivnost u zapisima Hrvatskih pomorskih regesta može pratiti od sredine šezdesetih do sredine osamdesetih godina 18. stoljeća, te naposljetku Mojsije (Moisé) Cohen iz židovske zajednice kojeg nalazimo u zapisima iz 1760-ih.

Premda je zabilježen nemali ukupan trgovački promet iz svih pravaca s lukom Anconom u Hrvatskim pomorskim registima tijekom svih godišta 18. stoljeća, trgovina sa sredozemnim azijskim lukama u njima je znatno ograničena na tek nešto više od pola stoljeća. Tako od početka stoljeća do 1744. godine imamo tek dva zabilježena zapisa o dolascima brodova u Anconu (1740. i 1741.), a izostali su i zapisi nakon 1797. godine. Na raspon godina 1744. – 1797. odnosi se 283 zapisa u kojima su precizirani brodovi po pripadnosti te roba kojom se trgovalo. Ni unutar ovog raspona godišta stanje zapisa nije ni približno ujednačeno – potpuno su izostali zapisi za 1776. – 1777., 1790. te 1790. – 1795. godinu. U promatranom razdoblju najviše je zabilježeno dubrovačkih trgovačkih brodova koncentriranih u razdoblju 1744. – 1788., njih čak 169 ili 59,71 % od ukupnog broja brodova, od kojih šest nije precizirano po vrsti. Slijede brodovi pod carskom zastavom, njih 51 (18,02 %). Pod mletačkom zastavom u Anconu je prispjelo 46 brodova (16,25 %), brodova osmanskih podanika bilo je 14 (4,94 %), te na koncu jedna francuska pulaka (0,35 %). Do 1752. godine u zapisima Hrvatskih pomorskih regesta u Anconi zabilježena su tek dva nedubrovačka broda, dok su Dubrovčani po godištima imali u tom razdoblju dva do šest brodova. Tu pomorsko-trgovačku dinamiku Dubrovčani su slijedili do 1760. godine (ako se zanemari 1758. s osam pristajanja njihovih trgovačkih brodova u Anconi), da bi se broj tih brodova udvostručio tijekom 1760-ih. Tijekom 1770-ih i nakon toga primjetna je znatna stagnacija u odnosu na 1760-e. Sličnu dinamiku od 1761. godine donekle prate brodovi pod carskom i mletačkom zastavom, zadržavajući je otprilike do sredine 1780-ih, kad je i kod njih primjetna stagnacija u trgovini sa sredozemnim azijskim središtima. Svakako je po tom pitanju teško donositi dalekosežne zaključke samo na temelju objavljenih Hrvatskih pomorskih regesta s obzirom na to da najveći dio njih tek čeka objavljivanje, ali svakako može biti relevantan pokazatelj uzevši u obzir obrađene i objavljene fondove.

Grafikon 1. Brodovi iz istočnojadransko-azijske trgovine u Anconi prema državnoj pripadnosti (Izvor: Hrvatski pomorski registri, sv. I–III.)

U tom pogledu korisno je osvrnuti se na ukupno godišnje kretanje broja stranih brodova u luci Anconi. Nažalost, oni su u Hrvatskim pomorskim registima prezentirani samo za razdoblje od 1778. do 1885. kad se pomalo bilježi stagnacija u dubrovačkoj pomorskoj trgovini, ali su značajan pokazatelj, kako Dubrovnika, tako i ostalih pomorskih subjekata, koliko je njihova sredozemna azijska trgovina sudjelovala u ukupnoj pomorskoj trgovini s Anconom, kao i u odnosu prema sveukupnom godišnjem broju brodova u Anconi. Tako je u Anconi zabilježeno da ju je 1778. godine posjetilo ukupno 211 brodova (118 s robom i 93 bez robe), od čega je na Dubrovnik otpadalo 20 brodova (9 s robom i 11 bez robe), a godinu dana kasnije od ukupno 205 brodova u Anconi 17 je bilo dubrovačkih (14 s robom i tri bez robe).⁴⁷

Što se tiče prisutnosti dubrovačkih trgovačkih brodova u Anconi općenito, ona tijekom 1770-ih nikako nije bila upitna. Tako mletački konzul u Anconi 11. lipnja 1770. izvještava Magistrat *Cinque savi alla mercanzia* da su tjedan ranije u luku u Anconi pristigla četiri dubrovačka broda, iz Soluna, Dubrovnika te dva iz Izmira. To je svakako podatak koji nije bio s oduševljenjem prihvaćen u mletačkim tijelima koja su brinula o pomorskoj trgovini.⁴⁸ Slična situacija bilježi se 12. lipnja 1779., kad se navodi da je u luci usidreno pet dubrovačkih brodova: iz Izmira, Moreje, Genove i Marseillea.⁴⁹ S obzirom na to da su se obje spomenute situacije odvijale početkom lipnja, najvjerojatnije je da je povećana prisutnost dubrovačkih brodova u uskoj vezi s održavanjem predstojećeg trgovačkog sajma u Senigalliji u srpnju.

Zapisi u Hrvatskim pomorskim registima koji prate dubrovačku sredozemno-azijску trgovinu u Anconi poklapaju se s njezinim pomorsko-trgovačkim preporodom.

⁴⁷ Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. II, 205, 208 (reg. 1793, 1831).

⁴⁸ Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 63 (reg. 468).

⁴⁹ *Isto*, 87 (reg. 628).

On započinje upravo sredinom 18. stoljeća kad se znatno razvija dubrovačka izvanjadranska plovidba.⁵⁰ Ako se tome pridodaju tradicionalno dobri odnosi s Anconom, te prisutnost Dubrovčana ne samo na istočnom nego i na zapadnom Sredozemlju, Dubrovnik je imao sve predispozicije da dominira u Markama u odnosu na konkurente s istočnog Jadrana. Brodovi koji su se pojavljivali u Anconi mahom su bili predstavljeni brodarima i pomorskim kapetanima iz istočnog Jadrana, ponajprije iz bokeljskog područja, ali i iz stasalog sjevernojadranskog područja gdje je dominirao Lošinj. Tako u promatranoj trgovini u Anconi nalazimo pripadnike najprominentnijih pomorskih obitelji iz tih područja:⁵¹ Mazarovića, Čorko, Marinovića, Burovića i Iljinih iz Perasta; Radimirija, Kamenarovića i Dabinovića iz Dobrote, Lukovića iz Prčanja; Dragičevića i Živkovića iz Kotora, Lazovića i Zubaca iz Herceg Novog; Komljenovića iz Tople, Čepalića iz Stoliva; Lučića iz Risna te Raguzina i Petrine iz Lošinja. Ovako širok raspon rodova iz Boke uključenih u pomorske aktivnosti tek je mali segment onoga što su oni stvarno značili u pomorsko-trgovačkom svijetu. Njihova pomorsko-trgovačka aktivnost najvećim se dijelom temeljila na privilegijama koje su u trgovini dobili od Mletačke Republike. Promatrajući samo povlastice pojedinih pomorskih bokeljskih centara naspram trgovačke robe (iako su ti privilegiji rezultat dobro odmjerene politike Mletačke Republike prema njima i uglavnom nisu bili odvojivi)⁵² njihovi pomorci su bili znatno više angažirani u trgovini u albanskim lukama te jadranskoj i prijadranskoj plovidbi,⁵³ kako se može vidjeti u I. svesku Hrvatskih pomorskih regesta, najvećim dijelom nastalih u Draču iz pera tamošnjih mletačkih konzula. Oslikavajući razvojni profil bokeljskog pomorstva Miloš Milošević će utvrditi da je:

...tamošnja trgovina razbila uske lokalne okvire i postala šire zasnovana prava privredna djelatnost na Jadranu s dobro razvijenom tranzitnom i izvoznom komponentom. [...] naročito to vrijedi za 18. stoljeće, kada je ponekad stvaran širok plovni most između Boke sa zaleđem, Albanije i Grčke s jedne i Venecije, Dalmacije i Istre s druge strane.⁵⁴

Brodovi prema vrsti

Što se tiče vrste brodova korištenih u trgovini između sredozemnih azijskih luka u trgovini s Anconom, posredstvom istočnojadranskih brodova najčešće su se koristile pulake, i to u 126 zapisa. Ovaj jedrenjak s tri jarbola dužine 15 – 20 m, širine 5 – 7 m, ukupne nosivosti 60 – 230 tona te dobrih manevarskih sposobnosti i s relativno malom posadom, najčešće od osam do dvanaest ljudi, pokazao se poprilično ekonomičnim na

50 Luetić, *Brodari i pomorci trgovačke republike*, 56-59.

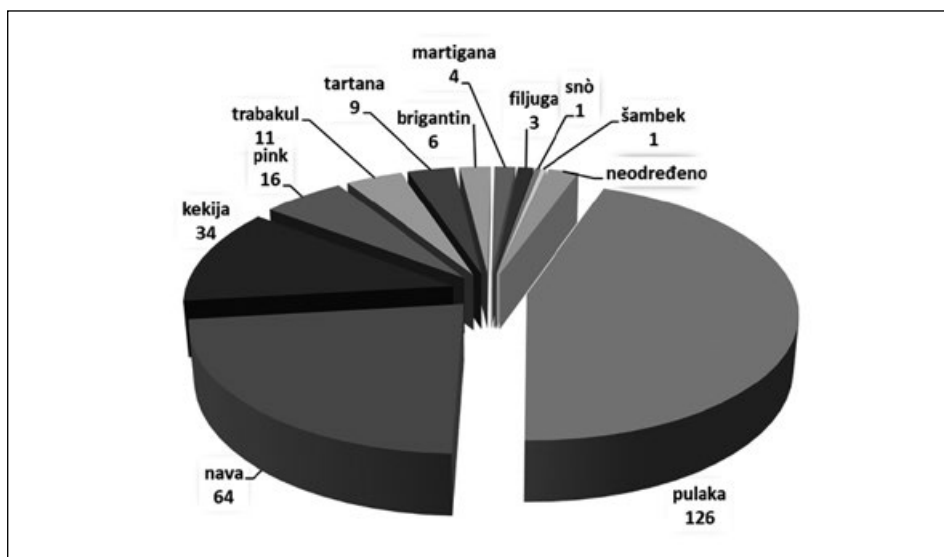
51 Čoralić, *Iz prošlosti Boke*, 26, 44, 48, 66-67, 99, 141, 177-183; 194-197, 215-225.

52 Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i mecene*, 12-26, 54-70.

53 Usp. Milošević, „Nosioći pomorske privrede Perasta u prvoj polovini XVIII vijeka“, 97-133; Milošević, „Nosioći pomorske privrede Dobrote prve polovine XVIII vijeka“, 121-133.

54 Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i mecene*, 20.

dugim trgovačkim putovanjima, stoga se dosta i koristio.⁵⁵ Nava, druga po učestalosti prijevoza robe sa 64 zapisa, bila je približno iste duljine, ali nešto šira (6 – 8 m), i to po čitavoj dužini. To je umanjivalo njezine manevarske sposobnosti, ali je znatno povećavalo ukupnu nosivost koja je dosegala 130 – 330 tona,⁵⁶ što je doprinosilo njezinoj praktičnosti. Broj članova nije bio stalan: od minimalno 20 – 30 zabilježeno kod brojnih autora, do čak i preko 200 članova posade. Tako nava „Gloria Veneta“ peraškog kapetana Ivana Bronze, zabilježena potkraj travnja 1717. u Veneciji, ima 196 članova posade, a iste godine mjesec dana ranije mletački brodski registri bilježe navu *S. Pio Quinto* pod zapovjedništvom kapetana Laura Novellija sa čak 211 članova posade.⁵⁷ Kekije, koje su na trećem mjestu, zabilježene su 34 puta. Riječ je o jedrenjaku srednje veličine, po dimenzijama i nosivosti jako slične pulaki, od koje se ponešto razlikovala po izvedbi trupa i jarbola, te jedrilju, u čemu se približavala navi.⁵⁸ Po učestalosti slijedi pinko (16), potom trabakuli (11), tartane (9), brigantini (6), filjuge (3), martigana (4), te *snò* i šambek po jedan. *Snò* ili *snow*, jedrenjak je sjevernjačkog porijekla nalik na brigantin, ali većih dimenzija. Bio je najveći među spomenutim brodovima, dužine 26 – 32 m, širine 6 – 9 m, visok 3,5 – 5,8 m, ukupne nosivosti 150 – 400 tona. Sagledavajući stvari u tom kontekstu podatak od svega 10 članova posade čini se pomalo fascinantnim.⁵⁹ Zbog svojih dimenzija te mogućnosti naoružanja većim brojem topova često je korišten kao ratni brod.

Grafikon 2: Brodovi prema vrsti u luci Anconi
(Izvor: Čolak, Hrvatski pomorski registri, sv. I – III.)

55 Podhraški Čizmek, *Navigli adriatici tra le due sponde*, 38-39.

56 *Isto*, 26-29.

57 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 195-196 (reg.: 1761, 1765).

58 Podhraški Čizmek, *Navigli adriatici tra le due sponde*, 48.

59 *Isto*, 18-19.

Uzevši u obzir udio dubrovačkih brodova od gotovo šezdeset posto u ukupnom broju brodova, korisno je osvrnuti se na brodarsku strukturu koju su koristili njihovi kapetani. U trgovini sa sredozemnim azijskim lukama Dubrovčani su također najviše koristili pulake, čak i nešto više od svoje konkurencije. Od 163 zapisa koji preciziraju vrstu dubrovačkih brodova u luci Anconi, ovoj vrsti jedrenjaka pripada nešto više od polovice, čak 82. Dubrovačka pulaka bila je jedriljem prilagođena za sredozemnu trgovinu, a uzevši u obzir relativno malu posadu i manevarske sposobnosti te zadovoljavajuću ukupnu nosivost, bila je vrlo omiljena među dubrovačkim patrunima i kapetanima.⁶⁰ Slijede nava (40), pinko (16), kekija (11), tartana (8), fljuga (3), brigantin (1), trabakul (1), *snò* (1). Zanimljivo je spomenuti kako je pinko zabilježen samo u dubrovačkoj pomorskoj trgovini. Ovaj jedrenjak s dva do tri jarbola koristi najčešće latinska jedra, što mu omogućava bolju agilnost i manevarske sposobnosti, a u kombinaciji s križnim jedrima značajno dobiva na brzini. Ukupna nosivost od 45 do 300 tona podrazumijeva različite inačice ovog jedrenjaka, a ujedno omogućava i njegovu široku primjenjivost.⁶¹ Na posljednjem mjestu na popisu brodova prema učestalosti koje su dubrovački kapetani koristili u sredozemnoj trgovini sa sredozemnim azijskim lukama prema zapisima u Hrvatskim pomorskim registima bio je trabakul. Trabakul je inače vrsta jedrenjaka, najčešće korišten prema Hrvatskim pomorskim registima,⁶² ali je pri prijevozu robe iz Azije u luci Anconi spomenut tek jedanaest puta, dok su ga dubrovački trgovci u tom kontekstu koristili tek jednom. Riječ je o jedrenjaku s dva do tri jarbola, ukupne nosivosti 14 – 200 tona, dok ga se u zapisima najčešće nalazi s nosivošću oko 90 – 100 B.C.,⁶³ što iznosi 55 – 60 tona. Podatak o 10 B.C., koliko se pripisuje bokeljskom trabakulu kapetana Lazara Jankovića koji se u Anconi 1783. zatekao iz Levanta s teretom valoneje, očito je rezultat krivog upisa u registar, s obzirom na to da je prevezena roba težila 1500 *cantara*, odnosno blizu 80 tona.⁶⁴

Prikladno je osvrnuti se ovdje i dijelom na popis svih kapetana koji su zabilježeni u Hrvatskim pomorskim registima u dubrovačkoj tranzitnoj trgovini između sredozemnih azijskih luka i Ancone, a donosi ih se kronološkim redom prema godinama u Prilogu na kraju rada. Vidljivo je da je daleko najviše putovanja ostvario kapetan Blaž Krilanović koji je sa svojom pulakom u Izmir i Kostantinopol i natrag zabilježen šest puta. Iz njegova roda je i Antun Krilanović, a zabilježeno je jedno putovanje koje je ostvario. Kapetani iz roda Krilanovića ipak nisu na prvom mjestu. Ispred njih su Bratići s devet putovanja (četiri člana roda: Ilija, Matej, Petar, Antun), Kazilari s osam putovanja i također s četiri kapetana iz roda (Jakov, Ivan, Matej, Luka), te Božovići sa

60 Luetić, *O pomorstvu dubrovačke republike u XVIII. stoljeću*, 28.

61 Podhraški Čizmek, *Navigli adriatici tra le due sponde*, 54–55.

62 Od 18 536 spomena brodova čak 2 697, ili 14,55 % odnose se na trabakul. Usp.: Podhraški Čizmek, *Navigli adriatici tra le due sponde*, 19.

63 B.C. – „botte candiotta“, mjera za masu pri izražavanju nosivosti brodova koja je iznosila približno 0,64 tone. *Regesti marittimi croati*, sv. I, 13.

64 Teret valoneje bi uzevši u obzir težinu cantara od 54 do 56 kg iznosio oko 80 tona, dok 10 B.C. iznosilo tek nešto više od 6 tona. Usp. Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 100 (reg. 723).

sedam putovanja i čak petoricom kapetana (Ivan, Mihovil, Petar, Paško i Šimun). U pomorskim sredinama s bogatom tradicijom kao što je Dubrovnik, ali i drugim mjestima, poput Perasta, Dobrote, Lošinja, pomorske obitelji nastojale su što ranije svoje sinove i rođake naučiti pomorskoj vještini, angažirajući ih na nižim poslovima poput pisara, peljara, kormilara, kako bi kroz teške situacije na brodu očvrstnuli u tom pozivu te i sami nastavili kapetansku tradiciju.⁶⁵

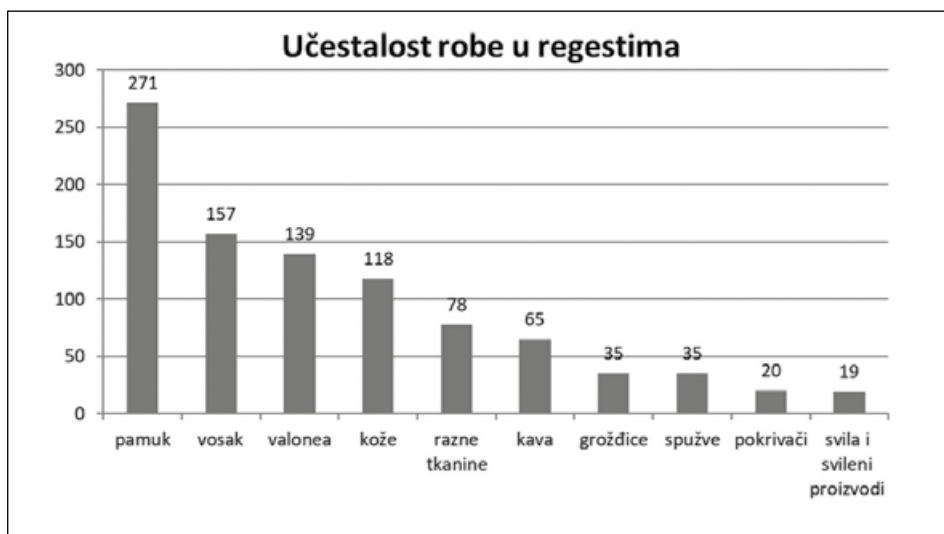
Što se tiče imena brodova koji su sudjelovali u jadranskoj i izvanjadranskoj plovidbi, u prvoj polovici 18. stoljeća u područjima s kršćanskom tradicijom brodovima su se gotovo isključivo nadijevala imena religioznog karaktera. Od sredine stoljeća nalazi ih se s imenima i sekularnog karaktera, a prema kraju stoljeća u svakoj se sredini može naći brod s nekim od takvih imena. Što se tiče brodova kojima se plovilo pod carskom zastavom, ondje je najviše brodova bilo s imenima nereligioznog karaktera. Teško je izvoditi uzroke takvog trenda i provoditi generalizacije po tom pitanju, neovisno o tome je li riječ o području miješanja različitih religioznih utjecaja, ili je prosvjetiteljstvo u svim sredinama ostavilo određenog traga. Religiozna imena uglavnom su bila slična i u mnogim slučajevima identična. Dubrovački kapetan Ilija Bratić ima navu *Madonna del Rosario* e *S. Biaggio*, a isto ime ima dubrovačka tartana Petra Tomaševića. Naziv *Madonna del Rosario* istovremeno nose tri dubrovačke pulake: kapetana Blaža Krilanovića, Petra Papija i Ivana Bersačine. Ima i poneka neobična situacija s imenima: tako kapetan Antun Pilat 1766. upravlja pinkom *Gesù, Maria e Giuseppe*. Antun Franković upravlja navom *Immacolata Concezione* e *S. Teresa*, a Matej Fisković 1754. ima pulaku *Judita*. U Perastu, kapetan Ivan Zmajević početkom 18. stoljeća upravlja navom *S. Croce*, Vinko Kršanac ima pulaku *Madonna del Scarpello*, a Ivan Mijović 1782. upravlja trabakulom *Madonna del Carmine* e *S. Antonio di Padova*. Andrija Marinović 1768. upravlja kekijom *Buona Sorte*, a Marko Ive i Frane Burović 1788. imaju pulaku *Cacciatrice*. U Herceg Novom parun Mihovil Diklić 1708. ima marsilijanu *Madonna de' Carmini*, Šimun Janković 1757. upravlja navom *Santissima Trinità*, a Nikola Zubac 1789. brigantinom *Corriere di Castel Novo*.

U habsburškoj carskoj floti 1761. kapetan Francesco Penza upravlja pulakom *Madonna di Montenero*. Ivan grof Vojnović ima navu *S. Niccolò*, a Andrija Cigančić pulaku *S. Antonio di Padova*. S druge strane, 1755. godine nalazimo Marka Milila s carskom navom *Rachelle*, 1758. kapetana Saverija Zamagliu s brigantinom *La sirena del mare*, a 1762. kapetana Lorenza Penzu s navom *La sultana favorita*.

65 Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni*, 96.

Trgovački artikli u razmjeni robe

Govoriti o ukupnoj količini prevožene robe između sredozemnih azijskih i jadranskih pomorskih odredišta na temelju podataka zabilježenih u referentnim zapisima Hrvatskih pomorskih regista prilično je nezahvalno iz više razloga. Objavljeni pomorski registi u sva tri sveska edicije tek se dijelom odnose na trgovačku robu i uvozno-izvozne dozvole, i to ponajviše oni koji se tiču luke Ancone, dok je velik dio istovjetne pomorske građe koja bi pružila sveobuhvatniji uvid u trgovačke tokove na Jadranu i Sredozemlju još neobjavljen. Tu se naravno misli na Veneciju i Trst. Nadalje, znatan dio obrađenih zapisa u Hrvatskim pomorskim registima ne donosi podatke o količini prevožene robe, već samo o njezinoj vrsti. U tom kontekstu upotreba nepodudarnih mjernih jedinica na istočnom Sredozemlju i Jadranu čini se suvišnom. S druge strane, evaluacija učestalosti prevožene robe prema zapisima u Hrvatskim pomorskim registima doima se daleko više svrhovitom. Učestalost trgovačkih artikala u trgovačkoj razmjeni pokazuje kretanje trgovačkih tokova vezanih uz dotičnu robu, a podatci o prevoženoj količini dotične robe dodatno ukazuju na to kakav interes vlada za tom robom. Ipak, i ovakav pristup pokazuje nedostatke s obzirom na to da je u zbirkama Hrvatskih pomorskih regista znatan broj onih koji ne donose podatke o mjestu porijekla robe, čime su i rezultati istraživanja donekle kompromitirani. Vodeći računa o isplativosti pomorsko-trgovačkih putovanja vlasnici brodova vodili su računa o što racionalnijem korištenju brodskog prostora, a posebice kad je riječ o većim brodovima. S time u vezi nerijetko su se organizirala putovanja koja obuhvaćaju pristajanje u više luka, bilo zbog potrebe da se prikupi dostatna količina dotične robe ili pak da se u usputnim lukama dopremi roba za kojom ondje vlada potražnja. Tako se nerijetko u istim registima na istom putovanju spominje više sredozemnih azijskih luka, primjerice Konstantinopol i Izmir; Izmir i Levant; Cipar, Īskenderun i Akra, pa se ne može sa sigurnošću utvrditi koja roba potječe iz koje luke. Često se uz sredozemne azijske luke kao konačna odredišta, ili pak ishodišta pomorskih putovanja na putu za Jadran, navode i usputne luke poput Mitilenija i Patrasa, te otoka Patmosa, Limnosa, Zakintosa, Kefalonije i brojnih drugih koji se nalaze u europskom dijelu, a u nekim segmentima imaju proizvodnu strukturu, sličnu onoj sredozemnih azijskih luka. Stoga je često nemoguće utvrditi koja je točno roba i kolika količina robe doista porijeklom iz sredozemnog azijskog područja, a koja iz usputnih luka. Iz istočnojadranskih luka od neprerađevina ili poluprerađevina u velikim se količinama izvozilo drvo. Važni izvozni proizvodi bili su još riža, ulje, duhan iz Albanije, i šećer koji bi se dopremao sa zapada. Najvećim dijelom izvozili su se: drvo, metal, staklo, tekstil, stolovi, oružje, mjed, živo srebro, bakrene izrađevine, razna željezarija poput klinova, čavala i pila, užad za jedra, staklene posude, ogledala i razne europske tkanine te brojne druge prerađevine. Iz sredozemnog azijskog područja nudio se daleko širi asortiman proizvoda. Među uvoznim artiklima prevladavali su pamuk, vosak, valoneja, kože, razne tkanine, kava, grožđice, spužve, pokrivači te svila i svileni proizvodi koji čine deset najčešće uvoženih azijskih artikala. Grafikon 3. prikazuje njihov međusoban odnos uzevši u obzir učestalost dotične robe u trgovini.

Grafikon 3. Deset najčešće uvoženih artikala iz sredozemnih azijskih luka

Ostali artikli koji se dovoze iz sredozemnih azijskih luka po učestalosti u registima su: vuna (15), datulje (11), smokve (11), sukno (10), tamjan (7), duhan (7), alaun (7), vino (6), *galla*⁶⁶ (6), kordovani⁶⁷ (4), sapun (4), papar (4), tepisi (3), ulje (3), trava i drvo za tintu (3), razne krpe (3), čarape (2), predivo vune angorske koze (2), smola (2), orpiment⁶⁸ (2), lule i nastavci za cigarete (2), bičevi (2), rabarbara (2), lanene sjemenke (2), voće (2), te po jedan spomen: devine haljine, pamučne haljine, kaputi, papuče, igle, fine lanene niti, kavijar, stiraks balzam,⁶⁹ šafran, droga, indigo boja, žuta zemlja, konjska griva, devina vuna, bob, limun, sušeni jezici, sušene ribe (marone), kavijar, kasija⁷⁰ i *gialetti*.⁷¹ Većina ovih manje učestalih artikala nesumnjivo se prevozila češće nego za to nalazimo izravnu potvrdu u Hrvatskim pomorskim registima s obzirom na to da se u njima često uz spomen najvažnijih i najčešćih artikala (pamuk, kože, valoneja, vosak) navodi „i druga roba“, ali sigurno u manjim količinama od uobičajenih za tu robu.

Očekivano, na prvom mjestu po učestalosti artikala u uvoznj trgovini iz sredozemnih azijskih luka u 18. stoljeću bio je pamuk. Osamnaesto stoljeće je stoljeće njegove

66 Tvorbe koje nastaju na korijenju, stabljikama ili lišću biljaka, bilo zbog uboda kukaca ili djelovanjem parazita, a koje se daljnjom obradom koriste za proizvodnju tinte, vidi: Zingarelli, „*Galla (cecidio)*“, 757.

67 Fina štavljena koža iz španjolskog grada Cordobe, posebno ona sačinjena iz kozje kože. Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. I, 14.

68 Orpiment ili auripigment je mineral u obliku pigmenta zlatnožute boje koji služi za uništavanje štetočina.

69 U farmaciji, balzam koji se koristi kao ekspektorans i stimulans te kao lijek za niz bolesti dok je u parfumeriji riječ o mirisnoj smoli koja se upotrebljava i kao sredstvo za kađenje, vidi: *Hrvatska enciklopedija*, „Stiraks“.

70 Vrsta ljekovite trave blagog purgativnog djelovanja.

71 Somun od kukuruznog brašna s grožđicama.

potpune afirmacije kao sirovine za izradu tkanine. Za razliku od ranijih razdoblja kad njegovo iskorištavanje nije bilo toliko rentabilno zbog nedovoljno razvijenih tehnika prediva, već od 30-ih godina 18. stoljeća uslijed usavršavanja radnih strojeva omogućava se višestruko povećanje proizvodnje, koje se prema kraju stoljeća dodatno potencira primjenom parnog stroja u proizvodnji pamučnog tekstila pa na europskim tržištima raste potražnja za tom sirovinom. Shodno tome i u registima je primjetno povećanje količine uvoženog pamuka tijekom stoljeća. Paralelno s time iz relativno malenog broja spomena vune (15) u trgovini sa sredozemnim azijskim lukama ne bi trebalo izvoditi dalekosežnije zaključke. Naime, razvijeno stočarstvo u bližem i širem zaleđu istočnog Jadrana, ponajprije na podlozi uzgoja ovaca, pružalo je dostatne mogućnosti za razvijenu trgovinu, ne samo vunom, već i mesom i kožama.

Na drugom mjestu po učestalosti u trgovini bio je vosak koji je imao široku primjenu u domaćinstvima, liturgiji, industriji i kozmetici. Vrlo visoko treće mjesto među uvoženim artiklima pripadalo je valoneji.⁷² Riječ je o plodovima hrasta lat. naziva *Quercus ithaburensis macrolepis*, s velikom količinom tanina koji je zbog svojih svojstava našao vrlo široku primjenu u kožarskoj industriji pri štavljenju kože. Spomenuta vrsta hrasta uspijevala je na priobalnom području Albanije i Grčke, a najviše na širem prostoru izmirske regije i ostatka današnje zapadne i južne Turske. Sadržaj plodova ekstrahirao se iz ljuski, a potom nakon sušenja mrvio i posipao po pripremljenoj životinjskoj koži.⁷³ Koliko je upotreba valoneje bila obimna može posvjedočiti činjenica da su čitavi brodovi ponekad bili nakrcani tom robom. Tako se 15. lipnja 1761. godine u ankonskoj luci bilježe dva dubrovačka broda, nava pod kapetanom Antunom Kazilarijem te pulaka pod kapetanom Nikolom Bronzićem, prevozeći samo valoneju.⁷⁴ Još je jedna dubrovačka nava na svom putovanju iz Izmira u Anconu 1767. godine prevozila isključivo valoneju i to u količini od 400 mijara, što odgovara težini od 190,8 tona.⁷⁵ Približno istu količinu valoneje (3 359 *cantara* – 189,178 tona) na dubrovačkoj navi *Madonna SS.ma delle Grazie* prevezao je njezin kapetan Ivan Šunj 1768. godine.⁷⁶ Carski brigantin pak 1757. godine pod zapovjedništvom kapetana Saverija Zamaglie prevezao je u Anconu 22 084 *cantara* valoneje, što u metarskom sustavu odgovara masi od čak 1243,77 tona.⁷⁷ U to je teško povjerovati, posebice zbog toga što je u registu prije riječ o brigantinu čija je prosječna nosivost 150 – 200 tona, izuzetno do 300 tona kod većih brigantina,⁷⁸ pa je moguće da je došlo do krivog upisa u registar. Neovisno o svemu, ovaj, ali i prethodni podatci vjerno ilustriraju koliko je i u kojim količinama bio tražen taj artikl.

72 Duro, „Vallonea“, 794.

73 O pripremi i primjeni praha valoneje v.: Orlandi, *Dell'arte del Pelacane e della valonea*, 43-52.

74 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. II, 548 (reg. 6554-6555).

75 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 43 (reg. 202).

76 Isto, 55 (reg. 381).

77 U to vrijeme u upotrebi je bio firentinski *cantar* 54,32 kg te carigradski koji je iznosio nešto više, 56,32 kg. Usp. s Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. II, 527 (reg. 6296), 810, 818-819.

78 Podhraški Čizmek, *Navigli adriatici tra le due sponde*, 52-53.

U uskoj vezi s primjenom valoneje bila je sirova koža, čija se svježina pri transportu održavala soljenjem. U relevantnim registima tek je 32 zapisa prijevoza usoljenih koža, no uzevši u obzir široku rasprostranjenost uzgoja, kako sitne, tako i krupne stoke diljem Europe, sirove kože za obradu nije nedostajalo. Iz grafikona se može iščitati da je koža četvrti artikl po učestalosti prevožene robe pa je prikladno osvrnuti se i na njezin profil u ostalim slučajevima trgovine. Dakle, od ukupno 118 regesti, osim usoljene kože, u 7 slučajeva riječ je o štavljenoj ili poluštavljenoj koži, dok u 23 regesta nije precizirano u kakvom je stanju prevožena koža. Ostatak regesta precizira govede kože (3), sušene kože (3), bivolje kože (3), kože za cipele – *vacchette* (2), kože šakala (2), zečje kože (2) te po jedan zapis otpada na kozje, ovnujske, vučje i lisičje kože, dok se trgovina devinom kožom kao luksuznim trgovinskim artiklom spominje u čak 37 regesta.

Ancona kao zaklonište za brodove u longitudinalnoj plovidbi Jadranom

Ancona nije bila samo odredišna ili tranzitna luka, već i luka u kojoj su brodovi tijekom uzdužne plovidbe Jadranom u slučaju nevremena uzrokovanog burom mogli pronaći utočište, naravno, uz pretpostavku da tijekom plovidbe duž istočnog Jadrana u blizini nemaju odgovarajući zaklon ili da su na otvorenom moru. U tom pogledu najčešće se koristio višestoljetno uhodani transjadranski trajekt jug Istre (Pula) – Ancona, s obzirom na to da je za pomorce najveća opasnost od bure prijetila pri prelasku Kvarnerskog zaljeva. Brojne pomorske isprave iz Ancone svjedoče o brodovima koji su tijekom 18. stoljeća ploveći iz Venecije ili Trsta prema jugu Jadrana vrlo brzo po isplovljenju bili prisiljeni potražiti spas u luci Anconi, nerijetko uz velike probleme i uz pomoć stručnih lučkih službi, a isto je vrijedilo za brodove koji su iz pravca Levanta plovili prema sjevernojadranskim lukama.⁷⁹ Koliko je bura bila pogibeljna za pomorce pri plovidbi Jadranom kad bi se sa svojim brodovima našli na otvorenom moru ispred istočnojadranske obale, najbolje može posvjedočiti Marienijev plovidbeni priručnik iz prve polovice 19. stoljeća koji u tim slučajevima sugerira korištenje zapadnojadranskih luka:

Kada se, dakle, mornar iznenađen burom nađe pred istočnom obalom, pokušat će se spasiti u najbližim lukama u odnosu na mjesto na kojem se nalazi [...]. Kada, pak, bura brodovima ne bi dopustila pristajanje ni u lukama niti u sidrištima, te kada bi bili prisiljeni ploviti bez jedara⁸⁰ ubrzo bi se našli tjerani vjetrom prema zapadnoj obali, gdje bi morali zbog nužde prići njezinim lošim sidrištima, u odnosu na mjesto od kojega dolaze.⁸¹

Osim bure, probleme u navigaciji ne samo Jadranom nego i istočnim Sredozemljem uzrokovali su južni vjetrovi, a njihov režim bio je više vezan uz doba godine. Za vrijeme

79 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 48-49 (reg.: 285, 289), 62 (reg.: 464, 465), 66-67 (reg. 493), 80 (reg. 569), 83 (reg. 585), 85 (reg. 607), 94 (reg. 676) i 98 (reg. 703).

80 Svakako je riječ o ubranim jedrima kako bi se moglo uspješno manevrirati.

81 Marieni, *Portolano del mare Adriatico*, 12.

njihova djelovanja trgovački su brodovi općenito izbjegavali navigaciju duž zapadne obale s obzirom na to da gotovo čitavom svojom dužinom ne nudi prikladan zaklon, kao i zbog brojnih plićina kojima zapadna obala obiluje. Velike probleme znao je uzrokovati i jak maestral, naročito onim brodovima koji su plovili protivno smjeru vjetra, dakle od jugoistoka prema sjeverozapadu, odnosno zapadnom obalom Jadrana od Apulije prema Anconi.⁸² Bartolomeo Crescenzo, pomorski povjesničar i dugogodišnji zapovjednik vojne mornarice Svete Stolice u svom djelu *Nautica Mediterranea* dijeli godinu na četiri razdoblja uzevši u obzir uvjete plovidbe. Pritom su idealni uvjeti za plovidbu od 20. svibnja do 24. rujna, dakle zadnji proljetni mjesec i čitavo ljeto. U prijelaznim razdobljima od 24. rujna do 22. studenog, te 20. ožujka do 20. svibnja plovidba nije ni sigurna ni opasna. Od 22. studenog do 20. ožujka plovidba je svuda riskantna i opasna pa se preporučuje u tim mjesecima brodove ostaviti u luci.⁸³ Ove upute u navigaciji, uzevši u obzir funkciju obnašanja Crescenzijska, odnosile su se prvenstveno na galije, odnosno vojne brodove, čije bi nepridržavanje preporuka za njih moglo imati tragične posljedice. Naravno da se kapetani i vlasnici trgovačkih brodova uglavnom nisu strogo pridržavali tih uputa jer nisu mogli priuštiti da im brod miruje u luci gotovo osam mjeseci, ali i zbog činjenice da je i tijekom razdoblja nepreporučljivog za plovidbu bilo dosta prikladnog vremena za plovidbu. Putovanja bi tijekom rizičnih razdoblja, u dugoj plovidbi, ipak trajala znatno dulje od onih za koje vrijede idealni uvjeti plovidbe. Svjedočanstva o brodolomima zabilježenim u regestima svjedoče o velikoj pogibeljnosti plovidbe istočnim Sredozemljem tijekom lošeg vremena.⁸⁴

Zaključak

U radu se na temelju zapisa u Hrvatskim pomorskim regestima nastojalo odgovoriti na neka pitanja koja se tiču pomorsko-trgovačkih veza između Jadrana i azijskog Sredozemlja, ponajprije vezano uz način funkcioniranja pomorske trgovačke mreže, strukturu trgovine te identifikaciju aktera u toj trgovini. Obradom regesta koji se odnose na trgovačku mrežu Ancone sa sredozemnim azijskim lukama, uz tranzitnu ulogu brodarka s istočnog Jadrana, mogu se pratiti konjunkturna razdoblja pomorske trgovine tijekom 18. stoljeća, kako u spomenutoj trgovačkoj mreži, tako i pomorske trgovine istočnojadranskih središta i njihove pomorske orijentacije. Istraživanjem regesta, pored navedenog, stječe se uvid u dinamiku plovidbe, vrstu robe kojom se trgovalo, način na koji se odvijao trgovački promet, karakteristike brodova koji su korišteni u međusobnoj razmjeni robe te niz podataka o akterima plovidbe, čime se upotpunjuju saznanja o pomorsko-trgovačkim tokovima između jadranskih i sredozemnih azijskih luka.

82 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 65 (reg. 484).

83 Crescenzo, *Nautica Mediterranea*, 287-288.

84 Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. I, 55-56 (reg. 857, 863); Čolak, *Regesti marittimi croati*, sv. III, 78 (reg. 563).

Uzevši u obzir obilje raznovrsnih podataka o različitim pomorskim aspektima, ovaj se korpus dokumenata pokazuje kao nepresušno vrelo podataka. Unatoč tome, relativno malen udio objavljenih regista dokumenata, otprilike tek jedna šestina od ukupnog korpusa dokumenata koji čeka na daljnju obradu, ne daje za pravo izvlačenje zaključaka o pomorskoj aktivnosti pojedinih pomorskih središta na Jadranu i njihovim pomorsko-trgovačkim vezama. Neovisno o nepotpunosti objavljenog korpusa dokumenata može se utvrditi da je on respektabilan i u mnogim slučajevima reprezentativan te nezaobilazan pri utvrđivanju sredozemnih i jadranskih pomorsko-trgovačkih tokova tijekom 18. stoljeća, u čijoj su kreaciji jako važnu ulogu imali ljudi s naše obale. Osim toga, manjkavi rezultati mogu se dijelom upotpuniti saznanjima iz relevantne literature koja se nerijetko i sama temeljila na neobjavljenim dokumentima, kao i ostalim dokumentima koji nisu predmetom obrade Hrvatskih pomorskih regista, potpomažući tako stvaranje jedinstvene slike o pomorsko-trgovačkoj aktivnosti.

U ovom radu nastojalo se istražiti njihove određene segmente te ukazati na moguće pravce daljnjeg istraživanja. Rad nije u potpunosti odgovorio na postavljena pitanja, za što su potrebna daleko sustavnija i obimnija istraživanja, ali je, nadajmo se, ukazao na važnost teme, značajne ne samo u lokalnim, već i u globalnim okvirima pomorske trgovine 18. stoljeća te na potrebu daljnjih znanstvenih istraživanja, ali i pomoći društvene zajednice u iznalaženju načina u predstavljanju znanstvenoj javnosti još neobjavljenog dijela korpusa Hrvatskih pomorskih regista.

PRILOG

Popis kapetana zabilježenih u Hrvatskim pomorskim registima u dubrovačkoj tranzitnoj trgovini između sredozemnih azijskih luka i Ancone

R. br.	Kapetan – prezime, ime	Vrsta broda	Ishodišna luka	God./reg./sv.
1.	Krilanović, Blaž	pulaka	Costantinopoli	1744./4934/II
2.	Mesi, Vinko	tartana	Izmir	1744./4940/II
3.	Croce, Stefano	pulaka	Izmir, Solun	1745./5076/II
4.	Srđan, Ivan	pinko	Izmir	1745./5086/II
5.	Kršević, Ivan	filjuga	Izmir	1745./5110/II
6.	Tomašević, Petar	nava	Izmir	1746./5252/II
7.	Kazilari, Jakov	nava	Izmir	1746./5265/II
8.	Mesi, Vinko	pulaka	Izmir	1746./5301/II
9.	Jelić, Mihovil	tartana	Izmir	1747./5499/II
10.	Klešković, Ivan	tartana	Izmir	1747./5467/II
11.	Bruni, Luka	pulaka	Izmir	1748./5564/II
12.	Vacchetti, Francesco	nava	Izmir	1748./5565/II

R. br.	Kapetan – prezime, ime	Vrsta broda	Ishodišna luka	God./reg./sv.
13.	Lucchini, Agustino	brigantin	Izmir	1748./5590/II
14.	Maras, Stjepan	tartana	Izmir	1748./5591/II
15.	Baljak, Petar	pulaka	Izmir	1748./5611/II
16.	Bratić, Ilija	nava	Izmir	1749./5647/II
17.	Krilanović, Blaž	pulaka	Izmir	1749./5717/II
18.	Šodrnja, Luka	pulaka	Izmir	1749./5656/II
19.	nije naveden	pulaka	Izmir	1749./5721/III
20.	Saletović, Antun	pulaka	Costantinopoli	1749./5669/II
21.	Saletović, Antun	pulaka	Izmir	1750./5712/II
22.	Krilanović, Blaž	pulaka	Izmir	1750./5713/II
23.	Bratić, Matej	pulaka	Izmir	1750./5723/II
24.	Srgota, Luka	pulaka	Izmir	1750./5734/II
25.	Bratić, Ilija	nava	Izmir	1750./5750/II
26.	Božović, Petar	pulaka	Izmir	1751./5767/II
27.	Juvenić, Antun	nava	Izmir	1751./5783/II
28.	Piškulić, Andrija	pulaka	Costantinopoli	1751./5799/II
29.	Bratić, Matej	pulaka	Izmir	1751./5787/II
30.	Krilanović, Blaž	pulaka	Izmir	1751./5795/II
31.	Vacchetti, Francesco	nava	Izmir	1752./5840/II
32.	Jelić, Mihovil	trabakul	Izmir	1752./5859/II
33.	Božović, Paško	nava	Izmir	1752./5877/II
34.	Tomašević, Petar	tartana	Izmir	1752./5916/II
35.	Maraskin, Ivan	nava	Izmir	1753./5917/II
36.	Bratić, Ilija	nava	Izmir	1753./5944/II
37.	Papi, Petar	pulaka	Izmir	1753./5947/II
38.	Fisković, Vinko	pulaka	Izmir	1753./5956/II
39.	Bersačina, Ivan	pulaka	Izmir, Trst	1754./5971/II
40.	Fisković, Matej	pulaka	Izmir	1754./5993/II
41.	Šuljačić, Matej	nava	Izmir	1754./5996/II
42.	Daničić, Cvjetko	tartana	Izmir	1754./5999/II
43.	Kazilari, Ivan	pulaka	Izmir	1754./6000/II
44.	Ricci, Francesco	pulaka	Izmir	1754./6025/II
45.	Krilanović, Blaž	pulaka	Izmir	1755./6060/II
46.	Lončarić, Antun	pulaka	Izmir	1755./6063/II
47.	Piškulić, Andrija	pulaka	Izmir	1756./6096/II
48.	Bratić, Ilija	nava	Izmir	1756./6097/II

R. br.	Kapetan – prezime, ime	Vrsta broda	Ishodišna luka	God./reg./sv.
49.	Krilanović, Blaž	pulaka	Izmir	1756./6103/II
50.	Grgić, Marko	kekija	Izmir	1757./6183/II
51.	Bratić, Ilija	nava	Izmir	1757./6196/II
52.	Belatin, Ivan	nava	Izmir	1757./6199/II
53.	Butković, Antun	nava	Izmir	1757./6209/II
54.	Vrbić, Marko	pulaka	Izmir	1757./6215/II
55.	Belatin, Ivan	nava	Izmir	1758./6255/II
56.	Papi, Petar	pulaka	Izmir	1758./6258/II
57.	Rafaeli, Juraj	pulaka	Izmir, Xania	1758./6259/II
58.	Srgota, Petar	pulaka	Izmir	1758./6260/II
59.	Pasabando, Matija	nava	Izmir	1758./6288/II
60.	Nardelli, Nicolò	pulaka	Izmir, Santorini	1758./6291/II
61.	Malošević, Ivan	tartana	Izmir	1758./6304/II
62.	Palikuća, Frano	filjuga	Izmir	1758./6305/II
63.	Taljeran, Antun	pulaka	Izmir	1759./6315/II
64.	Šodrnja, Ivan	tartana	Izmir	1759./6325/II
65.	nije naveden	nava	Izmir	1759./6327/II
66.	Castelli, Giuseppe	nava	Izmir	1760./6353/II
67.	Daničić, Cvjetko	pulaka	Izmir	1760./3313/II
68.	Taljeran, Antun	pulaka	Izmir	1761./6359/II
69.	Piškuć, Andrija	pulaka	Izmir	1761./6374/II
70.	Božović, Paško	nava	Izmir	1761./6375/II
71.	Ćapeta, Dominik	pulaka	Izmir	1761./6395/II
72.	Ćapeta, Ivan	pulaka	Izmir	1761./6415/II
73.	Piškuć, Andrija	pulaka	Izmir	1761./6550/II
74.	Božović, Paško	nava	Izmir	1761./6551/II
75.	Barbalić, Nikola	pulaka	Izmir	1761./6552/II
76.	Kazilari, Ivan	nava	Izmir	1761./6554/II
77.	Bronzić, Nikola	pulaka	Izmir	1761./6555/II
78.	Ćapeta, Ivan	pulaka	Izmir	1761./6560/II
79.	Fisković, Matija	pulaka	Izmir	1762./6453/II
80.	Pušić, Jeronim	pulaka	Izmir	1762./6454/II
81.	Tvrđiša, Ivan	pulaka	Izmir	1762./6455/II
82.	Kudinović, Krsto	pulaka	Izmir, Costantinopoli	1762./6459/II
83.	Gradiška, Ivan	pulaka	Izmir	1762./6505/II
84.	Puljiz, Paško	pulaka	Izmir	1762./6509/II

R. br.	Kapetan – prezime, ime	Vrsta broda	Ishodišna luka	God./reg./sv.
85.	Božović, Šimun	pulaka	Izmir	1762./6532/II
86.	Pušić, Jeronim	pulaka	Izmir	1763./6622/II
87.	Božović, Marko	nava	Izmir	1763./6642/II
88.	Šodrnja, Luka	pulaka	Izmir	1763./6644/II
89.	Papić, Nikola	pulaka	Izmir	1763./6550/II
90.	Čapeta, Juraj	pinko	Izmir	1763./6580/II
91.	Ipšić, Cvjetko	pinko	Izmir	1763./6614/II
92.	Čapeta, Josip	pulaka	Izmir	1764./6688/II
93.	Bratić, Petar	nava	Izmir	1764./6698/II
94.	Daničić, Veseljko	pulaka	Izmir	1764./6725/II
95.	Bruni, Girolamo	pulaka	Izmir	1764./6741/II
96.	Fisković, Matej	nava	Izmir	1764./6754/II
97.	Ipšić, Cvjetko	pinko	Izmir	1764./6761/II
98.	Šodrnja, Luka	pulaka	Izmir, Krf, Dubrovnik	1764./6790/II
99.	Di Cavallo, Pietro, Nicola	pinko	Izmir	1765./6800/II
100.	Šodrnja, Jakov	pulaka	Costantinopoli	1765./6840/II
101.	Šodrnja, Luka	pulaka	Izmir	1765./6824/II
102.	Jakšić, Matija	nava	Izmir, Aleksandrija	1765./6848/II
103.	Lazarović, Jakov	nava	Izmir	1765./6849/II
104.	Kazilari, Ivan	pinko	Tenedos, Sinfati	1765./6826/II
105.	Ilić, Nikola	pinko	Tenedos, Sinfati	1765./6827/II
106.	Taljeran, Nikola	pulaka	Izmir	1765./6/III
107.	Bratić, Antun	pulaka	Costantinopoli, Zakint, Kefalonija, Trst	1766./13/III
108.	Logoreci, Pavao	pulaka	Izmir	1766./18/III
109.	Pilat, Antun	pinko	Izmir	1766./22/III
110.	Šarkota, Petar	pulaka	Izmir	1766./27/III
111.	Božović, Mihovil	pulaka	Izmir	1766./31/III
112.	Božović, Ivan	pulaka	Izmir	1766./32/III
113.	Kazilari, Matej	snow	Izmir	1766./33/III
114.	Milašin, Franjo	pulaka	Izmir	1766./38/III
115.	Kristić, Jakov	pinko	Izmir, Hij, Modon	1766./50/III
116.	Litrica, Antun	pulaka	Izmir	1766./69/III
117.	Radić, Jeronim	pinko	Izmir	1766./77/III
118.	Bitton, Vincenzo	nava	Izmir	1767./202/III
119.	Logoreci, Pavao	pinko	Izmir, Patmos	1767./204/III

R. br.	Kapetan – prezime, ime	Vrsta broda	Ishodišna luka	God./reg./sv.
120.	Maras, Ivan	pulaka	Izmir, Giamulli	1767./213/III
121.	Taljeran, Antun	pinko	Izmir	1767./214/III
122.	Lučić, Luka	pulaka	Izmir	1767./217/III
123.	Balović, Matija	nava	Izmir	1767./218/III
124.	Juričić, Matej	kekija	Izmir, Mitileni	1767./236/II
125.	Krilanović, Antun	pulaka	Izmir	1767./248/III
126.	Kazilari, Jakov	pinko	Izmir	1768./305/III
127.	Galjuf, Antun	pulaka	Izmir, Mitileni	1768./309/III
128.	Logoreci, Petar	pinko	Izmir	1768./313/III
129.	Brancić, Nikola	kekija	Izmir	1768./314/III
130.	Lupi, Matej	pulaka	Izmir	1768./319/III
131.	Kocelj	pulaka	Izmir	1768./339/III
132.	Maras, Ivan	pulaka	Izmir	1768./340/III
133.	Kornić, Petar	filjuga	Costantinopoli, Izmir	1768./341/III
134.	Šunj, Ivan	nava	Izmir, Trst	1768./381/III
135.	Bogović, Šimun	pulaka	Costantinopoli	1768./409/III
136.	Dominković, Antun	nava	Izmir	1769./416/III
137.	Filipić, Juraj	nava	Izmir	1769./422/III
138.	Bein, Marko	nava	Izmir	1769./433/III
139.	Lupi, Marko	pulaka	Izmir	1769./454/III
140.	Nisu navedeni	dva broda	Izmir	1770./468/III
141.	Lupis, Giacomo	nava	Çesme	1772./501/III
142.	Andričević, Marko	kekija	Izmir	1774./1997/II
143.	Nije naveden	kekija	Izmir	1778./607/III
144.	Nije naveden	kekija	Izmir	1778./608/III
145.	Nisu navedeni	dva broda	Izmir	1778./608/III ⁸⁵
146.	Jerinić, Petar	kekija	Izmir	1778./1757a/II
147.	Bjelan, Marko	pulaka	Tenedos	1778./1760/II
148.	Nije naveden	brod	Izmir	1779./628/II
149.	Miletić, Andrija	pulaka	Izmir	1779./1806/II
150.	Palikuća, Vinko	pinko	Izmir	1779./1807/II
151.	Bruni, Girolamo	nava	Izmir	1779./1819/II
152.	Fisković, Matej	pulaka	Izmir	1780./1840/II
153.	Kazilari, Luka	nava	Izmir, Patmos	1780./1851/II
154.	Gurić, Marko	kekija	Izmir	1781./1879/II

85 U istom registru, ako je riječ o pristizanju u istom danu, zapisivano je više brodova, pa tako i ovdje.

R. br.	Kapetan – prezime, ime	Vrsta broda	Ishodišna luka	God./reg./sv.
155.	Šunj, Josip	nava	Izmir	1782./1934/II
156.	Saulović, Ivan	pulaka	Izmir	1783./1969/II
157.	Sorelović, Ivan	pulaka	Izmir	1783./723/III
158.	Nadričević, Marko	kekija	Izmir	1784./738/III
159.	Cvjetko, Luka	pulaka	Izmir	1784./741/III
160.	Kazilari, Matej	nava	Izmir	1784./743/III
161.	Kazilari, Matej ⁸⁶	nava/kekija	Izmir	1784./2012/II; 1784./743/III
162.	Romandić, Krsto	pinko	Izmir	1784./2016/II
163.	Taljeran, Ivan ⁸⁷	kekija/pulaka	Izmir	1785./774/III; 1785./2048/II

Izvori i literatura

Objavljeni izvori

- Čolak, Nikola. *Regesti marittimi croati. Hrvatski pomorski regesti*, sv. I. Padova: Centro di studi storici croati Venezia, 1985.
- Čolak, Nikola. *Regesti marittimi croati. Hrvatski pomorski regesti*, sv. II. Padova: Centro di studi storici croati Venezia, 1993.
- Čolak, Nikola. *Regesti marittimi croati. Hrvatski pomorski regesti*, sv. III (uredila Zrinka Podhraški Čizmek). Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 2017.

Literatura

- Barbalić, Radojica. „Pomorstvo Istre“. U: *Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije*, sv. 2, ur. Grga Novak, Vjekoslav Maštrović. Zagreb; Zadar: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962, 1517-1534.
- Barbalić, Radojica. „Pomorstvo Rijeke i Hrvatskog primorja“. U: *Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije*, sv. 2, ur. Grga Novak, Vjekoslav Maštrović. Zagreb; Zadar: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962, 1535-1552.
- Beckert, Sven. *Empire of Cotton: A Global History*. New York: Vintage books, 2022.
- Butorac, Pavao. *Kulturna povijest grada Perasta*. Zagreb: Durieux, 2011.

- 86 Matej Kazilari je u luci Anconi u dva navrata zabilježen s dva različita broda (kekija i nava) u samo tri dana razmaka. reg. 2012/II (1784. 17. VI.) i reg. 743/III (1784. 20 VI.). Moguće je da je u drugom slučaju pod navedenim registriran samo brod, premda to nije bio običaj kada se precizira kapetan.
- 87 Kao i u slučaju Kazilarija, i dubrovački kapetan Ivan Taljeran dvaput se javlja u registima na dva različita broda (kekija i pulaka) u tjedan dana: reg. 2048/II (1785. 31. VII.) s pulakom te u reg. 774/III (1785. 24. VII.) ovaj put s kekijom.

- Cassani, Marco. *La fiera di Senigallia (1458–1859) tra storiografia e apoche comunali*. Ancona: Consiglio regionale delle Marche, 2020.
- Ciavarini, Carisio. *Sommario della storia di Ancona*. Ancona: a spese dell'autore, 1867.
- Codice per la veneta mercantile marina*. Venezia: Per li figliuoli del qui Z. Antonio Pinelli, 1786.
- Crescenzo, Bartolomeo. *Nautica mediterranea*. Roma: Appresso Bartolomeo Bonfadino, 1602.
- Čoralić, Lovorka. *Iz prošlosti Boke – odabrane teme*. Samobor: Meridijani, 2007.
- Duro, Aldo. „Vallonea“. U: *Il vocabulario Treccani*, sv. 5. Roma: Istituto della enciclopedia italiana, 1994, 794.
- Dursteler, Eric. *Venetians in Constantinople. Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2006.
- Eldem, Edhem. *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden; Boston; Köln: Brill, 1999.
- Fattori, Niccolò. *Migration and Community in the Early Modern Mediterranean: The Greeks of Ancona, 1510–1595*. Cham: Springer international Publishing; Palgrave Pivot, 2019.
- Frangakis-Syrett, Elena. „Trade between Ottoman Empire and Western Europe: the Case of Izmir in the Eighteenth Century“. *New perspectives on Turkey* 2 (1988): 1-18. Pristup ostvaren 12. 1. 2025. DOI: 10.15184/S089663460000011X
- Frangakis-Syrett, Elena. „Commerce in the Eastern Mediterranean from the Eighteenth to the Early Twentieth Centuries: The City-Port of Izmir and Its Hinterland“. *International Journal of Maritime History* 10 (1998), br. 2: 125-154. Pristup ostvaren 15. 1. 2025. DOI: 10.1177/084387149801000207
- Frangakis-Syrett, Elena. *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, (1700-1820)*. Athens, Centre for Asia Minor Studies, 1992.
- Frangakis-Syrett, Elena. „Izmir and the Ottoman Maritime World of the Eighteenth Century“. *Oriente Moderno* 12 (81) (2001) br. 1: 109-128. Pristup ostvaren 12. 1. 2025. DOI: 10.2307/25817747
- Frangakis-Syrett, Elena. „Market Networks and Ottoman European Commerce, c. 1700–1825“. *Oriente moderno, Nuova serie* 25 (86) (2006), br. 1: 109-128. Pristup ostvaren 15. 1. 2025. DOI: 10.2307/25818049.
- Greene, Molly. *Catholic Pirates and Greek Merchants. A Maritime History of the Early Modern Mediterranean*. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2010.
- Hrvatska enciklopedija* (on-line). „Stiraks“. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Pristup ostvaren 11. 1. 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/stiraks>.
- Laidlaw, Christine. *The British in the Levant: Trade and perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*. London; New York: I.B. Tauris Publishers, 2010.
- Luetić, Josip. *O pomorstvu Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*. Dubrovnik: Jugoslavenska akademija u Zagrebu; Pomorski muzej – Dubrovnik, 1959.
- Luetić, Josip. *Brodari i pomorci Dubrovačke Republike*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1997.
- Mammoli, Raissa, Inì, Marina, Quattrini, Ramona. „Metodologia a supporto della ricerca storico-archivistica e per la trasparenza del modello HBIM del lazzareto di Ancona nel progetto di Luigi Vanvitelli“. *Archeologia e calcolatori* 33 (2022), br. 1: 157-178.
- Marieni, Giacomo. *Portolano el mare Adriatico*. Milano: Istituto geografico militare, 1830.

- Milošević, Miloš. „Nosoci pomorske privrede Perasta u prvoj polovini XVIII vijeka“, *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru* 7 (1958): 83-134.
- Milošević, Miloš. „Nosoci pomorske privrede Dobrote prve polovine XVIII vijeka“. *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru* 8 (1959): 99-134.
- Milošević, Miloš. „Neki aspekti pomorske privrede Boke kotorske u doba mletačke vladavine (1420–1797)“, U: *Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije*, sv. 2, ur. Grga Novak, Vjekoslav Maštrović. Zagreb; Zadar: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962: 1785-1816.
- Milošević, Miloš. *Pomorski trgovci, ratnici i meceni*. Podgorica: Cid, 2003.
- Milošević, Miloš. „Nosoci pomorske privrede u Perastu u prvoj polovini XVIII vijeka“. *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru* 7 (2008): 83-133.
- Orlandi, Ferdinando Maria. *Dell'arte del Pelacane e della valonea, che si ritrae in Tricase ne salentini, e degli marocchini, che quiui stesso si preparano*. Napoli: presso Gaetano Raimondi, 1794.
- Ottalli, Gherardo. „Venice and Papal Bans on Trade with the Levant: The Role of Jurist“. *Mediterranean historical review* 10 (2008), br. 1-2: 242-258. Pristup ostvaren 12. 1. 2025. DOI: 10.1080/09518969508569696
- Panzac, Daniel. „International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century“. *International Journal of Middle East studies* 24 (1992), br. 2: 189-206. Pristup ostvaren 12. 1. 2025. DOI: 10.1017/S0020743800021528
- Podhraški Čizmek, Zrinka. „Hodočašća i hodočasnici u Loreto i Asiz u Hrvatskim pomorskim regestima 18. stoljeća: antropološka hermeneutika vjerskih putovanja“. Doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, 2018.
- Podhraški Čizmek, Zrinka. *Navigli adriatici fra le due sponde nel Settecento*. Pesaro: Museo della Marineria Washington Patrignani, 2021.
- Sajdi, Dana, ur. *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifesyle in the Eighteenth Century*. London; New York: Tauris Academic Studies, 2007.
- Schmidt, Gerhard. „The Levant Trade and the Mediterranean Sea“. *De economist* 104 (1956), br. 1: 175-197.
- Vekarić, Stjepan. „Naši jedrenjaci za dugu plovidbu kroz stoljeća“. U: *Pomorski zbornik. Povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije*, sv. 2, ur. Grga Novak, Vjekoslav Maštrović. Zagreb; Zadar: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962, 143-161.
- Vlami, Despina. *Trading with the Ottomans. The Levant Company in the Middle East*. London: I. B. Tauris, 2015.
- Vlami, Despina. *Merchants on the Mediterranean: Ottoman–Dutch Trade in the Eighteenth Century*. London; New York; Oxford; New Delhi; Sydney: I.B. Tauris, 2023.
- Zingarelli, Nicolò. „Galla“ (cecidio), u: *Vocabolario della lingua italiana*. Modena: Zanichelli editore, 1996.

SUMMARY

Eastern Adriatic transit maritime trade between Mediterranean Asian ports and Ancona in the Croatian Maritime Regesta

For centuries, due to its geographical position within the Mediterranean Sea, the Adriatic was a highly desirable and suitable maritime route for trade exchange between the East and the West. The key player on the Adriatic in the trade with the eastern Mediterranean, supplying goods in high demand in Central and Western Europe until the 17th century, was the Venetian Republic. The 18th century brought significant changes to maritime affairs in the eastern Mediterranean and the Adriatic. After three major wars with the Ottoman Empire, the Venetian Republic was forced to relinquish key positions in Levantine trade to its competitors. Alongside the loss of territories on the route to the Levant, Venice faced fierce competition in intermediary maritime trade, which it could no longer successfully withstand, increasingly confining it to the Adriatic. Venetian dominance in the Adriatic suffered another major blow when Austrian Emperor Charles VI issued a decree proclaiming free navigation in the Adriatic. The 18th century also brought a gradual transformation of the existing maritime trade paradigm. In addition to the main (longitudinal) sailing route and a few transverse routes, an increasing number of cross-Adriatic trade routes emerged, resulting from the trade connections of new maritime centers and the growing maritime network of commercial flows. Maritime captains and patrons contributed to their further expansion into the Mediterranean through their entrepreneurial endeavors. Numerous documents testify to their maritime-commercial activities, among which the Croatian Maritime Regesta holds special significance. One of the important segments of the Mediterranean maritime trade network, in which the eastern Adriatic ports participated, was also the maritime trade between Mediterranean Asian ports and Ancona. The paper analyzes all the links of the trade network and presents the way the network functioned, as well as the transit role of the eastern Adriatic maritime centers within it. A somewhat more detailed review focuses on the goods involved in this international trade, as well as the ships, classified by type and political affiliation, that participated in the exchange of goods.

Key words: maritime trade; Croatian Maritime Regesta; Adriatic ports; Eastern Adriatic-Asian maritime trade connections; 18th century

Zastupnici Ličke pukovnije šezdesetih godina XIX. stoljeća*

Donošenje Listopadske diplome 20. listopada 1860. označilo je kraj neoapsolutizma i uvođenje novog državnog ustroja Austrijskog Carstva. Već iduće godine odobreno je sazivanje Sabora Trojedne Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije na kojem su sudjelovali i predstavnici s područja Hrvatsko-slavonske vojne krajine, uz uvjet da se njihove rasprave ograniče samo na odnos Trojedne Kraljevine prema Kraljevini Ugarskoj i Austrijskom Carstvu. Međutim, to nije spriječilo zastupnike da vladaru podnesu predstavku u kojoj su tražili da se vojnokrajški sustav u potpunosti ukine i na tom području uvede ustavni poredak. Car i kralj Franjo Josip I. nije udovoljio tome zahtjevu, kao uostalom ni mnogim drugima koje su iznijeli saborski zastupnici, priznajući samo činjenicu da krajiško područje čini sastavni dio Trojedne Kraljevine i obećavajući da će u bliskoj budućnosti biti provedeno potpuno sjedinjenje toga teritorija s matičnim hrvatskim područjem. Godine 1866., za vrijeme zasjedanja novoga Sabora, vladar je ponovno odbio zahtjev za ukidanjem vojnokrajškog sustava objašnjavajući da bi taj potez ozbiljno ugrozio obrambenu snagu cjelokupnog Carstva. U ovome radu donose se biografski podatci o krajiškim zastupnicima s područja Ličke krajiške pukovnije koji su sudjelovali na zasjedanjima tih dvaju sabora. Radilo se o osobama različitih životnih pozadina koje su nesumnjivo utjecale na oblikovanje njihovih političkih gledišta, prvenstveno pitanja održanja vojnokrajškog sustava.

Ključne riječi: Vojna krajina; Lička pukovnija; zastupnici; Sabor Trojedne Kraljevine; XIX. stoljeće

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživanja u sklopu projekata *Mapiranje parlamentarnih izbora 1848. – 1918. u Hrvatskoj* (IP-2019-04-5148 MAPPAR) koji je financijski potpomogla Hrvatska zaklada za znanost i *Vlast to smo mi. Društvene mreže i upravljačke strukture u hrvatskom novom vijeku* (380-01-02-23-46 VTSM) koji se provodi na Hrvatskom institutu za povijest i financira sredstvima Europske unije iz fonda NextGenerationEU. Rad je proširena verzija izlaganja pod naslovom „Saborski zastupnici iz Ličke krajiške pukovnije“ održanog na *VIII. kongresu hrvatskih povjesničara* u Rijeci 30. rujna 2021. godine.

Uvod

Nakon razdoblja neoapsolutizma, car i kralj Franjo Josip I. (1848. – 1916.) donio je 20. listopada 1860. Listopadsku diplomu kojom je preuređen državni ustroj Austrijskoga Carstva i omogućeno sazivanje zemaljskih predstavničkih tijela, pa tako i Sabora Trojedne Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Kao i 1848., stanovnici Vojne krajine, područja koje je u teritorijalnom i povijesnom smislu pripadalo Trojednoj Kraljevini, ali je u administrativnom pogledu bilo podređeno Beču, odnosno Carskom i kraljevskom ministarstvu rata, stekli su također pravo izbora svojih saborskih zastupnika. Ti krajiški zastupnici koji su sudjelovali na zasjedanjima dvaju sabora (1861. i 1865. – 1867.) izražavali su različita gledišta po pitanju potrebe očuvanja ili ukidanja vojnokrajiškog sustava, a na oblikovanje njihovih političkih stajališta nesumnjivo su utjecale njihove životne prilike.

Ovaj rad predstavlja rezultate istraživanja usmjerenog prema izdvajanju pojedinih biografskih podataka o zastupnicima iz jednog konkretnog krajiškog područja – teritorija Ličke pukovnije.

U pronalaženju informacija o ličkim zastupnicima poslužili su prvenstveno izvori vojne provenijencije pohranjeni u Ratnom arhivu (*Kriegsarchiv*) u Beču i u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Riječ je o vojnim popisima, među kojima veliku vrijednost u ovome kontekstu predstavljaju mjesečni iskazi (*Monath Tabellen*), odnosno mjesečna izvješća o stanju u krajiškim pukovnijama. Osim što sadrže brožčane podatke o promjenama u pukovniji, u sklopu ovih izvora mogu se naći i isprave o novačenju, otpuštanju, premještanju i smrti pojedinih vojnih službenika. Upravo takvi dokumenti sadrže detaljne podatke o životnim sastavnicama krajiških vojnih službenika, poput bračnog stanja, vjerske pripadnosti, dobi, fizičkih karakteristika i vojne karijere.

Osim mjesečnih iskaza, u skupinu vojnih popisa ubrajaju se i kvalifikacijske liste (*Conduitlisten*), popisi u kojima se na godišnjoj razini vodila evidencija o časnicima i dočasnicima, razmatrajući pritom njihovo porijeklo, znanja, vještine, vojno iskustvo, ponašanje i druge karakteristike pomoću kojih se moglo utvrditi je li neki pojedinac kvalificiran za izvršavanje vojnih zadataka i eventualno napredovanje. Budući da su se među ličkim zastupnicima našli i oni koji nisu bili vojni službenici, informacije o njihovom djelovanju crpljene su iz onovremenih novina.

Lička pukovnija u vrijeme neoapsolutizma

Na Saboru 1861. izražena je želja za ukidanjem institucije Vojne krajine koju je većina tadašnjih krajiških zastupnika smatrala glavnim razlogom teškog stanja na krajiškom teritoriju obilježenoga gospodarskom zaostalošću, siromaštvom, razbojništvom,

preopterećenošću vojnom službom, izloženosti surovim vojnim zakonima i visokim stopama gubitaka u ratnim sukobima.¹

Život na krajiškom prostoru nesumnjivo je bio prožet brojnim izazovima, kako onima s kojima su se krajiški vojnici susretali na udaljenim bojištima u ratno doba, tako i onima kojima su bili izloženi na samom krajiškom tlu u vrijeme mira. Ipak, ne treba zaboraviti i činjenicu da je vojnokrajiški sustav donosio i određene pogodnosti u odnosu na civilno područje. Krajišnici su u vrijeme nerodnih godina mogli računati na pomoć u plodinama i novcu, a omogućena im je i nabava nekih onodobnih luksuznih proizvoda, poput soli, duhana i vina, po povoljnijim cijenama. Osim toga, vojni status krajišnike je stavljao u povoljniji društveni položaj u odnosu na kmetove na susjednom civilnom hrvatskom području i otvarao im mogućnost društvenog uzdizanja putem vojne službe,² zbog čega su se desetljećima žestoko opirali uvođenju civilne uprave i gubitku krajiškog statusa.

No, situacija se sredinom XIX. stoljeća počela mijenjati. Nakon sloma revolucije 1848./1849. godine nastupile su promjene koje će imati dalekosežne posljedice na daljnji razvoj i održanje višestoljetne vojnokrajiške institucije. Ukidanjem kmetstva na civilnom području 1848. odredbama Sabora i bana Josipa Jelačića (1848. – 1859.) vojnokrajiški status izgubio je dotadašnju prednost i privlačnost koju je osiguravao krajiškom društvu.³ No, kako su svojim vojnim angažmanom uvelike doprinijeli slomu revolucionarnih snaga i očuvanju Monarhije, krajišnici su stekli pravo na zasluženu nagradu za svoju požrtvovnost. Ta nagrada trebala se očitovati u Krajiškom temeljnom zakonu donesenom 7. svibnja 1850. godine. Iako su tim zakonom zadržani vojni karakter i neposredna podčinjenost Vojne krajine Ministarstvu rata u Beču, osigurani su i neki ustupci u gospodarskoj sferi. Konkretnije, zemljišni posjedi postali su aktualno i nasljedno vlasništvo krajiških zadruga, a ograničenja za obnašanje civilnih službi bila su ukinuta. Osim toga, ukinuta je državna rabota, dok se zadržala samo općinska rabota koja je uključivala gradnju i održavanje cesta, zatim gradnju bolnica, skladišta te sličnih ustanova od lokalnog značaja,⁴ a određeni su i povoljniji uvjeti za diobu krajiških zadruga.⁵

Teškoće s kojima se krajiško stanovništvo suočavalo tijekom pedesetih godina XIX. stoljeća mogu se поближе ilustrirati na primjeru Ličke pukovnije. Čak i kad su nisu bili

1 Usp. Bogdanov, „Uloga Vojne krajine“, 86; Kolak-Bošnjak, Markus, Matković, *Hrvatski sabor 1861.*, 9-10; Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja*, 42-44.

2 Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini*, 49.

3 Rothenberg, „The Struggle over the Dissolution“, 64-65.

4 *Isto*, 66; Valentić, „Vojna krajina u austrijskoj politici“, 53-54. Detaljnije o odredbama Temelnog zakona o ustrojstvu Hrvatsko-slavonske i Banatsko-srpske vojne krajine vidi: Markus, *Hrvatski politički pokret*, 335-348.

5 Osnovnim krajiškim zakonom iz 1807. godine neprenosiva zemlja iznosila je 2/3 selišta, a na području Karlovačke i Banske krajine selište je bilo utvrđeno na veličinu od 24 jutra. Močanin, Valentić, *Vojna krajina u Hrvatskoj*, 56. Novim zakonom novoutemeljena zadruga morala je raspolagati s najmanje 6 jutara zemljišta. Markus, *Hrvatski politički pokret*, 342.

izloženi ratnim nedaćama živote su im ugrožavale zarazne bolesti koje su se naglo širile i desetkovale krajiške redove. U Lici se tako krajem kolovoza 1855. pojavila kolera od koje je u razdoblju od 6 mjeseci umrlo gotovo 2000 stanovnika, među njima i desetak časnika koji su se nalazili u stožernom sjedištu pukovnije, Gospiću.⁶ Osim bolesti, učestale probleme predstavljali su siromaštvo i glad kao posljedice gospodarske nerazvijenosti. O tome svjedoči i izjava ličkog pukovnika Michaela Rheinbacha 1847. godine, zabilježena perom engleskog putopisca i diplomata Andrewa Archibalda Patona (1811. – 1874.), prema kojoj je vojni dio njegovih dužnosti predstavljao lagan posao, ali zato su mu zadaće ekonomskoga upravljanja pukovnijom, naročito usred teške gladi kad je snosio odgovornost za sedamdeset i šest tisuća duša, zadavale velike napore te zahtijevale znatno fizičko i umno naprezanje.⁷

Prema podacima iz 1857. na području čitave Hrvatsko-slavonske vojne krajine živjelo je ukupno 674 864 stanovnika, a od toga na području Ličke pukovnije njih 76 856, dakle, neznatno više od broja koji je Rheinbach naveo 1847. godine. Po broju stanovnika ova se krajiška pukovnija nalazila na drugom mjestu, odmah iza Đurđevačke pukovnije na čijem je području živjelo 78 534 stanovnika. U smislu vjerskog sastava, Lička je pukovnija bila jedna od četiriju krajiških pukovnika, uz Slunjsku, I. i II. bansku, u kojoj je pravoslavno stanovništvo imalo većinu, točnije 51 010 pravoslavaca naspram 25 846 katolika.⁸

U smislu vojnog opterećenja, 1857. nešto više od 4000 Ličana aktivno je služilo u vojsci. Prema mjesečnom iskazu Ličke pukovnije za travanj te godine u sklopu vojnog odjela (*Feldstand*) nalazilo ih se 3710, a 450 u odjelu krajiške uprave (*Grenzverwaltung*). Uzimajući u obzir podatke o ukupnom broju stanovnika Ličke pukovnije dolazi se do zaključka da je samo 5,41 % od ukupnog broja ličkih stanovnika služilo u vojsci.⁹ Većini stanovništva preostala je, stoga, mogućnost posvećivanja poljoprivrednoj ili nekoj drugoj gospodarskoj djelatnosti, ali u tome su ih sprječavale druge okolnosti. Jedna od njih odnosila se na činjenicu da je zbog specifičnog reljefa ovdašnje područje oskudijevalo obradivim površinama. S obzirom na količinu raspoložive obradive zemlje može se reći da je prostor Ličke pukovnije bio i čak prenapučen,¹⁰ a dodatni pritisak stvarale su migracije stanovnika iz susjednog Bosanskog pašaluka uslijed nemira i buna koje su ga početkom pedesetih godina XIX. stoljeća zahvatile.¹¹

6 HR-HDA-881-ZR, inv. br. 620, Fortsetzung der Likaner Regimentsgeschichte vom Oberleutenant Franz Turić (dalje: Fortsetzung), sv. I, fol. 55.

7 Lokmer, „Andrew Archibald Paton“, 409.

8 *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. Oktober 1857*, 172; Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja*, 49.

9 HR-HDA-439-LGP, kut. 27 i 154.

10 Prema tumačenju Gunthera Ericha Rothenberga poboljšanja u javnoj sigurnosti, duga razdoblja mira i napredak u higijeni doveli su do porasta broja krajiškog stanovništva. No, s druge strane, količina obradivog tla se smanjila, produktivnost nije rasla, a k tome opadao je i broj stoke u odnosu na broj stanovništva. Rothenberg, *The Military Border in Croatia*, 131.

11 Valentić, „Vojna krajina u austrijskoj politici“, 58.

Taj prekomjeren broj stanovništva doprinio je, naravno, uz druge faktore, poput gladi, neimaštine, nezadovoljstva vojnom službom i upravom, razvoju razbojništva koje u razdoblju pedesetih i šezdesetih godina XIX. stoljeća postaje akutan problem na krajiškom tlu. Upravo je ta pojava bila najizraženija na području Ličke pukovnije i dviju pukovnija Banske krajine.¹² No, čini se da je situacija na banskom tlu ipak bila ozbiljnija nego na ličkom, o čemu svjedoči činjenica da su u kolovozu 1854. dvije ličke satnije (7. i 8.) poslane u Zagreb kao pripomoć u potjeri za razbojnicima.¹³ U jednoj potvrdi (*Consignation*) datiranoj 25. rujna 1856. popisano je ukupno 75 osoba, među kojima su se našli unovačeni i neunovačeni krajišnici te nekoliko žena, koje su se tada nalazile u pukovnijskom zatvoru u Gospiću. Zanimljivo, među zločinima zbog kojih su te osobe bile zatvorene zabilježena su tek tri slučaja razbojništva, dok je prednjačila krađa s 34 slučaja. Od ostalih zločina spominju se još umorstvo, ranjavanje, infanticid, povreda dužnosti, zloupotreba položaja, prijevara, krivotvorenje novca ili propusnice, prikrivanje rođenja, prisvajanje strane zemlje, klevetanje i palež.¹⁴

Razbojništvo je bilo usko povezano s jednim drugim načinom izražavanja nezadovoljstva vojnom službom, a on se odnosio na dezertiranje. Uvidom u mjesečne iskaze Ličke pukovnije u šestom desetljeću XIX. stoljeća moguće je uočiti da ta pojava u ličkim redovima nije bila izražena u tolikoj mjeri da je predstavljala ozbiljan problem. U razdoblju od 1852. do 1859. zabilježeno je 106 slučajeva dezertiranja, pri čemu ih je 1854. bilo najviše, točnije 39. U istom je razdoblju 35 dezertera vraćeno u vojne redove, od toga dio dobrovoljno, a dio prisilno. Uvidom u sadržaj posebnih isprava (*Presentirungs-Liste*) u kojima su predstavljeni osobni profili dvanaestorice ličkih dezertera koji su napustili svoje jedinice od 1853. do 1856. može se uočiti da su ih različiti razlozi potaknuli na taj čin: siromaštvo, glad, nevoljkost za vojnom službom i želja za uzdržavanjem putem privatne službe, zatim sklonost skitanju i strah od kazne za počinjeni prekršaj.¹⁵

Iako je modernizacija u pravom smislu riječi u XIX. stoljeću bila zastupljenija na civilnom hrvatskom području, određeni tragovi mogli su se uočiti na krajiškom tlu. To se prije svega odnosi na uvođenje telegrafske linije. Zagreb je 1854. dobio telegrafsku

12 Usp. Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini*, 66; Pavličević, „Hajdučija u Hrvatskoj“, 139-140, 152, 155-157; Rothenberg, *The Military Border in Croatia*, 159; Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja*, 40; Valentić, „Vojna krajina u austrijskoj politici“, 58-59, 63.

13 HR-HDA-881-ZR, inv. br. 620, Fortsetzung, sv. I, fol. 53-54.

14 HR-HDAZg-439-LGP, kut. 26.

15 HR-HDA-439-LGP, kut. 23-31, 153-155. U pogledu kažnjavanja krajišnika za prijestupe u ovo su doba nastupile neke promjene. Vrhovno zapovjedništvo austrijske vojske 1855. znatno je suzilo mogućnost izricanja kazne zatvorom koja je bila ocijenjena kao preskupa za krajišku upravu. Umjesto tamnice, kao najstroža kazna za prijestupe određeno je batinanje koje nije bilo namijenjeno samo krajiškim vojnicima, već i ženama, djeci te starijim osobama. No, iste je godine također zloglasno „trčanje kroz šibe“ kao sredstvo kažnjavanja ukinuto, a broj udaraca štapom je umanjen. Batinanje je konačno potpuno ukinuto 1868. godine. Usp. Deák, *Beyond Nationalism*, 104-106; Valentić, „Hrvatsko-slavonska Vojna krajina 1790–1881“, 75; Valentić, „Vojna krajina u austrijskoj politici“, 65.

vezu s Karlovcem i dalje preko Gospića sa Zadrom i Splitom.¹⁶ Trgovačke potencijale pružale su blizina Dalmacije i osmanske Bosne, zatim njihova prometna povezanost s ličkim područjem, kao i postojanje pomorske luke u Karlobagu.¹⁷ Ipak, trgovina i obrt bili su vrlo slabo razvijeni, o čemu svjedoče i statistički podatci iz 1857. prema kojima je na ličkom području zabilježeno samo 61 tvorničar i obrtnik, zatim 21 trgovac te 19 pomoćnih radnika. Urbana središta koja bi potencijalno mogla omogućiti uspon obrta i trgovine bila su također nerazvijena. Gospić je, kao sjedište pukovnije, brojio samo 1431 stanovnika, a vojni komunitet Karlobag 577 stanovnika, od kojih se samo 13 bavilo obrtom, 10 trgovinom, a 37 brodarstvom i ribarstvom.¹⁸

Godine 1859., kada je Austrijsko Carstvo ušlo u ratni sukob s Kraljevinom Sardinijom-Pijemont i njezinim saveznikom Francuskim Carstvom, tisuće je krajišnika, a među njima i Ličana, upućeno na Apeninski poluotok. Dva lička bojna bataljuna, u kojima se nalazilo oko 2700 krajiških vojnika, sudjelovala su u dvjema bitkama, u manjoj kod Montebella, 20. svibnja, kao i u najvećoj bitci ovoga rata koja se odigrala kod Solferina, 24. lipnja. Iako je ovaj rat završio porazom austrijske strane i posljedično gubitkom gospodarski vitalne Lombardije, krajišnici su iskazali svoju vojnu vrijednost, pretrpjevši gubitke, ali i stekavši odlikovanja. U slučaju Ličana u sukobima je poginulo 35, nestalo 91, a preko 240 osoba bilo je ranjeno. Od potonjih mnogi su na kraju u bolnicama zbog ozbiljnosti rana i loših higijenskih uvjeta izgubili život ili su ostali trajni invalidi. No, s druge strane, znatan broj ličkih časnika, dočasnika i običnih vojnika stekao je odlikovanja: 4 križa za vojne zasluge, 8 najviših pohvalnih priznanja, 1 zlatna medalja za hrabrost, 5 srebrnih medalja za hrabrost I. stupnja i 26 srebrnih medalja za hrabrost II. stupnja.¹⁹ Svakako najbolja potvrda zadovoljstva izvedbom pripadnika Ličke pukovnije u ovom ratu jest činjenica da je od 1. siječnja 1860. njezin naziv promijenjen u „Carsko-kraljevska krajiška pukovnija br. 1 cara Franje Josipa“ (*Kais[erliches] Kön[igl]iches Kaiser Franz Josef Likaner Ites Grenz-Regiment*).²⁰

16 Godine 1857. u Banskoj su Hrvatskoj postojala tri telegrafska ureda (Zagreb, Karlovac i Rijeka), a u Krajini samo jedan i to upravo u Gospiću. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, 237, bilj. 48; Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini*, 58-59.

17 Valentić, „Vojna krajina u austrijskoj politici“, 58-59.

18 Po broju stanovnika Karlobag se nalazio na samome dnu ljestvice od 7 vojnih komuniteta, a sa samo 10 trgovaca nalazio se na pretposljednem mjestu. Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja*, 45, 49.

19 Detaljan prikaz sudjelovanja Ličana u spomenutom ratu vidi u: Balić, „Krajišnici u Austrijsko-sardinijskom ratu“, 385-412.

20 HR-HDA-881-ZR, inv. br. 620, Fortsetzung, sv. II, fol. 10.

Lički zastupnici na Saboru 1861. godine

U radu Sabora 1861. sudjelovalo je šestero zastupnika s područja Ličke pukovnije: samu pukovnicu predstavljali su Petar Vukelić, Simo Brkić, Jovan Omčikus i Ilija Guteša, vojni komunitet Karlobag Ljudevit Slamnik, a stožerno sjedište Gospić Petar Luger.²¹

Simo Brkić

Pri istraživanju raspoloživih izvora pronađeni su podaci za četvoricu zastupnika, o čemu će biti više riječi u nastavku ovoga rada. Simo Brkić po profesiji je bio trgovac, što odmah isključuje mogućnost njegovog evidentiranja u vojnim popisima. Zabilježeni su tek oskudni podaci iz njegovog govora u Saboru 9. veljače 1861. u kojemu doznajemo da se radilo o starijem čovjeku iz siromašne obitelji, skromnog obrazovanja, ali s puno iskustva i zdravog razuma što ga je potaknulo na zaključak da vojni sustav u Krajini nije dobar i da krajišnici zbog njega žive u bijedi.²²

Petar Vukelić

Petar Vukelić također predstavlja problem, ali ne zbog izostanka podataka, već u pogledu utvrđivanja točnog identiteta ove osobe. Naime, prema tumačenju Envera Ljubovića radilo se o visokom časniku Ličke pukovnije koji se „u Hrvatskome saboru zdušno zalagao za ukidanje omražene Vojne krajine koja je sprečavala gospodarski razvoj Like, Gacke i Krbave“.²³ U vojnom shematizmu za 1860. i 1861. jedinu osobu s tim imenom i prezimenom nalazimo na poziciji agenta drvnog skladišta (*Holzdepotagent*) u Karlobagu.²⁴ Taj vojni službenik u kvalifikacijskim listama zadnji se put spominje 1859. kao *Petar von Wukellić*. Podaci iz te isprave otkrivaju da je rođen 1805. u Senju, bio je katoličke vjere, oženjen i otac jednog muškog nezbrinutog (*unversorgt*) djeteta. Započeo je svoju vojnu karijeru 23. lipnja 1836. u Otočkoj pukovnici na položaju ubirača vinske daće (*Weindatzeinnehmer*), zatim je postao pisar drvnog skladišta (*Holzdepotschreiber*), a na istoj funkciji nastavio je djelovati nakon prelaska u Ličku pukovnicu 31. lipnja 1838. godine. Iako je pozitivno ocijenjen u pogledu ponašanja, marljivosti, znanja i vještina, istaknut je i podatak da zbog zdravstvenog stanja više nije bio upotrebljiv. Bolovao je, naime, od traheitisa, odnosno kronične upale dušnika, a k tome imao je problema s drhtanjem desnog dlana i bio je mršave tjelesne građe. Zbog toga je i sâm zatražio umirovljenje.²⁵ Želja mu je doskora i bila udovoljena jer u kvalifikacijskoj listi za sljedeću godinu on se više ne spominje na tom položaju, tek je na dnu isprave naveden podatak da je 1. studenog 1859. smijenjen s pozicije zbog bolesti, a 1. srpnja 1860.

21 Kolak Bošnjak, Markus, Matković, *Hrvatski sabor 1861.*, 57.

22 Bogdanov, „Uloga Vojne krajine“, 125-126.

23 Ljubović, *Grbovi plemstva Like*, 274.

24 *Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthums für 1861 – 1862*, 690.

25 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1134.

i umirovljen.²⁶ Osim što podatci u vojnim shematizmima očito nisu bili ažurni, čini se manje vjerojatnim, sudeći po zdravstvenom stanju, da je ova osoba mogla obnašati dužnost saborskog zastupnika.

Analizom vojnih popisa iz ranijeg vremena, međutim, dolazi se do još jedne osobe istoga imena i prezimena, ali ne u Ličkoj, već u Ogulinskoj pukovniji. Tako u kvalifikacijskoj listi iz 1856. nalazimo natporučnika Petra Vukelića (*Peter Vukelich*), rođenog 1802. u Toboliću blizu Slunja. Završio je tri razreda normalke, dobro se služio njemačkim i hrvatskim jezikom u govoru i pismu, a govorio je još i ponešto talijanski. U vojsci je služio 35 godina, isključivo u Ogulinskoj pukovniji. Po obilježjima radilo se o kvalitetnom časniku koji se isticao srčanošću, marljivošću, uspjehom, jahačkim vještinama i znanjem o oružju. Nadalje, opisan je kao dobar zapovjednik i hrabar veteran koji je sudjelovao u pohodima 1835. i 1836. na bosanskom teritoriju, kao i 1848. i 1849. protiv revolucionarnih snaga. Bio je sitne i slabe tjelesne građe, a od početka travnja iste godine patio je od gihta i posljedica smrzavanja udova što je očito bio i razlog zbog kojeg je zatražio odlazak u mirovinu.²⁷

Dva spomenuta krajiška časnika ne samo da se zbog zdravstvenih razloga vjerojatno nisu mogli posvetiti poslovima saborskih zastupnika, već i činjenica da su bili uzorni vojni djelatnici umanjuje vjerojatnost da bi imali razloga zalagati se za ukidanje vojno-krajiškog sustava, kako to tvrdi Ljubović. No, rješenje ovoga problema leži u članku *Narodnih novina* objavljenom nedugo nakon što su održani izbori krajiških zastupnika. U njemu je ovaj lički zastupnik naveden kao „Polde Vukelić, tèrgovac u Gospiću“,²⁸ što upućuje na zaključak da se uopće nije radilo o pripadniku vojnih krugova, već o osobi kojoj postojanje institucije Vojne krajine nije odgovaralo prvenstveno zbog profesionalnog usmjerenja, odnosno trgovačkih interesa.

Ilija Guteša

Budući da je Ilija Guteša, jednako kao i Brkić i Vukelić, po profesiji bio trgovac, za očekivati je isprva bilo da će podatci o njegovom životu u korištenim izvorima također biti oskudni. Međutim, zahvaljujući svestranosti ove osobe, informacije o njegovom poslovnim, političkim, društvenim i drugim aktivnostima sačuvane su u brojnim člancima onovremenih hrvatskih novina.

Detaljni biografski podatci o ovome „uglednom zagrebačkom gradjaninu“ donosi tekst u novinama *Dom i svijet* objavljen nedugo nakon njegove smrti, 11. rujna 1894. godine. Doznajemo da se Guteša rodio 13. kolovoza 1825. u Svetom Petru (Bruvnu), a u Gračacu je završio trivijalnu školu i potom se vratio u rodno mjesto gdje je besplatno radio kao pisar u kancelariji. Nakon dvije godine zaputio se u Karlovac gdje je učio

26 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1135.

27 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Grenze 519. Čini se da je ponovno aktiviran u vojnoj službi 1859. za vrijeme trajanja Austrijsko-sardinijskog rata u činu satnika II. stupnja kao zapovjednik jedne pričuvne satnije Otočke pukovnije. HR-HDA-440-OGP, kut. 28.

28 „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 24. 5. 1861., 1.

trgovački zanat od Tomice Aleksića, svog „zemljaka“. Za vrijeme boravka u „Gradu na četiri rijeke“ upoznao se s hrvatskom spisateljicom Dragojlom Jarnević²⁹ koja mu je posuđivala razne knjige pomoću kojih je ovladao francuskim i talijanskim jezikom. Guteša je 1850. stigao u veliku trgovačku kuću Nikole Nikolića u Zagreb gdje je bio zaposlen kao knjigovođa, a ujedno i kao upravitelj jednog mlina kod Karlovca.³⁰

Od 1852. postaje samostalan trgovac žitom i brašnom, a otada se ujedno može pratiti i njegov poduzetnički uspon.³¹ Između 1853. i 1855. posjedovao je trgovinu brašnom u tadašnjoj zagrebačkoj Dugoj ulici, odnosno današnjoj Radićevoj ulici, a doznajemo da se radilo brašnu iz karlovačkih mlinova povoljne cijene, ali i dobre kvalitete, o čemu svjedoči i nagrada koju je Guteša dobio 1853. godine.³² Nakon kraćeg boravka u Dalmaciji, u Zagrebu 1872. kupuje od svog brata Dimitrija Guteše trgovinu na Markovom trgu, na mjestu današnjih Banskih dvora³³ i preusmjerava se na prodaju dalmatinskog vina.³⁴

U vrijeme izbora za Sabor 1861. Guteša se nalazio u Zagrebu i k tome na listi naknadno uvrštenih kandidata za zastupnike toga grada, zajedno s Antunom Jakićem.³⁵ Na kraju nijedan nije izabran kao zagrebački zastupnik, već krajiški: Jakić kao zastupnik vojnog komuniteta Kostajnica, a Guteša kao zastupnik Ličke pukovnije.³⁶ Na sjednici 28. lipnja 1861. Guteša je iznio zahtjev za neophodnim ostvarivanjem teritorijalne cjelokupnosti Hrvatske, odnosno sjedinjenjem Dalmacije, Krajine i ostalih zemalja te ukidanjem vojnog sustava, nakon čega bi se moglo upustiti u raspravu o odnosu Hrvatske prema Austriji i Ugarskoj.³⁷

Nakon završetka rada Sabora Guteša je 1862. zbog sumnji na poticanje nemira u Krajini u kontekstu odvratanja krajišnika od odlaska na bojište još 1859. godine, kao i potajnog slanja oružja u Bosnu te poticanja tamošnjeg stanovništva na ustanak, osuđen na zatvor u trajanju od tri godine. Do 1865. boravio je u češkim zatvorima u Olmützu (Olomouc), Jozefstadtu (Josefov) i Theresienstadtu (Terezín), a 1866. ponovno se vraća u Zagreb.³⁸ Iako se i dalje bavio trgovinom, nastojao je i dalje djelovati na političkom planu, zbog čega je bio tretiran kao sumnjiva osoba, naročito u vrijeme banovanja Levina baruna Raucha (1868. – 1871.). U otvorenom pismu objavljenom

29 Iskra Iveljić donosi podatak da se 18-godišnji Guteša udvarao 37-godišnjoj Dragojli, što joj je očito laskalo, ali joj je bio neprihvatljiv zbog toga što nije bio obrazovan i što je bio samo trgovački kalfa. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 207, bilj. 793.

30 *Dom i svijet*, 15. 10. 1894., 17.

31 Iveljić, *Očevi i sinovi*, 207.

32 „Izložba poljskih proizvoda i rukotvorina godine 1853.“, *Narodne novine*, 9. 10. 1890., 4; „Oglasnik“, *Narodne novine*, 21. 1. 1853, 4.

33 Iveljić, *Očevi i sinovi*, 207.

34 *Narodne novine*, 21. 3. 1891., 6; 28. 11. 1891., 8.

35 „Proglas“, *Narodne novine*, 30. 3. 1861., 2.

36 Iveljić, *Očevi i sinovi*, 178; Perić, *Hrvatski državni sabor*, sv. 1, 293.

37 „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 28. 6. 1861., 1; Bogdanov, „Uloga Vojne krajine“, 111. Cijeli govor: isto, 111-114. Usp. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 179.

38 „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 16. 9. 1863, 2; „Trojedna kraljevina“, *Domobran*, 27. 1. 1866., 3. Usp. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 207.

u oporbenom *Zatočniku* u srpnju 1870. suprotstavio se zagrebačkim „mamelucima“, odnosno vladinim poklonicima, kao i svim drugim neprijateljima koji šire klevete protiv njega, „kako dolikuje rodjenu graničaru“.³⁹ U srpnju iste godine iste novine donose članak u kojem opisuju nemilo iskustvo dvojice učitelja iz Hercegovine koji su zbog druženja s Gutešom tijekom boravka u Zagrebu završili na policiji koja ih je pogrešno sumnjičila da prenose Gutešine proklamacije. Autor članka, potpisan samo slovom „J“, smatra ovo dokazom da vlada u suradnji s Mađarima nastoji spriječiti svako zbližavanje južnoslavenskih naroda te da pokušava posijati mržnju između Hrvata, Srba i Slovenaca.⁴⁰

Njegova jugoslavenska politička orijentacija došla je do izražaja naročito u vrijeme ustanka u Bosni 1875. godine. Guteša je tada ustanike opskrbljivao hranom i drugim potrepštinama, slao je pisma britanskim parlamentarcima u kojima je isticao patnje i stradanja naroda u Bosni od „Turaka“ i „poturčenih Bošnjaka“, tražeći od Velike Britanije potporu u uklanjanju osmanske vlasti i uređivanju redovne i zakonite uprave u Bosni i Hercegovini, kao i materijalnu pomoć za bjegunce.⁴¹ Novosadske novine *Zastava* izvijestavale su 1877. godine da Guteša na Uni, a Petar Uzelac, koji je 1862. također bio osuđen na sedam godina zatvora zbog poticanja ustanka u Bosni, na Tromedi rade za „veliku Hrvatsku“.⁴² Bosanska zemaljska vlada, osnovana nakon austrougarske okupacije 1878., zabranila mu je ulazak u zemlju, što treba dovesti u vezu s činjenicom da je tijekom ustanka održavao veze s Petrom Karađorđevićem,⁴³ a k tome je, prema izvješćima Informacijskog ureda (*Informationsbüro*) u sklopu austrougarskog Ministarstva vanjskih poslova u inozemstvu preko bosanskih izbjeglica širio laži o okupaciji.⁴⁴ No, iza tih jugoslavenskih težnji mogu se iščitati i poslovni interesi, o čemu svjedoči Gutešina molba Saboru 1886. u kojoj se žalio da mu zabrana ulaska u Bosnu i Hercegovinu šteti kao trgovcu koji raspolaže kapitalom u toj zemlji.⁴⁵

Novine obiluju i vijestima o Gutešinom dobrotvornom radu. Primjerice, Guteša je 1877. slao materijalnu pomoć bosanskim izbjeglicama koje su se našle na području Karlovačke i Banske krajine, a spominje se i kao predsjednik odbora za prikupljanje pomoći za te izbjeglice.⁴⁶ Godine 1877. poslao je 100 forinti za pripomoć djeci bosanskih bjegunaca koja u Metku pohađa pučku školu, a i tu je školu opskrbio dovoljnim brojem školskih knjiga za potrebe te djece.⁴⁷ Bosansku siročad slao je na edukaciju u

39 „Otvoreno pismo zagrebačkim mamelukom i svim mojim neprijateljem“, *Zatočnik*, 17. 6. 1870., 3.

40 „Dopisi“, *Zatočnik*, 14. 7. 1870., 3.

41 „Spomenica bosanskih bjegunaca u Hrvatskoj i Slavoniji i u bivšoj vojničkoj Krajini na narod i parlament englezki“, *Primorac*, 15. 4. 1877., 2.

42 „Naši dopisi“, *Primorac*, 3. 10. 1877., 3.

43 Iveljić, *Očevi i sinovi*, 423, 427.

44 AT-OeStA/HHStA-MdÄ-IB, kut. 55, fasc. 183.

45 Iveljić, *Očevi i sinovi*, 208.

46 „Naš vjestnik“, *Primorac*, 21. 2. 1877., 3; „Naš vjestnik“, *Primorac*, 3. 3. 1878., 3; „Naš vjestnik“, *Primorac*, 8. 3. 1878., 3; „Naš vjestnik“, *Primorac*, 15. 12. 1876., 3.

47 „Naši dopisi“, *Primorac*, 18. 3. 1877., 5.

razna inozemna mjesta gdje su se podučavali kod obrtnika i u ratarskim školama, a k tome im je omogućeno i stjecanje znanja stranih jezika. Prema novinskim vijestima, stotinjak je dječaka zahvaljujući Guteši i njegovim prijateljima poslano između 1877. i 1884. na izobrazbu u inozemstvo te se potom vratilo u Bosnu.⁴⁸

Osim bosanskih izbjeglica, potpomagao je i svom rodnom siromašnom ličkom kraju. Godine 1874. priskočio je u pomoć Ličanima koje je zahvatila glad i poslao im iznos od 100 forinti za što mu se zahvalio Anton Mollinary, čelni čovjek Glavnog zapovjedništva u Zagrebu.⁴⁹ Godine 1879. s umirovljenim ličkim pukovnikom Ivanom Murgićem ustanovio je zakladu za potporu siromašne, ali vrijedne ličke mladeži koja se školovala u novootvorenoj gospičkoj gimnaziji, a dva spomenuta lička rodoljuba donirali su svaki po 100 forinti.⁵⁰ U novinama se mogu naći i brojne druge Gutešine dobrotvorne aktivnosti na drugim hrvatskim područjima gdje je pružao financijsku potporu u radu kulturnih i humanitarnih društava, kao i prilikom podizanja kulturnih spomenika i građevina, poput Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti te Hrvatskog narodnog kazališta.⁵¹

Tijekom sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina XIX. stoljeća u više se navrata spominje na dužnosti gradskog zastupnika Zagreba.⁵² Čini se da mu je potonja pozicija služila ujedno za širenje i zaštitu vlastitih trgovačkih interesa. Primjerice, 1882. postaje dobavljač petroleja za gradsku općinu u Zagrebu, nakon što je na sjednici gradskog zastupstva njegova ponuda prihvaćena kao najniža, uz prigovor jednog zastupnika da je dosadašnja kvaliteta petroleja koju je Guteša nabavljao bila loša.⁵³ Godine 1890. na kraju sjednice gradskog zastupništva Guteša je iznio prijedlog da se stavi „uvoznina“ (uvozna carina) na strane kisele vode koje se uvoze u Zagreb kako bi se zaštitile domaće kisele vode koje su bolje. Odbor nije mogao uvažiti ovaj prijedlog budući da bi carina samo na nehrvatske vode bila nezakonita, ali nije isključena mogućnost da se uvede carina na sve kisele vode, a da se hrvatske obrane od strane

48 „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 5. 9. 1882., 4; „Prilog 'Nar. Nov.' br. 48“, *Narodne novine*, 28. 2. 1884., 3.

49 Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini*, 71.

50 Dr. prof. Petar Tomić, „Kako bi se dalo pomoći darovitoj, ali siromašnoj gimn. mladeži ličko-otočkoga okružja rodoljubivim nastojanjem i požrtvovanjem?“, *Branislav*, 18. 12. 1878., 3; „Naš viestnik“, *Branislav*, 17. 1. 1879., 3; „Naš viestnik“, *Branislav*, 24. 1. 1879., 3.

51 *Domobran*, 18. 10. 1865., 5; „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 5. 1. 1883., 3; „Račun odbora nekolicine mlade gospode za promicanje gradnje hrvatskoga kazališta u Zagrebu“, *Narodne novine*, 26. 1. 1883., 3; „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 18. 6. 1883., 2; „Izvjješće“, *Narodne novine*, 16. 5. 1883., 4; „Izvjješće“, *Narodne novine*, 16. 5. 1883., 4; „I. Izkaz prinosah za Kačićev spomenik u Zagrebu“, *Narodne novine*, 6. 8. 1891., 4; „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 11. 4. 1888., 3; Iveljić, *Očevi i sinovi*, 221.

52 „Naš vjestnik“, *Primorac*, 13. 9. 1876., 4; „Naš vjestnik“, *Primorac*, 9. 3. 1877., 3; „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 20. 7. 1885., 2; „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 17. 9. 1885., 3; „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 24. 3. 1887., 7; „Sjednica gradskoga zastupstva“, *Narodne novine*, 23. 6. 1887., 8; „Sjednica gradskoga zastupstva zagrebačkoga“, *Narodne novine*, 29. 12. 1892., 4.

53 „Sjednica gradskog zastupstva“, *Narodne novine*, 2. 12. 1882., 3.

konkurencije s nižim carinama.⁵⁴ Zanimljivo, članak iz petrinjskih novina *Banovac* iz ožujka iste godine piše da je Guteša preuzeo Lasinjsko vrelo kisele vode kod Karlovca na više godina.⁵⁵

Po vjeroispovijesti bio je pravoslavac, a po narodnosti se izjašnjavao kao Srbin, ali ipak je zastupao ideje jugoslavenstva, odnosno sloge između Srba i Hrvata. U svrhu promicanja tih ideja izdao je i knjižicu *Upoznajmo se!* u kojoj je ponudio tumačenje prema legendama različitih imena južnoslavenskih plemena i pozivao na međusobnu suradnju.⁵⁶ Poznato je da se ta knjižica 1880. prodavala u Zagrebu i Dubrovniku, a njezin prihod je bio namijenjen za pomoć bosanskoj siročadi.⁵⁷ Pred kraj života, točnije 1893. stupa u redove ujedinjene hrvatske opozicije, sastavljene od obzoraša i pravaša, a toplo je pozdravio i pravaški list *Hrvatska*.⁵⁸

Iz privatnog života doznajemo još da je bio oženjen i da je imao najmanje jedno dijete. Godine 1891. sa suprugom Anom Gutešom kupio je kuću u zagrebačkoj Mesničkoj ulici br. 32 za iznos od 6600 forinti,⁵⁹ a sljedeće godine polovicu kuće prepisao je supruzi.⁶⁰ Samo četiri godine nakon Gutešine smrti, 1898. život je izgubio i njegov sin Spasomir otrovavši se u dobi od 18 godina.⁶¹

Jovan Omčikus

Još jedan od ličkih zastupnika koji je na zasjedanju Sabora 1861. zastupao politička stajališta slična Gutešinim, točnije zahtjev za ukidanjem vojnokrajiske institucije,⁶² bio je Jovan Omčikus. Budući da je po zanimanju bio poštanski službenik,⁶³ podatci o njemu mogu se naći u vojnim popisima, konkretnije mjesečnim iskazima Ličke pukovnije. Najraniji dokument u kojem se on spominje jest potvrda o stupanju na dužnost (*Presentirungs Liste*) poštanskog službenika (*Post Cambiaturist*) u sklopu upravnog

54 „Trojedna kraljevina, (Iz odborah gradskoga zastupstva zagrebačkoga.)“, *Narodne novine*, 5. 7. 1890., 3.

55 „Viestnik, (Lasinjsko vrelo)“, *Banovac*, 29. 3. 1890., 3.

56 *Dom i svet*, 15. 10. 1894., 17.

57 *Slovinac*, 16. 3. 1880., 20; 1. 4. 1880., 19.

58 Iveljić, *Očevi i sinovi*, 208.

59 „Narodno gospodarstvo, (Promet nekretninami u obsegu grada Zagreba tečajem II. četvrtgodine 1891.)“, *Narodne novine*, 6. 7. 1891., 5.

60 „Narodno gospodarstvo“, *Narodne novine*, 11. 4. 1892., 5.

61 „Širom svijeta“, *Banovac*, 5. 2. 1898.

62 Bogdanov, „Uloga Vojne krajine“, 125; Perić, *Hrvatski državni sabor*, sv. 1, 263. Omčikus je također podupirao ideju unije s Ugarskom. Bogdanov, „Uloga Vojne krajine“, 143-144.

63 U Karlovačkoj krajini poštanske službe uspostavljaju se osamdesetih godina XVIII. stoljeća na relacijama Karlovac – Senj i Žuta Lokva – Gospić – Karlobag. Godine 1786. utemeljene su poštanske postaje u Perušiću, Gospiću i Oštarijama na Velebitu. Poštanski službenici bili su zaduženi dva puta tjedno otpremati pisma i druge pošiljke, a po potrebi prevoziti i putnike. Primali su novčane predumje za nabavu konja, pribora, kola i drugih potrepština za poštu, a uz to su im osigurana i zemljišta te novčane naknade za uzdržavanje konja. Ovi djelatnici bili su podložni isključivo vojnoj jurisdikciji, a svi prihodi od poštanske djelatnosti slijevali su se u poseban vojni fond iz kojega se financirao daljnji razvoj poštanske službe. Usp. Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini*, 33; Hübler, *Militär-Oekonomie-System*, sv. 15, 278.

odjela Ličke pukovnije s datumom 15. listopada 1832. godine. Njegova postaja bila je Mali Alan (*Mali Hallan*) na novoj velebitskoj cesti⁶⁴ u sklopu Satnije Sv. Mihovil.⁶⁵ U ovom dokumentu naveden je pod imenom Gajo, a u mjesečnim iskazima iz tridesetih i četrdesetih godina spominje se pod imenima Gajo i Lazar,⁶⁶ a činjenica da je u tom razdoblju bio jedini takav djelatnik s prezimenom Omčikus u Ličkoj pukovniji sugerira da se radilo o kasnijem krajiškom zastupniku.

Sljedeći dokument koji sadrži detaljnije informacije o Omčikusu datira 30. travnja 1849., a tiče se njegovog premještanja. Naime, od te godine poštanska služba više nije potpadala pod odjel krajiške uprave, već su svi krajiški poštanski djelatnici stavljeni pod Carsku i kraljevsku višu poštansku upravu u Zagrebu. Stoga, od toga se vremena više ne može pratiti njegova djelatnost u mjesečnim iskazima Ličke pukovnije.⁶⁷ No, upravo ovaj zadnji dokument otvara razne probleme s identitetom ove osobe. Naime, te 1849. Gajo Omčikus naveden je kao 50-godišnjak, rođen u Udbini, pravoslavne vjere, oženjen i bez djece.⁶⁸ U ranijem dokumentu iz 1833. naveden je kao 65-godišnjak iz Udbine, pravoslavne vjere, oženjen, s troje muške i dvoje ženske djece.⁶⁹ Ono što je posebno začuđujuće jest podatak iz potvrde o premještanju iz 1849. prema kojemu je Omčikus služio kao poštanski službenik 16 godina, počevši od 16. listopada 1832. godine, dakle, upravo od onoga datuma koji je i naveden u ranijoj potvrdi o stupanju u službu.

Razjašnjenju ovoga misterija doprinose drugi dokumenti iz kategorije vojnih popisa, točnije kvalifikacijske liste. U popisu poštanskih službenika Ličke pukovnije iz 1847. nailazimo na Lazara Omčikusa (*Omchikus*), rođenog 1805. u Udbini. U poštanskoj službi isprva je radio kao ekspeditor (*Postexpeditor*) u sklopu Karlovačke poštanske uprave od 30. svibnja 1830. do 15. listopada 1832. godine. Na položaju poštanskog službenika u Ličkoj pukovniji zamijenio je svoga oca Gaju 1. siječnja 1835., ali naveden je i podatak da je tu službu zapravo već služio od 10. listopada 1832., moguće

64 Te godine otvorena je tzv. Majstorska cesta koja je preko Velebita vodila prema Zadru čime je uspostavljena stalna poštanska veza između dalmatinskog središta i austrijske prijestolnice. Nakon njezinog otvaranja poštanski ured preseljen je iz Ličkog Cerja u Sveti Rok, gdje se vjerojatno zapravo i nalazila Omčikusova postaja. Fras, *Cjelovita topografija*, 71, 151.

65 HR-HDA-439-LGP, kut. 145.

66 HR-HDA-439-LGP, kut. 146 i 151.

67 Iz novina doznajemo da je Lazar Omčikus, poštari u „Malom Halánu“, 7. rujna 1848. imenovan službenikom bojne pošte (*Feldpostamt*) koja je ustrojena po naredbi bana Jelačića i počela je službeno djelovati 18. rujna 1848. u glavnom stožeru njegove vojske u Komáromu s ciljem održavanja veze s Varaždinom i Zagrebom. Klempaj, „Ustrojenje bojne pošte“, *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, 21. 9. 1848., 1. Iz drugih novina iz te godine doznajemo još jednu zanimljivost vezanu uz dezertiranje 27 krajiških vojnika 3. ličkog bataljuna iz logora hrvatsko-slavonske vojske kod Schwechata koji su se prema banovim naredbama trebali strogo kazniti. Među tim dezerterima spominju se običan vojnik Gajo Omčikus i razvodnik Tešo Guteša, potencijalni srodnici ličkih zastupnika. „Banska naredba“, *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, 25. 11. 1848., 1. Više o kažnjavanju tih ličkih dezertera vidi: Kolak Bošnjak, „Vojni bijegunci“, 237-239.

68 HR-HDA-439-LGP, kut. 152.

69 HR-HDA-439-LGP, kut. 145.

kao pomoćnik svoga oca.⁷⁰ Iako je time utvrđeno sukcesivno obnašanje ove službe od dvije osobe koje su bile u bliskoj rodbinskoj vezi, čini se također da su vojni zapisničari pogrešno navodili njihova imena, što objašnjava kasnije javljanje i trećeg imena – Jovan.

Iz kvalifikacijske se liste mogu izdvojiti još neke zanimljivosti vezane uz Omčikusa. Primjerice, bio je dobroga zdravlja i krupne tjelesne građe. Služio se njemačkim i hrvatskim jezikom u govoru i pismu, na temelju samostalnog učenja stekao je znanje o svjetskoj povijesti i geografiji, a osobito je dobro poznao Hrvatsku i dijelove Donje Austrije te Ugarske. U službi je bio pristojan, marljiv, uredan, pouzdan, sposoban i koristan. Poznata je i naknada koju je primao za ovu dužnost, a ona se sastojala od 200 forinti godišnje plaće, zatim godišnjeg iznosa od 144 forinte koji je predstavljao ekvivalent za livadu (*Wiesen Aequivalent*), a osim toga primao je uobičajene putne naknade za jahanje ili upravljanje kolima (*die gewöhnlichen Postritt- und die Postwagengebühren*), kao i 12 hvati drva za ogrjev (*Brennholz*) oslobođenog šumarskog poreza (*waldtaxfrey*).⁷¹

U izvorima se također mogu uočiti tragovi koji Omčikusa, odnosno njegovu obitelj, dovode u vezu s trgovinom i sakupljanjem starina. U ranije spomenutoj ispravi iz 1832. piše da se Omčikus (stariji) još davne 1793. kad je bio trgovac (*Handelsmann*) oženio za Katarinu, kćer drugog trgovca Petra Omčikusa.⁷² Trgovac po imenu Jovan Omčikus spominje se kao jedan od trojice Gospićana koji su bili pretplatnici knjige Franza Julija Frasa *Vollständige Topographie der Karlstädter Militärgrenze* (Cjelovita topografija Karlovačke krajine) objavljene 1825. u Zagrebu.⁷³ U samom djelu Frasa opisuje Omčikusa kao strastvenog sakupljača starina, a spominje i natpis koji je 1818. podignut u spomen na posjet cara Franje I. (1804. – 1835.) ispred kuće toga trgovca u Udbini – mjestu u kojem je rođen i poštanski službenik Omčikus.⁷⁴ Članak u *Narodnim novinama* iz rujna 1852. također spominje trgovca Gaju Omčikusa iz Udbinske satnije.⁷⁵ Godine 1868. Lazo Omčikus, poštanski djelatnik na Malom Alanu, evidentiran je kao donator prirodnina Narodnom muzeju,⁷⁶ a uz to i kao povjerenik iste institucije kojoj se pojedinci koji također žele darovati starine ili prirodnine mogu obratiti.⁷⁷ Tri godine potom u novinama se spominje Ivan Omčikus s prebivalištem u Dobroselu kojega je Društvo za povijest i starine Jugoslavena molilo da mu pokloni ili proda svoju bogatu zbirku starog novca i oružja.⁷⁸

70 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1127.

71 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1127.

72 HR-HDA-439-LGP, kut. 145.

73 Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini*, 47. Među ostalima spominju se i drugi kasniji lički zastupnici: Franjo (*Franz*) Bach, tada upravni natporučnik, Petar Luger, tada školski pomoćnik i upitni Petar Vukelić, zastavnik. Fras, *Cjelovita topografija*, 273.

74 *Isto*, 132, 141–144.

75 D. R., „Narodni dom, Društvo gospodarsko. – Izloga proizvođača i plodova“, *Narodne novine*, 27. 9. 1852., 3.

76 „Darovi za Narodni muzej“, *Domobran*, 23. 2. 1865., 4.

77 *Narodne novine*, 25. 5. 1868., 2; 25. 5. 1868., 2.

78 „Zapisnik odborske sjednice društva za povijest i starine Jugoslavenah držane dne 27. svibnja 1871. pod predsjedništvom previetloga gospodina Ivana Kukuljevića Saksinskoga“, *Branik*, 15. 6. 1871., 1.

Zanimljivo, u onovremenim novinama mogu se zamijetiti i drugi poštanski službenici s tim prezimenom. Tako se 1877. spominje M. Omčikus, poštanski službenik u Kostajnici,⁷⁹ zatim 1882. Aleksandar Omčikus u Karlovcu⁸⁰ i Pajo Omčikus u Srbu.⁸¹ U jednom novinskom članku iz kolovoza 1888. opisan je događaj pljačke poštanskog ureda na Malom Alanu. Šest naoružanih razbojnika provalilo je u kuću i ujedno i u ured poštanskog službenika Laze Omčikusa 16. kolovoza 1888. u 14 sati dok je Omčikus ručao sa svojom obitelji. Razbojnici su ukrali novčani iznos od ukupno 6659 forinti i 16 krajcara, od čega je samo 195 forinti i 14 krajcara bilo iz blagajne, a ostalo je očito bilo privatno bogatstvo Omčikusa. Razbojnici su potom pobjegli u Dalmaciju, ali su ubrzo uhićeni.⁸²

Čini se da su poštanska služba, trgovina i kolekcionarstvo bile međusobno povezane značajke ovoga misterioznog ličkog zastupnika, a ta su obilježja ujedno predstavljala dodirne točke s nekim drugim ličkim zastupnicima.

Petar Luger

Kao i Omčikus, Petar Luger bio je djelatnik upravnog odjela Ličke pukovnije koji je u trenutku izbora za saborskog zastupnika iza sebe već imao dugogodišnju karijeru u školstvu. Podatci o njegovom životu mogu se izvući iz potvrda o premještajima (*Transferirungs Liste*) koji svjedoče da se dobro upoznao s različitim dijelovima krajiškog teritorija. U jednoj takvoj ispravi iz 1857. doznajemo da je rođen 1809.⁸³ u Gospiću, stožernom mjestu Ličke pukovnije kojega je na Saboru 1861. i zastupao. Po vjeroispovijesti bio je katolik, bio je oženjen, ali bez djece.⁸⁴ Dostojnik je ostao bez žene jer u ispravi iz 1863. pod bračnim statusom navedeno je da je udovac.⁸⁵

Njegova školska karijera započela je 1829. u Otočkoj pukovniji gdje je obnašao funkciju školskog pomoćnika (*Schulgehilfe*). Potvrda o njegovom stupanju u službu nije pronađena, ali u mjesečnom iskazu upravnog odjela Otočke pukovnije za studeni 1829. piše da je na mjesto školskog pomoćnika upućen kao školski pripravnik škole u Rakovcu.⁸⁶ Nakon tri godine premješten je u Ogulinsku pukovniju gdje se na istoj poziciji za-

79 „Prispjeli u Zagreb. 12. travnja.“, *Narodne novine*, 15. 4. 1882., 5.

80 „Različite viesti“, *Narodne novine*, 1. 7. 1882., 4.

81 „Priposlano“, *Narodne novine*, 29. 12. 1882., 5.

82 „Trojedna kraljevina. (Porobljena pošta u Malom halamu.)“, *Narodne novine*, 27. 8. 1888., 2; „Trojedna kraljevina. – (Uhvaćeni razbojnici.)“, *Narodne novine*, 29. 8. 1888., 2.

83 U kvalifikacijskoj listi iz 1861. navedena je 1810. kao godina rođenja. AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1147.

84 HR-HDA-439- LGP, kut. 154.

85 HR-HDA-439- LGP, kut. 156.

86 HR-HDA-440-OGP, kut. 158. U Rakovcu pored Karlovca škola je otvorena 1819., a 1822. uzdignuta je na rang glavne škole („normalke“). Fras, *Cjelovita topografija*, 268. U njoj su se u prvoj polovini XIX. stoljeća počeli održavati i preparandijски tečajevi za učitelje u trajanju od tri do šest mjeseci pa čak i godinu dana. Franković, *Povijest školstva*, 100. Upravo je te tečajeve, 1825. u trajanju od tri mjeseca i 1845. u trajanju od šest mjeseci, Luger s jako dobrim uspjehom završio. AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1147.

držao sve do 1838. kad je premješten natrag u Otočku pukovnicu i podignut na položaj učitelja (*Lehrer*). Ponovno je premješten 1841., ovoga puta u 2. bansku pukovnicu gdje je radio kao učitelj do 1848., a od tada na istoj poziciji u vojnom komunitetu Petrinji.⁸⁷ Iz novina doznajemo da je u tom gradu predavao u trivijalnoj školi, a k tome je upravljao glavnom školom umjesto nadučitelja Ladislava Škrobotha koji je zbog bolesti očiju uzeo dopust i otputovao u rodni Đurđevac gdje je doskora (1851.) umro.⁸⁸

Luger se 1851. ponovno našao u Ogulinskoj pukovnici, ovoga puta na funkciji nadučitelja (*Oberlehrer*), a 1857. premješten je u Ličku pukovnicu gdje je predavao u glavnoj školi u Gospiću.⁸⁹ Početkom kolovoza 1863. Luger je premješten u vojni komunitet Bjelovar, a iza sebe je imao 33 godine, 9 mjeseci i 15 dana rada u školstvu.⁹⁰

Kvalifikacijska lista iz 1861. otkriva da je Luger bio dobrog zdravlja, visokog stasa i snažne tjelesne građe. Služio se njemačkim i hrvatskim jezikom u govoru i pismu, posjedovao je teorijsko znanje o europskim zemljama i dobro poznavanje domovine. Prema pretpostavljenima bio je pristojan, a prema podređenima opušten i poučan. Pokazao se kao jako marljiva, uredna, pouzdana i sposobna osoba zbog čega se smatralo da zaslužuje prednost pri izboru na položaj lokalnog ravnatelja (*Lokal Direktor*). Stekao je i pohvale od Glavnog zapovjedništva za rad u prethodnoj godini, a od 1. siječnja 1861. povišena mu je plaća.⁹¹

Kao saborski zastupnik u historiografiji je ostao zabilježen kao pripadnik „oporunističke manjine“ koja se afirmativno izrazila u pogledu pitanja o zajedničkim interesima Hrvatske i Austrije te izboru zastupnika za Carevinsko vijeće, kao i jedan od rijetkih zastupnika koji su se 1861. protivili ideji razvojačenja Krajine.⁹² Lugerov govor održan u Saboru 8. srpnja 1861., nekoliko dana poslije objavljen u *Narodnim novinama*, поближе otkriva njegova politička stajališta u pogledu vojnokrajiškog sustava. Ustavši u obranu krajiških časnika koje su mnogi smatrali glavnim krivcima za loše stanje u Krajini, istaknuo je činjenicu da među njima ima i domaćih ljudi koji su predvodili krajiške vojnike u junačkim borbama, stekavši tako pobjede i slavu. Nadalje,

87 HR-HDA-439- LGP, kut. 154.

88 „Kronologični popis c. kr. nadučitelja i c. kr. trivijalnih učitelja, koji su na petrinj. glavnoj školi služili od prije 1816. pa sve do god 1871.“, *Banovac*, 20. 5. 1893., 2.

89 U to su se vrijeme od obrazovnih ustanova u Gospiću nalazile glavna dječja škola („normalka“), djevojačka škola i pukovnijska škola za obrazovanje pitomaca i dočasnika Ličke pukovnije. Na prijedlog ličkog pukovnika Adolfa Bermanna i uz odobrenje cara Franje Josipa I. 1. listopada 1860. otvorena je i mala realka, isprva s dva, a od školske godine 1862./1863. s tri razreda u kojima su se predavali sljedeći predmeti: nauk vjere, hrvatski jezik, njemački jezik, geografija i povijest, matematika, geometrija, graditeljstvo i crtanje, prirodopis, fizika, mehanika, nauk o gospodarstvu i kaligrafija. Tih 60-ih godina XIX. stoljeća svoje je obrazovanje u Gospiću započeo i jedan od najvećih znanstvenih umova u povijesti čovječanstva – Nikola Tesla (1856. – 1943.). Usp. Brlić, „Stožerno mjesto Ličke pukovnije“, 154; Grahovac-Pražić, „Početci obrazovanja u Gospiću“, 422; Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini*, 64.

90 HR-HDA-439- LGP, kut. 156.

91 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1147.

92 Usp. Bogdanov, „Uloga Vojne krajine“, 111, 127; Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja*, 103.

objasnio je da za bijedno stanje u Krajini nije kriva ni krajiška vlast ni vladar, već ljudi koji su kreirali krajiški sustav, a nisu upoznati s pravom situacijom u Krajini. Kao rješenje istaknuo je potrebu ukidanja velikih tereta i smanjivanja opterećenja vojnom službom kako bi se povećao broj ljudi koji bi se mogli angažirati u gospodarstvu.⁹³ Ti su argumenti, štoviše, navedeni i u zahtjevu krajiških zastupnika za ukidanjem krajiškog sustava i upravnog sjedinjenja krajiškog teritorija sa civilnom Hrvatskom koji je predan Saboru 13. srpnja 1861. i pročitana na sjednici dva dana poslije toga, a među 15-oricom potpisnika naveden je i Luger.⁹⁴

U novinama *Sloga* u ožujku 1871. objavljen je članak dopisnika iz Banovine koji je kritizirao nadučitelje u stožernim mjestima, tvrdeći da su izuzeti od obveze polaganja zahtjevnih stručnih ispita za razliku od seoskih učitelja, a isto tako da uživaju u rasiplništvu, dok seoski učitelji sa svojom plaćom mogu priskrbiti samo kruh. Kao primjer poslužio mu je upravo Luger za kojega navodi: „gosp. Luger još uvijek neumorno mastne bubrežnjake tustih podravske janjića glodje... ovaj lički nesit vulgo podravski birkožderac nikom pardona nedaje, samo ako je isto mastan, debeo i tust... Debelom obrazu patri i čvest želudac, koj se u našeg podravskog janjičarskog birkaša Lugera in folio nalazi; taj je želudac risopaski, u kom nepoštenjaci bez ikve sprečke lako prekuhavaju“.⁹⁵

Društveni i materijalni položaj krajiških učitelja bio je povoljniji nego u Građanskoj Hrvatskoj. Od 1849. obavezno im je nošenje uniformi kao i drugim krajiškim službenicima, a tijekom pedesetih godina XIX. stoljeća zabilježen je rast njihovih plaća.⁹⁶ U vojnim popisima Ličke pukovnije mogu se pronaći podatci o iznosu Lugerove plaće u vrijeme obnašanja funkcije nadučitelja. Tako mu je mjesečna plaća u rujnu 1857. iznosila 25 forinti uz dodatak od 40 krajcara za pisaću opremu (*Schreibspesen*).⁹⁷ Odredbom od 1. studenog 1858. godišnja plaća nadučitelja povećana je na 500 forinti, odnosno 600 forinti ako su imali 10 godina uzorne službe.⁹⁸ Lugerova plaća tako se u kratkom vremenu više nego udvostručila. Njegova godišnja plaća 1861. iznosila je 630 forinti, primao je i naknadu za pisaću opremu od 8 forinti i 40 krajcara te uživao pravo na besplatan smještaj (*Natural-Quartier*) i vrt veličine jednog jutra i 200 hvati.⁹⁹ Usporedbe radi, godišnju plaću od 600 forinti do 1851. primao je i časnik u činu satnika II. stupnja.¹⁰⁰

93 „Govor Petra Lugera narodnoga zastupnika ličke pukovnije održan 8. srpnja 1861. u 36. saborskoj sjednici“, *Narodne novine*, 13. VII. 1861., 2.

94 Bogdanov, „Uloga Vojne krajine“, 131-132.

95 „Zemlje hrvatske kraljevine. Iz Banije. (Dopis)“, *Sloga*, 23. 3. 1871., 2.

96 Usp. Bach, *Povijest Otočke pukovnije*, 294; Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, sv. 4, 333; Franković, *Povijest školstva*, 100; Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, 300.

97 HR-HDA-439-LGP, kut. 154.

98 Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, sv. IV., 333.

99 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1147.

100 Deák, *Beyond Nationalism*, 116.

Ljudevit Slamnik

Vojni komunitet Karlobag 1861. zastupao je svećenik i vjeroučitelj Ljudevit Slamnik. Rođen je u tome mjestu 1. studenog 1827., a umro je u Splitu 31. siječnja 1908. godine. Njegov otac Ferdinand bio je državni službenik, isprva u Karlobagu, a zatim u Senju i Rijeci kamo se Ljudevit sa svojom obitelji selio. Bogosloviju je završio 1851. u Senju, a 1853. magisterij iz teologije na sveučilištu Pázmáneum u Beču. Nedugo zatim počeo je raditi u riječkoj gimnaziji gdje je isprva predavao vjeronauk, a kasnije i hrvatski jezik te geografiju. Od 1868. obnašao je funkciju privremenog ravnateljskog poslovođe, a 1873. imenovan je ravnateljem riječke gimnazije.¹⁰¹

Članak objavljen u novinama *Primorac* 1877. otkriva Slamnikove višegodišnje napore u nastojanju da od vlade osigura financijska sredstva potrebna za obnovu zgrade riječke gimnazije, koja se nalazila u lošem stanju, kao i za njezine djelatnike kako bi im se u materijalnom pogledu olakšao život. Međutim, sve molbe koje je uputio nisu naišle na pozitivan odgovor.¹⁰² Na ravnateljskoj poziciji ostao je sve do prvoga dana studenog 1886. kad je na vlastitu molbu umirovljen.¹⁰³ U siječnju 1887. u Fužinama je održana proslava na kojoj se Slamnik zahvalio svim učiteljima i učenicima, a u riječkoj gimnaziji održana je također ovacija u čast 30 godina njegove službe.¹⁰⁴

Tijekom zasjedanja Sabora do izražaja je došla njegova odbojnost prema austrijskoj vlasti koju je smatrao glavnim krivcem za loše stanje u domovini. Zbog toga se protivio ideji slanja zastupnika u Carevinsko vijeće, a k tome je negirao postojanje zajedničkih interesa Austrije i Hrvatske, dajući prednost savezu s Ugarskom.¹⁰⁵ Zanimljivo, deset godina poslije, Slamnik se, barem prema navodima u listu *Hervatska*, svrstao u redove austrofila. U članku objavljenom 6. kolovoza 1871. razmatra se pitanje zašto inteligencija u Rijeci ne ustane protiv Austrije i njezinog plana poticanja rata između Hrvata i Mađara. Kao objašnjenje poslužila je činjenica da je ta inteligencija svoje obrazovanje stekla u austrijskim školama, ponajprije riječkoj gimnaziji kojom je upravljao Antun Mažuranić, brat austrofilskog bana Ivana Mažuranića, a zamjenik mu je bio „potajni prijatelj jezuita“ Slamnik.¹⁰⁶

Ono što Slamnika povezuje s nekim drugim ličkim zastupnicima bila je njegova strast prema kulturnoj baštini. Još 1851., kada se nalazio na poziciji duhovnika u Senju, donirao je rude Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom koji je prikupljao materijal za

101 Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, sv. IV., 278; Mataija, *Leksikon Ličana*, 267.

102 „Naši dopisi. Na Rieci dne 17. prosinca. (Resurrecturis, nemar Hrvata prema Rieci; kisela lica turkoljubu.)“, *Primorac*, 19. 12. 1877., 3.

103 „Viestnik, (Promjene na riečkoj gimnaziji.)“, *Sriemski Hrvat*, 24. 11. 1886., 2. Čini se da je umirovljenje bilo potaknuto i odlukom o premještanju riječke gimnazije iz Rijeke na Sušak, čemu se Slamnik odlučno protivio. „†Ljudevit Slamnik“, *Naša sloga*, 6. 2. 1908., 2.

104 „Na Rieci“, *Narodne novine*, 19. 1. 1887., 6; „Trojedna kraljevina, (Ovacija.)“, *Narodne novine*, 31. 1. 1887., 2.

105 Bogdanov, „Uloga Vojne krajine“, 136, 174, 210.

106 „Reka na moru. – (Naše škole.)“, *Hervatska*, 6. 8. 1871., 4.

Narodni muzej.¹⁰⁷ Godine 1860., tada već na poziciji riječkog gimnazijskog profesora, Slamnik izvještava Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine o različitim arheološkim predmetima, poput slika, mozaika, građevinskog materijala, novčića i oružja koje je pronašao na staroj gradini iskopanoj u Karlobagu još 1851. godine. Jedan takav predmet, točnije bojni bat, nalazio se prema Slamnikovom tumačenju u Gospiću kod umirovljenog ličkog satnika Marka Draškovića koji je također bio strastveni sakupljač starina. Slamnik je 1858. vršio arheološka iskopavanja na Ličkom polju kod Liča jugoistočno od Fužina gdje je otkrio temelje jedne stare kapelice, a k tome i puno ljudskih kostiju i jedno koplje, što je doveo u vezu sa sukobom između Mongola i Hrvata davne 1242. na Grobničkom polju. Na kraju toga izvješća napomenuo je i to da je prikupio razne starine i prirodine za muzejske zbirke.¹⁰⁸

U novinama je zabilježena i Slamnikova filantropija koja se očitovala u nastojanju da financijski podupire kulturna društva, ustanove i događaje, kao i financijski ugrožene pripadnike društva. Tako se spominju njegove donacije za spomenuto Društvo za povjestnicu i starine Jugoslavena,¹⁰⁹ zatim za svečanost povodom stogodišnjice smrti pučkoga pjesnika Andrije Kačića Miošića (1704. – 1760.) koju je organizirala Matica hrvatska 1860.¹¹⁰, za izradu spomenika književniku i filologu Franu Kurelcu (1811. – 1874.)¹¹¹, kao i za izgradnju Hrvatskog narodnog kazališta.¹¹² Slamnik je potpomagao i rad JAZU-a, iako nije u potpunosti mogao pokriti iznos koji je izvorno planirao donirati. Naime, 1867. i 1870. naveden je u popisu dužnika koji su se obvezali potpomoći rad te institucije. Obaju godina obvezao se donirati iznos od 100 forinti, a prve je godine izdvojio 40 forinti te druge tek 20 forinti.¹¹³ Osim toga, imao je obzira prema potrebitijim članovima društva, o čemu svjedoče novčane donacije zakladi za udovice i siročad Hrvatsko-slavonskog šumarskog društva,¹¹⁴ a k tome i za organizaciju zabave u Fužinama, čiji je prihod bio namijenjen za siromašne učenike i učenice tamošnje pučke škole.¹¹⁵

107 „Museum“, *Narodne novine*, 4. 8. 1851., 2.

108 „Zapisnik odborne sednice društva za povjestnicu i starine Jugoslavenah održane dne 4. svibnja 1860.“, *Carsko-kr. službene narodne novine*, 10. 5. 1860., 2.

109 „Zapisnik odborske sjednice društva za povjestnicu i starine Jugoslavenah“, *Pozor*, 18. 10. 1860., 2.

110 *Carsko-kr. službene narodne novine*, 18. 5. 1860., 2.

111 „Naš vjestnik – (Za poprsje Kurelčevo)“, *Primorac*, 20. 11. 1873., 3.

112 „Gradnja novoga hrvatskog kazališta u Zagrebu“, *Narodne novine*, 9. 11. 1882., 4; „Prinosi za gradnju novoga hrvatskoga kazališta u Zagrebu“, *Narodne novine*, 1. 7. 1885., 3.

113 „Jugoslavenska akademija“, *Narodne novine*, 26. 9. 1867., 3; „II. Prilozi u zakladu jugoslavenske akademije znanostih i umjetnostih godine 1870.“, *Zatočnik* (Sisak), 9. 4. 1870., 4.

114 „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 17. 5. 1892., 6.

115 „Javna zahvala“, *Primorac*, 6. 3. 1878., 4.

Lički zastupnici 1865. godine

Iako je broj krajiških zastupnika na izborima za novi Sabor 1865. ostao nepromijenjen, njihov profil u smislu profesije značajno se izmijenio, što je bilo u skladu s težnjom da se osigura potpora Samostalnoj narodnoj stranci koja je zastupala politiku realne unije s Austrijom.¹¹⁶ Kao i ranije, sudjelovanje krajiških zastupnika trebalo je biti ograničeno samo na raspravu o državnopravnim pitanjima, a kontrola nad izborima bila je povjerenja zapovjedništvima brigada kako bi se izbjegao slučaj iz 1861. kad su dominirali radikalni zastupnici. U izvješću datiranom 6. lipnja 1865., neposredno prije održavanja izbora, Glavno zapovjedništvo u Zagrebu uvjeralo je Ministarstvo rata da je povoljno političko stajalište svakog krajiškog zastupnika osigurano putem prethodnih konzultacija s brigadom, zapovjedništvom pukovnije ili upravom vojnog komuniteta.¹¹⁷ U Civilnoj Hrvatskoj Samostalna narodna stranka doživjela je poraz od koalicije narodnjaka i unionista koja je osvojila 2/3 mandata, ali su zato na izborima u Vojnoj krajini pobjedu odnijeli časnici, odani caru i habsburškoj dinastiji, koji su trebali djelovati u skladu s interesima bečke vlade.¹¹⁸

Među arhivskim spisima pronađeni su i zapisnici sastavljeni prilikom održavanja izbora za zastupnike Ličke pukovnije. U Gospiću su se 12. lipnja 1865. u 10 sati okupili svi birači s pravom glasa, točnije njih 138, koji su jednoglasno usklikom izabrali Petra Šimića Majdangradskog, tada aktualnog ličkog pukovnika i predsjednika izbornog odbora, za zastupnika ličkog stožernog mjesta. Dva dana poslije u 9 sati u Lovincu održani su izbori za četvoricu narodnih zastupnika na kojima se iz 12 ličkih satnija pojavilo 166 od ukupno 167 birača, pri čemu je jedan bio spriječen zbog iznenadne bolesti. Većinom glasova izabrani su sljedeći zastupnici: satnik Ivan Tomičić sa 165 glasova, satnik Juraj Skender sa 161 glasom, upravni bojnik Juraj Bach sa 159 glasova i upravni natporučnik Ivan Šarić sa 109 glasova.¹¹⁹

116 Samostalna narodna stranka osnovana je 1863., a sačinjavali su je secesionisti iz Narodno-liberalne stranke među kojima su se isticali Ivan Mažuranić, Makso Prica, Ivan Kukuljević Sakcinski, Ambroz Vranyczany, Ljudevit Vukotinović, Avelin Čepulić, Adolfo Veber, Ivan Vončina i Nikola Krestić. Stranka je ujedno uživala i podršku bana Josipa baruna Šokčevića (1860. – 1867.) i zagrebačkog nadbiskupa Jurja Haulika (1852. – 1869.). Politički program zagovarao je pregovore s vladom Antona Schmerlinga s ciljem ostvarivanja nagodbe kojom bi se osigurao teritorijalni integritet Trojedne Kraljevine, odnosno sjedinjenje Dalmacije i dijela Vojne krajine s Civilnom Hrvatskom, kao i jamčenje unutrašnje autonomije, a zauzvrat bi hrvatski predstavnici pristali sudjelovati u radu Carevinskog vijeća. Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskome društvu*, 175-177, 179-180; Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 182-183; Perić, *Hrvatski državni sabor*, sv. 1, 346.

117 Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja*, 132-133.

118 Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskome društvu*, 179-180, 192; Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 184; Perić, *Hrvatski državni sabor*, sv. 1, 351; Šišić, *Povijest Hrvata*, sv. 2, 459.

119 HR-HDA-477-RRPS, kut 4.

Petar Šimić Majdangradski

Pukovnik Petar pl. Šimić Majdangradski (*Peter Edler von Šimić Maidangrad*) premješten je 9. travnja 1865., samo dva mjeseca prije održavanja izbora, iz 1. banske pukovnije u Ličku pukovniju.¹²⁰ Iako potvrda o premještanju ovoga stožernog časnika nije pronađena, detaljne informacije o njemu mogu se pronaći u individualnom opisu (*Individual-Beschreibung*), posebnoj vrsti dokumenta u sklopu kvalifikacijskih listi. Šimić je rođen 1814. u (Ličkom) Lešću na teritoriju Otočke pukovnije kao sin krajiškog časnika. Godine 1865. bio je oženjen, imao dvoje djece, posjedovao je kuću u Vojnoj krajini i uživao 5 % kamate od ženidbene kaucije svoje supruge koja je iznosila 6000 forinti, a u ekonomskim pitanjima bio je uredan.

Radilo se o visokoj osobi, vitke građe i povoljne vanjštine (*vorteilhaften Exterierne*). Njegovo zdravstveno stanje bilo je dobro, a prijašnji problemi s vidom sada su bili otklonjeni, čime je u potpunosti bio prikladan za ratne napore. Mogao se pohvaliti bogatom vojnom karijerom koja je krajem 1865. dosegla 37 godina, 2 mjeseca i 17 dana. Započela je još 14. listopada 1828. kad se kao pukovnijski kadet pridružio Linijskoj pješačkoj pukovniji br. 37 („Máriássy“). Nastavio je uspon u vojnoj hijerarhiji služeći u drugim linijskim pješačkim pukovnijama, a potom i krajiškim pukovnijama, kao što su Slunjska, zatim 1. banska gdje je dosegao čin pukovnika i konačno Lička. Njegovo držanje pred neprijateljem bilo je okarakterizirano kao hrabro, razborito i odlučno, a te odlike stekao je u borbama na talijanskom bojištu 1848. i 1849. te 1859. godine. Potonje godine Šimić je 24. lipnja sudjelovao u velikoj bitci kod Solferina, a nepunih mjesec dana prije toga istaknuo se u manjem sukobu koji se odigrao kod grada Varese, 29. svibnja, za što mu je krajem 1859. dodijeljen Vojni križ za zasluge (*Militär Verdienstkreuz*).¹²¹ Odlikovao se i vještinama okretnog, čvrstog i izdržljivog, odnosno prirodnog jahača.

Po pitanju obrazovanja iz ovih isprava doznajemo da je bio pitomac kadetske satnije u Ollmützu. Stečeno školsko znanje proširio je upornim samoučenjem. Služio se dobro njemačkim, hrvatskim i talijanskim jezikom u govoru te pismu, a ponešto je govorio i češki te francuski. Znao se jasno i logično izražavati te je na didaktički način mogao prenijeti svoja znanja drugima. Između 1840. i 1842. podučavao je kadete u Ličkoj pukovniji. Temeljito je bio upućen u vojnokrajišku upravu i u potpunosti se razumio u vojnu ekonomiju.

Posjedovao je izvrsne kvalitete vojnog vođe: veselu narav, vatreni temperament, dobronamjernost, častan i čvrst karakter, razboritost, promišljenost i ustrajnost, kao i izvrsnu karizmu (*Geistesgaben*). Temeljito se razumio u sve aspekte uvježbavanja, kao i relevantne propise, izvrsno je manevrirao, vrlo dobro vodio trupe u svakom pogledu, a

¹²⁰ HR-HDA-439-LRN01, kut. 37.

¹²¹ Odlikovanje je na prijedlog maršala Johanna grofa Radetskog utemeljio car Franjo Josip I. 22. listopada 1849. godine. Bilo je namijenjeno časnicima koji su se u vrijeme rata iskazali velikim razumijevanjem, hrabrošću i odlučnošću ili koji su u vrijeme mira izvršavali svoje dužnosti izuzetno marljivo i energično. Prister, „Novac, Medalje i odlikovanja“, 59.

vodstvu nad pukovnijom pridavao je važnost i sigurnost. Bio je vrlo vješt u terenskim vježbama, imao vrlo precizan vojni pregled, razumio se kako brzo i vrlo ispravno koristiti teren te je vodio svoje trupe s jasnom razboritošću. Osim toga, okarakteriziran je kao vrlo vrijedan i točan u svojim dužnostima s istinskom predanošću službi. Obuku časnika pažljivo je provodio, a njegov rad u cijelosti bio je iznimno uspješan o čemu svjedoči činjenica da je Lička pukovnija u tome trenutku bila vrlo dobro ustrojena i osposobljena za sve zahtjeve.

Prema pretpostavljenima bio je pun poštovanja i vrlo poslušan, dok je prema podređenima bio strog, pravedan, pažljiv i ljubazan, na temelju čega je uživao njihovo puno povjerenje. Snažno je održavao pravila službe i disciplinu, a općenito je imao vrlo blagotvoran učinak na duh postrojbi. Bio je vrlo pristojan u odnosima s civilnim vlastima zastupajući pritom vojne interese. Izvan službe jako je volio druženja, a u društvenim se krugovima ponašao pristojno i dostojanstveno u svim prilikama.

Ovaj časnik ostavio je ukupan dojam vrijednog, dobronamjernog, pažljivog, pravednog i poštenog vojnog službenika, čovjeka čvrstog karaktera, besprijeckornog u svojim postupcima i djelima te sposobnog pukovnijskog zapovjednika koji je posjedovao uvjete za unaprjeđenje na rukovodeće položaje, točnije u čin general-bojnika i na položaj brigadira.¹²²

Prema ovome opisu može se zaključiti da se radilo o osobi koja je pokazivala izuzetno visoku razinu vojnog profesionalizma, a ujedno je i uživala ugled među krajiškim stanovništvom koje mu je bilo podčinjeno. Tu naklonost mogao je steći i raznim drugim zaslugama, među kojima svakako treba izdvojiti iskorjenjivanje posljednjih razbojnika na ličkom teritoriju početkom sedamdesetih godina XIX. stoljeća.¹²³

Ivan Tomićić

Satnik II. stupnja Ivan (*Johann*) Tomićić prema kvalifikacijskoj listi iz 1865. rođen je 1835. u mjestu Ričice nedaleko Sv. Mihovila (Lovinca) na teritoriju Ličke pukovnije. Bio je časnički sin bez imovine, neoženjen i katolik po vjeroispovijesti. Iako je bio sitne tjelesne građe, mogao se pohvaliti dobrim zdravljem i pozitivnim osobinama među kojima su bili dobroćudnost, čvrstoća, vrlo častan karakter, velika ambicioznost i karizma, zajedno s ustrajnošću i odlučnošću.

Njegova vojna karijera sa zadnjim danom 1865. trajala je ukupno 16 godina, 3 mjeseca i 19 dana, a započela je u Linijskoj pješačkoj pukovniji br. 9 („Grof Hartmann“) gdje se uzdigao od pukovnijskog kadeta sve do satnika II. stupnja i potom 1863. prešao u redove Ličke pukovnije. Borio se u Austrijsko-sardinijskom ratu, konkretnije u drugoj velikoj bitci koja je obilježila ovaj sukob – onoj kod Magente koja se odigrala 4. lipnja 1859. godine. Poznato je da je pao u francusko zarobljeništvo, ali i stekao pisanu pohvalu za hrabro držanje.

¹²² AT-OeStA/KA-Pers-CL-Grenze, kut. 512.

¹²³ Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini*, 66.

Obrazovanje je dobio kao pitomac Gradačke kadetske satnije (*Gratzer Cadeten Compagnie*), a po jezičnom znanju bio je pravi poliglota. Poprilično dobro govorio je njemački, hrvatski, francuski, poljski, rusinski, rumunjski i talijanski, a pisao je dobro na njemačkom i hrvatskom te poprilično dobro na francuskom jeziku. Osim toga posjedovao je sljedeća znanja: situacijsko crtanje (*Situations Zeichnen*), vojno snimanje (*Militär Aufnahme*), povijest i geografiju. Nadalje, raspolagao je plivačkim, mačevalačkim i jahačkim vještinama. U profesionalnom smislu pokazao se u potpunosti kao poznavatelj pješačke vojne službe i djelovao je kao učinkovit zapovjednik satnije. Isticao se kao jako marljiv vojni službenik s najboljim uspjehom. Osim kao zapovjednik ličke satnije, dvije godine djelovao je u pukovnijskoj kadetskoj školi, zatim dvije godine u odjelu generalskog stožera pri Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu i jednu godinu u Karlovcu pri Glavnom kordonskom zapovjedništvu te kao brigadni pobočnik.

U vojnoj je službi prema nadređenima bio pun poštovanja, prema kolegama prijateljski raspoložen, a prema podređenima pravedan i brižan. Općenito je okarakteriziran kao jako dostojanstven časnik. U društvenom okruženju bio je jako pristojan i skroman, a pred neprijateljem jako hrabar, poduzetan i promišljen.

Na kraju isprave navedeno je da se radi o jako inteligentnoj i naprednoj osobi koja neprestano teži samostalnim učenjem povećati svoje znanje. Časnik vrijedan preporuke i uvažavanja koji može napredovati na više pozicije unutar ili izvan pukovnije, a na temelju svoga iskustva bio je kvalificiran za razne vojne pozicije, poput pobočnika, poučavatelja i za službu u generalskom stožeru.¹²⁴

Juraj Skender

Na istoj stranici kvalifikacijskih lista Ličke pukovnije za 1865. na kojoj se nalazi satnik Tomićić može se naći i profil satnika Jurja (*Georg*) Skendera. On je rođen 1822. u Gračacu, a kad je izabran za saborskog zastupnika bio je 43-godišnjak, katolik po vjeroispovijesti, oženjen, ali bez djece. Po činu je nadilazio Tomčića, budući da je u tome trenutku imao čin satnika I. stupnja, ali za razliku od njega otac mu je bio običan krajišnik što je značilo da je morao proći dulji put do toga položaja, od samoga dna vojne hijerarhije.

Prije stupanja u vojsku završio je normalnu školu (*Normalschule*), no iako nije specificirano u kojoj, može se pretpostaviti da se radilo o onoj u Gospiću¹²⁵. Stečeno obrazovanje Skender je kasnije neprestano nastojao nadopuniti samostalnim učenjem, a

124 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Grenze, kut. 537.

125 U to vrijeme u njegovom rodnom Gračacu postojala je samo trivijalna škola koja je nudila samo poduku iz čitanja, pisanja, računanja i vjeronauka. U Gospiću kao sjedištu pukovnije djelovala je glavna ili normalna škola („normalka“) namijenjena za školovanje učitelja, dočasnika i nižih krajiških upravnih službenika. U toj ustanovi Skender se upoznao s gramatikom njemačkog jezika, elementima latinskog jezika, prirodoslovljem, fizikom, povijesti, geografijom, zemljomjerstvom, građevinarstvom te crtanjem pomoću šestara i slobodnom rukom. Usp. Cuvaj, *Grada za povijest školstva*, sv. III., 226; Franković, *Povijest školstva*, 64-65; Fras, *Cjelovita topografija*, 148; Holjevac, *Gospić u Vojnoj krajini*, 64.

dobro se služio njemačkim i hrvatskim jezikom u govoru i pismu. Vojnu karijeru započeo je 1. travnja 1836., u dobi od samo 15 godina, kao satnijski pisar Ličke pukovnije.¹²⁶ U toj jedinici zadržao se sve do 1849., ostvarujući pritom napredovanja u vojničkim, dočasničkim i časničkim činovima. Sudjelovao je u vojnim pohodima 1848. i 1849., točnije u sukobima kod Pákozda, Schwechata, Tápióbicske, Isaszega, Srijemskih Karlovaca, Hegyesa i Vrbasa. Za požrtvornost iskazanu kod Tápióbicske dodijeljen mu je Vojni križ za zasluge.¹²⁷

Skender je početkom kolovoza 1849. bio premješten u susjednu Otočku pukovniju i tom prilikom unaprijeđen u čin natporučnika. Tamo je proveo sljedećih gotovo deset godina, a za to vrijeme, točnije 1854., uz dozvolu cara i odobrenje vlade, oženio je Anu Stanisavljević položivši pritom ženidbenu kauciju u iznosu od 14 000 forinti.¹²⁸ U vrijeme Austrijsko-sardinijskog rata 1859. u sklopu 2. otočkog bojnog bataljuna zaputio se na Apeninski poluotok, ali nije sudjelovao ni u jednom oružanom sukobu, očito zbog činjenice da je u tom trenutku obnašao funkciju pukovnijskog pobočnika, kojega su očito njegovi poslovi tehničke i administrativne prirode udaljili od poprišta borbi.¹²⁹

U lipnju 1859., još dok je rat bio u punom jeku, Skender je premješten natrag u Ličku pukovniju, uz napredovanje u čin satnika II. stupnja. Međutim, napredovanje mu u početku nije bilo od koristi zbog nepovoljnog trenutka premještaja. Naime, iako se u mjesečnom iskazu Ličke pukovnije za srpanj 1859. nalazio na popisu časnika 11. smiljanske satnije, već idućeg mjeseca prebačen je u prekobrojne (*Supernumerarii*) zbog činjenice da su se pojedine vojne jedinice nakon sklapanja primirja Villafranci, 15. srpnja 1859., raspuštale, a shodno tome smanjivao se broj časnika u aktivnoj službi, pri čemu su očito prednost imali časnici koji su već dulje vrijeme služili u Ličkoj pukovniji. U prekobrojnima se Skender zadržao do rujna 1860. kad je prebačen u aktivnu službu kao zapovjednik 1. zрманjske satnije. Godine 1863. zapovijedao je 2. srbskom satnijom, a od početka 1865. našao se na čelu 7. gračacke satnije.¹³⁰

Prema kvalifikacijskoj listi datiranoj 31. prosinca 1865. Skender je u vojnoj službi proveo ukupno 29 godina i 7 mjeseci, a dva mjeseca prije održavanja izbora u Vojnoj krajini, točnije 11. travnja 1865. godine, unaprijeđen je u satnika I. stupnja. Naveden je i podatak da je šest godina izvršavao dužnost brigadnog pobočnika.¹³¹ Zanimljivo, za razliku od prethodne dvojice ličkih časnika, Skender nije služio u linijskim pukovnijama, što znači da nije bio zahvaćen programom premještaja časnika, vrlo popularnog u austrijskoj vojsci u to doba.¹³²

126 HR-HDA-439-LGP, kut. 146.

127 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Grenze, kut. 537.

128 HR-HDA-439-LGP, kut. 29.

129 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Grenze, kut. 537.

130 HR-HDA-439-LGP, kut. 29, 31, 36, 37.

131 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Grenze, kut. 537.

132 Časnike se premještalo u postrojbe udaljene od njihovog matičnog kraja s ciljem umanjivanja širenja nacionalnih osjećaja i stvaranja osjećaja internacionalizma. Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, 144; Rothenberg, *The Military Border*, 142, 165.

Opisi priloženi u kvalifikacijskoj listi otkrivaju da je Skender odgovarao stereotipnoj slici Ličana – krupnog stasa, snažan i dobrog zdravlja, a k tome i ljepušaste vanjšine (*bübsches Exterieur*). Po naravi je bio miran, razborit, čvrstog karaktera i izvrsne karizme. U profesionalnom smislu u potpunosti je bio osposobljen za obučavanje i vođenje svoje satnije, pokazao se kao vrlo marljiv i uspješan, a posjedovao je i korisna znanja o cestogradnji. Smatralo se da je prikladan za trenutnu poziciju i poziciju visokog pobočnika te s vremenom za poziciju stožernog časnika. Nadređenima je iskazivao visoko poštovanje, prema kolegama se odnosio prijateljski, a podređene je tretirao strogo i pravedno. Pri susretu s neprijateljem ponašao se neustrašivo, dok je u društvu bio jako pristojan.¹³³ Općenito gledajući, čini se da se radilo o osobi koja je uživala visoki ugled u tadašnjem ličkom društvu, zbog čega ne treba nužno sa sumnjom gledati na veliki broj glasova koje je dobio na izborima.

Juraj Bach

Juraj (*Georg*) Bach bio je sin Franje (Franz) Bacha, krajiškog upravnog časnika i autora djela *Povijest Otočke pukovnije* (*Otočaner Regiments-Geschichte*). Rođen je 15. travnja 1813. u Brinju na području Ogulinske pukovnije, samo godinu dana nakon što je njegov otac, tada mladi furir, oženio Antoniju, kćer učitelja Martina Srebrnjaka. Bio je prvo od ukupno šestero djece koju je ovaj bračni par imao.¹³⁴

U mjesečnim iskazima Ličke pukovnije prvi se put spominje u studenom 1858. kao jedan od dvojice krajiških upravnih satnika, uz Mojsija (*Moises*) Tarbuka. Potvrda o njegovom premještanju otkriva da je ovamo stigao 18. kolovoza te godine iz Slunjske pukovnije. Vojnu karijeru započeo je još 1. studenog 1831. kao pukovnijski kadet s činom običnog vojnika u Otočkoj pukovniji, u kojoj je tada služio i njegov otac na poziciji upravnog časnika. J. Bach također se usmjerio na upravne poslove postavši 1836. vježbenik upravnog odjela Otočke pukovnije. Godine 1839. premješten je u Slunjsku pukovniju gdje je proveo sljedećih 19 godina, napredujući od upravnog potporučnika do upravnog natporučnika. U vrijeme dolaska u Ličku pukovniju bio je 43-godišnjak, katolik po vjeroispovijesti, oženjen, s dvoje muške i troje ženske djece.¹³⁵

U vrijeme izbora 1865. nalazio se u činu bojnika pri upravnom odjelu Ličke pukovnije, a iz ovoga vremena sačuvana je i kvalifikacijska lista koja o njemu otkriva dodatne zanimljivosti. Tada je bio udovac sa šestero djece, od kojih je dvoje bilo zbrinuto (*versorgt*). Naveden je kao bojničkov sin bez vlastite imovine, ali uredan u ekonomskom smislu. Završio je gimnazijske škole u Senju, Grazu i Vinkovcima te se aktivno nastojao što više dodatno obrazovati kroz samoučenje. Savršeno se služio njemačkim i hrvatskim jezikom u govoru i pismu. Po fizičkom opisu bio je srednje jake građe, potpuno zdrav i sasvim pogodan za terenske napore i stručnu službu. Usprkos tome opisu, nije

133 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Grenze, kut. 537.

134 Buczynski, „O povijesti otočke pukovnije i njenu autoru“, 11.

135 HR-HDA-439-LGP, kut. 155.

se imao prilike dokazati u borbenom smislu, iako je u svibnju 1833. upućen u sklopu 1. otočkog bojnog bataljuna na Apeninski poluotok gdje se zadržao do sljedeće godine, ali je izvršavao dužnosti u skladu sa svojim tadašnjim položajem kadeta.

Za vrijeme boravka u Slunjskoj pukovniji djelovao je neko vrijeme kao zamjenik i potom pomoćnik političkog referenta, a zahvaljujući utjecaju toga položaja doprinio je širenju uzgoja voćaka na tome prostoru. Isto tako, 1848. izabran je za saborskog zastupnika te pukovnije ne samo voljom naroda, već i na temelju osobitog povjerenja koje je uživao kod dotičnog zapovjednika.

Za Bacha je u istoj ispravi navedeno da je na temelju dugogodišnje službe i marljivog učenja ovladao svim zakonima i propisima koji se odnose na vojnokrajški sustav, a bio je ujedno upoznat s ustrojem cjelokupne vojske. Raspolagao je izvrsnim znanjem o cjelokupnoj krajiškoj upravi, a posebno dobro se razumio u poljoprivredu, šumarstvo i računovodstvo. Pokazivao je neumornu marljivost iz vlastitog poriva i interesa za službu, postižući pritom najbolje rezultate. Imao je dobru sposobnost podučavanja i procjenjivanja svojih podređenih prema kojima je znao i korektno postupati. Pri držanju vrlo jasnih i tečnih usmenih izlaganja do izražaja je dolazilo njegovo brzo shvaćanje, točna spoznaja i vrlo dobro razrađen koncept.

Krasile su ga sljedeće osobine: vrlo dobro i vedro raspoloženje, odmjereni temperament, poštenje, čvrsti karakter s puno izdržljivosti i odlučnosti, puno karizme s dobro izgrađenim kapacitetom. Nadređenima je iskazivao poštovanje, pažljivost i odanost, podređenima dobronamjernost i pravednost, uživajući pritom njihovo puno povjerenje, a prema civilima se odnosio prikladno. Izvan službe bio je vrlo društven, ljubazan i otvoren, a općenito je u cijeloj pukovniji bio cijenjen i popularan.

Na temelju kvalifikacija i osobina kao što su poštenje, veliko znanje i neumoran žar zaslužio je preporuke za napredovanje na više položaje.¹³⁶ No, do daljnjeg napredovanja nije došlo. Prema prethodnoj odluci od 14. ožujka 1866. Bach je bio umirovljen. Ta odluka priložena je u mjesečnom iskazu Ličke pukovnije za travanj 1867., a u prethodnom mjesecu još uvijek je njegovo ime navedeno na poziciji upravnog bojnika. Prema popisu uzdržavanja (*Verpflegs Liste*) za siječanj 1867. doznajemo da mu je plaća (*Gage*) tada iznosila 105 forinti, a uz to je primao paušal za pisarije materijal (*Schreib-Pauschalle*) u iznosu od 15 forinti i 5 krajcara te paušal za uniformu (*Monturs-Pauschale*) od 18 forinti.¹³⁷ Umro je kao umirovljeni bojnik u Gospiću 21. veljače 1872. godine.¹³⁸

136 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1102.

137 HR-HDA-439-LGP, kut 158. Plaća mu je bila gotovo dvostruko veća u odnosu na plaću koju je primao kao upravni satnik. Ona je 1858. iznosila 58 forinti i 20 krajcara. HR-HDA-439-LGP, kut. 155.

138 Buczynski, „O povijesti otočke pukovnije i njenu autoru“, 11.

Ivan Šarić

Posljednji narodni zastupnik Ličke pukovnije bio je također vojni djelatnik upravnog odjela Ličke pukovnije. Prema kvalifikacijskoj listi iz 1865. natporučnik Ivan Šarić (*Johann Šaarić*) rođen je u Lovincu 1818.¹³⁹ kao krajiško dijete, a nije raspolagao nikakvom imovinom. Po vjeroispovijesti bio je katolik, oženjen i otac jedne kćeri koja je bila udana¹⁴⁰ u vrijeme njegovog izbora za saborskog zastupnika. Završio je normalnu školu, vjerojatno u Gospiću, ali uvijek je kroz predavanja i samoučenje nastojao steći dodatno obrazovanje prikladno za njegov položaj. Posjedovao je teorijska i praktična znanja o poljoprivredi, kao i neka vojna znanja koja je stekao dok je bio u dočasničkim činovima. Dobro je govorio njemački i hrvatski te se vješto i ispravno služio u pisanju obama jezicima.¹⁴¹

U dobi od samo 13 godina Šarić je 16. lipnja 1831. pristupio u vojsku, točnije u upravni odjel Ličke pukovnije gdje je počeo raditi na položaju satnijskog pisara,¹⁴² slično kao i zastupnici Skender i Guteša. U istoj je pukovniji do 1847. napredovao do čina narednika kad je premješten u Slunjsku pukovniju i unaprijeđen u krajiškog upravnog poručnika. Tamo se zadržao samo do 1851. kad se ponovno vratio u svoju matičnu Ličku pukovniju i u godinama do izbora u saborskog zastupnika napredovao do upravnog natporučnika. U vrijeme sastavljanja kvalifikacijske liste, dakle, 31. prosinca 1865., u vojnoj je službi proveo ukupno 34 godine, 6 mjeseci i 15 dana.¹⁴³

Po pitanju fizičkog stanja bio je srednje visine, jake tjelesne konstitucije i dobrog zdravlja. Njegove osobine uključivale su ozbiljnost, mirnoću, dobar karakter i jako puno karizme. Pretpostavljenima je iskazivao poštovanje, kolegama prijateljstvo, a prema podređenima je djelovao edukativno uz primjenu prikladne strogoće. U društvu je bio pristojan, a u cijeloj pukovniji uživao je status jako uglednog časnika.¹⁴⁴ Kao i neki ranije spomenuti lički zastupnici, Šarić se također spominje u novinama 1864. kao donator novčanih priloga za opremanje Narodnog muzeja u Zagrebu.¹⁴⁵

Kao ni Bach, Šarić se nije imao prilike iskazati u borbi s neprijateljem,¹⁴⁶ ali je zato bio potpuno prikladan za službu u krajiškoj upravi. Dvije godine bio je na poziciji

139 U potvrdi o premještanju naveden je također Lovinac kao mjesto, ali zato 1817. kao godina rođenja. HR-HDA-439-LGP, kut. 157.

140 U molbi datiranoj 7. srpnja 1859. i upućenoj Zemaljskom zapovjedništvu (*Kaiser Königliches Landes-General-Commando*) u Zagrebu traži se odobrenje za sklapanje braka s gospodicom Matildom (*Fraulein Mathilde*), kćeri upravnog natporučnika Ivana Šarića. Uz molbu su priloženi dokaz o čudorednosti (*Sittenzeugniß*), potvrda o krštenju (*Taufschein*) zaručnice i potvrda o krštenju mladoženje. Zbog nečitkog potpisa nije poznato ime i prezime zaručnika. HR-HDA-1180-GHS, kut. 95, 1859-III-24-17.

141 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1102.

142 U potvrdi o stupanju u službu (*Assent-Liste*) kao mjesto rođenja naveden je Smokrić, nedaleko Lovinca. HR-HDA-439-LGP, kut. 144.

143 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1102.

144 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1102.

145 „Narodni muzej“, Narodne novine, 9. 8. 1864., 3.

146 Iako u kvalifikacijskoj listi taj podatak nije naveden, njegovo ime spominje se u popisu odlikovanja pripadnika Ličke pukovnije u mjesečnom iskazu za listopad 1859. godine. Tada je kao pripadnik

upravnog pobočnika uz najbolje rezultate. U potpunosti je bio upoznat sa zakonima i njihovom primjenom, znao je izraditi dobar koncept, a vješt je bio i u obračunavanju. Općenito se isticao kao jako marljiva i uspješna osoba. Pokazao se prikladnim kandidatom za krajišku upravnu službu, ali i za tešku stožernu satniju (*bei der schwierigen Stabs-Compagnie*). Na temelju svojih sposobnosti i izvrsnosti u službi stekao je uvjete za napredovanje na poziciju pomoćnog satnika (*Hauptmann ad latus*), uživajući pritom prednost pred drugima istoga čina.¹⁴⁷

Franjo Kružić

U novinama *Domobran* objavljeni su rezultati izbora zastupnika vojnog komuniteta Karlobag. Na sjednici gradskog zastupništva, održanoj 11. lipnja 1865., jednoglasno je izabran Franjo Kružić, umirovljeni carski i kraljevski poreznik te mjernik Zagrebačke županije. Kako je u članku naznačeno, radilo se o osobi odanoj habsburškoj dinastiji koja je najbolje mogla zastupati interese domovine i svoga rodnoga mjesta, Karlobaga.¹⁴⁸ Iako informacije o njegovom profesionalnom usmjerenju na prvi pogled odvrću od pomisli da je Kružić imao veze s vojnim krugovima, vojni popisi otkrivaju da je on također ostvario živopisnu karijeru u vojsci.

U mjesečnim iskazima Ličke pukovnije on se posljednji put spominje 1852. na funkciji ubirača vinske daće (*Weindatz Obereinnehmer*) u sklopu upravnog odjela te krajiške jedinice. U svibnju iste godine bio je premješten u poreznu upravu u Lokvama na poziciju provizornog poreznika, čime i završava njegova karijera u vojsci.¹⁴⁹ U kvalifikacijskim listama spominje se u više navrata, a zadnje 1849. godine. U toj zadnjoj ispravi piše da je Franjo Vjekoslav (*Franz Aloys*) Kružić rođen 9. prosinca 1796. u Karlobagu,¹⁵⁰ bio je katoličke vjeroispovijesti, oženjen i otac dva sina¹⁵¹ iz prvog braka, od kojih je jedan u tome trenutku bio potporučnik u 1. banskoj krajiškoj pukovniji, kao

7. (gračanske) satnije u činu natporučnika naveden kao posjednik Odlikovanja za službu (*Dienstzeichen*) 1. stupnja. HR-HDA-439-LRNo1, kut. 29. Te zasluge mogle bi se dovesti u vezu sa Šarićevim angažmanom oko obilježavanja lokaliteta „Careva bukva“ (*Kaiserbuche*) kod mjesta Glogovo, nedaleko Gračaca. Ispod toga se stabla 7. svibnja 1775. car Josip II. (1765. – 1790.) odmorio prilikom napornog putovanja kroz lički planinski kraj. Godine 1857. poduzete su radnje s ciljem očuvanja uspomene na taj lokalitet, a upravo su glavne pripreme za podizanje spomenika u obliku piramide koji leži na četiri kugle postavljene na postolju od granita poduzeli satnik Aleksandar Sivković i upravni natporučnik Šarić. Na dan otkrivanja i blagoslova spomenika, 10. kolovoza 1857., Šarić je također održao prigodan govor. HR-HDA-881-ZR, inv. br. 619, Fortsetzung der Likaner Regimentsgeschichte; HR-HDA-881-ZR, inv. br. 620, Fortsetzung.

147 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1102.

148 „Zastupnici na budućem saboru“, *Domobran*, 21. 6. 1865., str. 1; „U Karlobagu, 12. lipnja. (Dopis)“, *Domobran*, 21. 6. 1865., str. 3.

149 HR-HDA-439-LRNo1, kut. 153.

150 U potvrdi o premještanju iz 1852. navedeno je da je rođen u Senju 1795., ali očito se radi o pogrešci. HR-HDA-439-LGP, kut. 153. U ostalim kvalifikacijskim listama naveden je Karlobag i 1796. godina.

151 Za drugoga sina navedeno je da se nalazi kod *Gefällen Wache* gdje je loše zbrinut, a u kvalifikacijskoj listi iz 1847. spominje se treći sin koji je očito do 1849. preminuo.

i dvije maloljetne kćeri u dobi od 7 i 3 godine. Bio je srednje, zdepaste tjelesne građe, dobroga zdravlja i obdaren mnogim prirodnim talentima.

Kružić je vojnu karijeru započeo u vrijeme francuske vlasti nad Ilirskim pokrajinama. Nakon što je 10. prosinca 1812. pristupio 25. linijskoj pješačkoj pukovniji u činu potporučnika, educirao se na francuskim vojnim obrazovnim ustanovama La Flèche i Saint-Cyr gdje je s odlikama apsolvirao humanističke predmete, matematiku, višu algebru, znanost o državama (*Staatenkunde*) i općenito političke znanosti te praktičnu filozofiju. Nakon ponovne uspostave austrijske vlasti nad Ilirskim pokrajinama Dvorsko ratno vijeće mu je izdalo potvrdu kojom su mu se priznali stečeni čin i stupanj obrazovanja.

Kružić je 1814. nastavio u činu potporučnika služiti u različitim postrojbama austrijske vojske: 6. stožernom pješačkom bataljunu, Ličkoj pukovniji, Njemačko-banatskoj krajiškoj pukovniji, zatim ponovno Ličkoj pukovniji i Linijskoj pješačkoj pukovniji br. 26 („König Wilhelm von Niederlande“). U posljednjoj jedinici ostao je do 15. listopada 1820. kad je prvi put napustio vojnu službu. Tijekom dvadesetih godina 19. stoljeća bio je zaposlen u Zadru kao službenik na dnevnicu (*Diurnist*) u poreznom uredu, zatim kao terenski inženjer i djelatnik katastra, a potom na funkciji 1. prisjednika (*Assessor*) u sklopu magistrata vojnog komuniteta Karlobag. Nakon toga ponovno se vratio u vojsku stupivši 1. kolovoza 1830. u upravni odjel Ogulinske pukovnije na poziciju agenta skladišta drva (*Holz Depoth Agent*) smještenog pored crkve Sv. Ambroza na ulazu u Senj. Potom je 1. ožujka 1837. premješten u Ličku pukovniju, točnije u svoj rodni Karlobag, gdje je, kao što je već ranije istaknuto, obnašao funkciju ubirača vinske daće sve do početka pedesetih godina XIX. stoljeća.¹⁵²

Kao ubirač vinske daće ostvarivao je godišnji prihod u iznosu od 470 forinti, od čega je 70 forinti iznosila naknada za smještaj (*Quartiergeld*), a za pravo uživanja ove službe morao je 1843. položiti gotovinski iznos od 400 guldena u Carsku i kraljevsku glavnu riznicu fonda za otkup državnog duga (*k. k. Staatsschulden-Tilgungs-Fonds-Hauptkasse*) u Beču. Od nepokretne imovine raspolagao je jedino „jako beznačajnim“ (*sehr unbedeutend*) sedmim dijelom očevog vinograda smještenog na teritoriju Ličke pukovnije.

Zahvaljujući obrazovanju, Kružić se mogao pohvaliti bogatim znanjem. U govoru i pismu u potpunosti je vladao njemačkim, francuskim, talijanskim i hrvatskim te latinskim dovoljno za potrebe službe, a bio je sposoban prevoditi sa svih pet jezika. Posjedovao je teorijsko znanje o svim europskim državama, kao i drugim dijelovima svijeta, a praktično o Njemačkoj, cijeloj Austriji, Francuskoj, Italiji, Tirolu, Hrvatskoj, Dalmaciji, Slavoniji, Srijemu, Banatu, dijelu Mađarske, cijelom Primorju, Iliriji i dijelu Bosne.

U pogledu ponašanja u službi zabilježen je podatak da su Kružić i kontrolor vinske daće (*Weindaz Oberamts Kontrollor*) Matija (*Mathaeus*) Marković dobili opomenu od zapovjedništva brigade zbog lošeg vladanja (*minderempfehlenden Konduite*) 1848.,

152 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1137; HR-HDA-439-LGP, kut. 153.

upravo kad je Kružić prvi puta obnašao dužnost saborskog zastupnika Karlobaga.¹⁵³ Ipak, 1849. Kružićevo ponašanje ocijenjeno je prilično pozitivno. U službi se prema pretpostavljenima i podređenima odnosio na primjeren način, a po pitanju revnosti, upotrebe, urednosti i pouzdanosti u poslovanju i aktivnostima nije bilo razloga za kritiku. U obračunskim poslovima bio je sposoban i pouzdan te nije imao nikakvih mana.¹⁵⁴

Zanimljiva je činjenica da je uoči Kružićeva odlaska iz ureda vinske daće, točnije 1. svibnja 1852., na poziciju provizornog kontrolora vinske daće primljen Juraj (*Georg*) Kružić. Radilo se o osobi u dobi od 48 godina koja je iza sebe već imala nešto više od 27 godina službe u vojsci.¹⁵⁵ Godine 1834. na tom istom položaju spominje se Ivan Krstitelj Kružić (*Johann Baptist Kruxich*), rođen 26. lipnja 1765. u Karlobagu, koji je imao četiri sina, od kojih je najstariji u tome trenutku bio na položaju agenta u skladištu kod Sv. Ambroza, dvojica su se nalazila u Dalmaciji, a četvrti je bio kapelan u Kranjskoj.¹⁵⁶ Očito je Franjo bio taj najstariji sin, a velika je mogućnost da je upravo Juraj bio jedan od njegove mlađe braće. Čini se, stoga, da je obitelj Kružić ostvarila svojevrstni monopol pri popunjavanju pozicija u karlobaškom uredu vinske daće, a svoj utjecaj širili su i u drugim mjestima, o čemu svjedoči spominjanje stanovitog Bonifaca Kružića na položaju kontrolora u Senju 1853. godine.¹⁵⁷

Tijekom pedesetih i šezdesetih godina XIX. stoljeća do izražaja je došlo i Kružićevo crtačko umijeće. Tih godina producirao je cijeli niz grafičkih djela, poput prikaza grbova Ilirskih pokrajina, zatim litografije posvećene banu Jelačiću prilikom njegova dolaska u Karlobag 1851. godine, spomen liste posvećene biskupu Josipu Jurju Strossmayeru, kao i karata s prikazima hrvatskih i susjednih zemalja te Jadranskog mora.¹⁵⁸ Iz novina doznajemo o Kružićevoj marketinškoj aktivnosti, odnosno naporima u potrazi za pretplatnicima na njegova djela. Na popisu nekolicine osiguranih pretplatnika za njegovu kartu Trojedne kraljevine sa susjednim zemljama iz 1861. našao se još jedan zastupnik iz Karlobaga, Ljudevit Slamnik (*Slamnig*), tada gimnazijski učitelj u Rijeci.¹⁵⁹ Godine 1862. Kružić je u novinama istaknuo svoju namjeru izdavanja nove karte („morovida“) Jadranskog mora za koji je osigurao novčanu potporu u iznosu od 100 forinti od bana Šokčevića kome je ovo djelo trebalo i biti posvećeno.¹⁶⁰

153 Ban Jelačić imenovao ga je članom odbora za izradu osnova buduće hrvatske vlade, za uređenje sabora i zastupanja te županija, gradova i općina. *Saborske novine*, 17. 6. 1848, 4. Iste godine kao zapovjednik narodne straže u Karlobagu Kružić je sudjelovao u pripremi proslave povodom imenovanje bana Jelačića kraljevim namjesnikom. „Iz Baga (u Primorju)“, *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, 19. 10. 1848, 3.

154 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1137.

155 HR-HDA-439-LGP, kut. 153.

156 AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal, kut. 1137.

157 „Zvanična čast“, *Carstvo-kraljevske službene narodne novine*, 22. 10. 1853., 1.

158 Detaljnije o njegovom umjetničkim opusu usp.: „Izložba“, *Domobran*, 29. 8. 1864., 1.; „KRUŽIĆ, Franjo Vjekoslav“.

159 „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 12. II. 1862., 1. Više o toj karti vidi: Pugelnik, „Prikaz hrvatskih i susjednih zemalja“, 57-73.

160 „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine*, 13. 12. 1862, 2.

Kao i drugi lički zastupnici, Kružić se također istaknuo dobrotvornim i humanitarnim radom, o čemu se mogu naći tragovi u novinama. Primjerice, 1863. spominje se kao podupirući član Narodnog zemaljskog glazbenog zavoda u Zagrebu s mjesečnim iznosom od 50 krajcara,¹⁶¹ a 1866. donirao je 12 forinti za izradu spomenika Stanka Vraza.¹⁶² Nakon bitke kod Custozze, 24. lipnja 1866., pristao je primiti jednog ranjenog ili bolesnog austrijskog časnika u svoju kuću na besplatan smještaj i besplatnu „podvorbu“.¹⁶³ U članku koji je prenio tu vijest, kao i u osmrtnici objavljenj u *Narodnim novinama* 1869., Kružić je ovjenčan i plemićkom titulom najniže razine – „plemeniti“. Umro je od upale pluća u 73. godini života, samo osam dana nakon što je sahranio suprugu Karolinu, rođenu Scherbovu, s kojom je bio u braku 34 godine. Pokopan je na groblju kraj kapele sv. Tome Apostola na sjevernom dijelu Nove Vesi.¹⁶⁴

Zaključak

Cilj ovoga rada bio je prikazati biografske podatke o ličkim zastupnicima koji su sudjelovali u raspravama dvaju sabora Trojedne Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije održanih šezdesetih godina XIX. stoljeća. Na temelju analize vojnih popisa i suvremenih novina izdvojeni su osobni podatci o tim zastupnicima koji otkrivaju da se radilo o obrazovanim, izuzetno marljivim i ambicioznim pojedincima koji su ostvarili uspješne karijere u svojim profesijama. Mnogi od njih bili su ugledne, popularne i karizmatične osobe, što je zasigurno igralo važnu ulogu pri njihovom izboru za saborske zastupnike.

Pri oblikovanju njihovih političkih stajališta svakako se u obzir trebaju uzeti njihova profesionalna usmjerenja. Kao pripadnici vojnih struktura odlučno su branili očuvanje vojnokrajiškog sustava kao jamstvo sigurnosti i stabilnosti, dok su kao trgovci tražili njegovo ukidanje, čime bi se i uklonile sve prepreke širenju trgovine na krajiškom prostoru. Iako vojnokrajiški sustav nije bio kompatibilan s trgovačkim interesima, on nije bio glavni i jedini razlog teškog stanja na ličkom prostoru. Gospodarske mogućnosti bile su prilično limitirane zbog reljefnih i klimatskih obilježja ovoga kraja, a u takvim okolnostima vojna profesija otvarala je mogućnost osiguravanja redovitih prihoda, a u određenim slučajevima čak i blagostanja.

Usprkos suprotstavljenim političkim gledištima, između pojedinih zastupnika mogu se uočiti razne dodirne točke, poput dobrotvornog i humanitarnog rada te domoljubnih interesa. Zajednička im je bila i predanost svojim profesijama, bilo da se radilo o trgovcima, obrazovnim, vojnim ili vojno-upravnim djelatnicima, pomoću kojih su ostvarili životne pogodnosti i društveni prestiž. S obzirom na uspjehe koje su ostvarili na poslovnom planu, ne treba ni čuditi što su upravo i kroz prizmu svojih

161 „Zemaljski glazbeni zavod“, *Narodne novine*, 31. I. 1863., 3.

162 *Narodne novine*, 9. 7. 1851., 2.

163 „Domoljubni darovi“, *Narodne novine*, 24. 6. 1866., 1.

164 *Narodne novine*, 4. 8. 1869., 2.

profesija oblikovali određene političke stavove, prvenstveno one koji su se odnosili na pitanje očuvanja ili ukidanja vojnokrajiškog sustava kao uvjeta za bolju budućnost ličkoga kraja i njegovih stanovnika.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

- AT-OeStA/KA-Pers-CL-Militär-Grenzpersonal: Austrija, Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv, Personalunterlagen, Conduitleisten, Militär-Grenzpersonal (dostupno i na <https://www.familysearch.org>, pristup ostvaren 4. 10. 2024.).
- AT-OeStA/HHStA-MdÄ-IB: Austrija, Österreichisches Staatsarchiv/Haus- Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Informationsbüro.
- HR-HDA: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb
- fond 439, Lička graničarska pukovnija
 - fond 440, Otočka graničarska pukovnija
 - fond 477, Razni ratno-povijesni spisi
 - fond 881, Zbirka rukopisa
 - fond 1180, Generalkomanda za Hrvatsku i Slavoniju

Objavljeni izvori

- Cuvaj, Antun. *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, svezak III.: *Od 2. ožujka 1835. do 31. prosinca 1851.*, drugo ispravljeno i popunjeno izdanje. Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu, 1910.
- Cuvaj, Antun. *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, svezak IV.: *Od 31. prosinca 1851. do 20. listopada 1860.*, drugo ispravljeno i popunjeno izdanje. Zagreb: Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu, 1910.
- Hübler, Franz. *Militär-Oekonomie-System der kaiserlichen königlichen österreichischen Armee*, svezak 15. Beč: J. Geistinger'schen Buchhandlung, 1822.
- Kolak Bošnjak, Arijana; Markus, Tomislav; Matković, Stjepan, prir. *Hrvatski sabor 1861.: zaključci i drugi važniji spisi*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.
- Markus, Tomislav, prir. *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine. Izabrani dokumenti na njemačkom*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Militär-Schematismus des Österreichischen Kaiserthums für 1861 – 1862*. Beč: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1862. On-line verzija. Pristup ostvaren 10. 6. 2020. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MilitarAlmanachSchematismus_1861-1862/?pg=0&layout=s.
- Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. Oktober 1857*. Beč: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1859.

Tisak

- (tiskovine preuzete s internetskog portala „Stare hrvatske novine“, pristupi su ostvareni između 3. lipnja i 3. srpnja 2020. godine. <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/Default.aspx>)
- *Banovac* (Petrinja), 1890., 1893., 1898.

- *Branik* (Sisak), 1871.
- *Branislav* (Osijek), 1878., 1879.
- *Carsko-kr. službene narodne novine* (Zagreb), 1853., 1860.
- *Domobran* (Zagreb), 1864., 1865., 1866.
- *Dom i svijet* (Zagreb), 1894.
- *Hrvatska* (Zagreb), 1871.
- *Naša sloga* (Pula), 1908.
- *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske/Narodne novine* (Zagreb), 1848., 1851., 1852., 1853., 1861., 1862., 1863., 1864., 1866., 1867., 1868., 1869., 1882., 1883., 1884., 1885., 1887., 1888., 1890., 1891., 1892.
- *Pozor* (Zagreb), 1860.
- *Primorac* (Kraljevica), 1871., 1876., 1877., 1878.
- *Saborske novine* (Zagreb), 1848.
- *Sloga* (Zagreb), 1871.
- *Slovinac* (Dubrovnik), 1880.
- *Sriemski Hrvat* (Vukovar), 1886.
- *Zatočnik* (Sisak), 1870.

Literatura

- Balić, Juraj. „Krajišnici u Austrijsko-sardinijskom ratu 1859. godine“. *Povijesni prilozi* 42 (2023), br. 64: 385-412.
- Bogdanov, Vaso. „Uloga Vojne krajine i njenih zastupnika u Hrvatskom saboru 1861“. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 3 (1961): 59-214.
- Brlić, Ivan. „Stožerno mjesto Ličke pukovnije“. U: *Gospić: Grad, ljudi, identitet*, ur. Željko Holjevac. Zagreb; Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2013, 135-160.
- Buczynski, Alexander. „O povijesti otočke pukovnije i njenu autoru“. U: Franz Bach, *Povijest Otočke pukovnije: o nastanku ovoga kraja, njegovim žiteljima i njihovim sudbinama*, ur. Milan Kranjčević, prev. Manuela Svoboda. Otočac; Zagreb: Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke; Hrvatski institut za povijest; 2010, 9-13.
- Deák, István. *Beyond Nationalism. A Social & Political History of the Habsburg Officers Corps, 1848-1918*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Flego, Višnja; Majnarić, Ivan. „Kružić, Franjo Vjekoslav“. U: *Hrvatski biografski leksikon* (1983–2024), mrežno izdanje. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Pristup ostvaren 19. 7. 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/kruzic-franjo-vjekoslav>.
- Franković, Dragutin, ur. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1958.
- Fras, Franz de Paula Julius. *Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine*, prev. Zlata Derossi; prijevod redigirao, preveo latinske tekstove i prepjevao njemačke stihove Anton Benvin. Gospić: Ličke župe, 1988.
- Grahovac-Pražić, Vesna. „Obrazovanje u Gospiću nekad i sad“. U: *Gospić: Grad, ljudi, identitet*, ur. Željko Holjevac. Zagreb; Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2013, 419-434.
- Gross, Mirjana. *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*. Zagreb: Globus, 1985.

- Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 1992.
- Holjevac, Željko. *Gospić u Vojnoj krajini (1689. – 1712. – 1881.)*. Samobor: Hrvatski zemljopis, 2002.
- Horvat, Josip. *Politička povijest Hrvatske. Prvi dio*. Drugo izdanje. Zagreb: August Cesarec, 1990.
- Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. II. izdanje. Zagreb: Leykam international, 2007.
- Jászi, Oscar. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago: The University of Chicago Press, 1920.
- Kolak Bošnjak, Arijana. „Vojni bjegunci 1848./1849. godine“. *Povijesni prilozi* 37 (2018), br. 55: 231-250.
- Lokmer, Juraj. „Andrew Arhibald Paton: Lika i Senj u putopisu iz 1849. godine“. *Senjski zbornik* 45 (2018): 345-428.
- Ljubović, Enver. *Grbovi plemstva Like, Gacke i Krbave*. Zagreb: Medgrad, 2003.
- Mataija, Ivica, ur. *Leksikon Ličana*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću, 2017.
- Močanin, Fedor; Valentić, Mirko. *Vojna krajina u Hrvatskoj*. Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1981.
- Pavličević, Dragutin. „Hajdučija u Hrvatskoj 60. godina 19. stoljeća“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 20 (1987): 129-158.
- Perić, Ivo. *Hrvatski državni sabor 1848.-2000. Prvi svezak: 1847.-1867*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Hrvatski državni sabor; Dom i svijet, 2000.
- Prister, Boris. „Novac, medalje i odlikovanja u Hrvatskoj 1848-1849. godine“. U: *Godina 1848. u Hrvatskoj (katalog izložbe)*, ur. Jelena Borošak-Marijanović. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 1998, 56-61.
- Pugelnik, Iva Katarina. „Prikaz hrvatskih i susjednih zemalja na karti Trojedne Kraljevine Franje Vjekoslava Kružića“. *Historijski zbornik* 74 (2021): 57-73.
- Rothenberg, Gunther Erich. *The Military Border in Croatia, 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*. Chicago, London: University of Chicago Press, 1966.
- Rothenberg, Gunther Erich. „The Struggle over the Dissolution of the Croatian Military Border, 1850- 1871“. *Slavic Review* 23 (1964), br. 1: 63-78.
- Šišić, Ferdo. *Povijest Hrvata: pregled povijesti hrvatskog naroda*, svezak 2. Split: Marjan tisak, 2004.
- Valentić, Mirko. „Hrvatsko-slavonska Vojna krajina 1790–1881“. U: *Vojna krajina: povijesni pregled, historiografija, rasprave*, ur. Dragutin Pavličević. Zagreb: Liber; Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1984, 57-92.
- Valentić, Mirko. *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest; Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Školska knjiga, 1981.
- Valentić, Mirko. „Vojna krajina u austrijskoj politici 1849. – 1860.“ *Časopis za suvremenu povijest* 10 (1978), br. 2: 43-68.

SUMMARY

Parliamentary representatives of the Lika Regiment in the 1860s

The adoption of the October Diploma on October 20, 1860 marked the end of neo-absolutism and the introduction of a new structure of government in the Austrian Empire. The Parliament (Sabor) of the Triune Kingdom of Croatia, Dalmatia, and Slavonia convened the following year. Representatives from the Croatian-Slavonic Military Frontier were also allowed to attend the sessions, with the condition that they only participate in discussions concerning the relationship of the Triune Kingdom with the Kingdom of Hungary and the Austrian Empire. However, this did not prevent the representatives from submitting a petition to the ruler demanding that the military system be completely abolished and constitutional order be introduced in that area. The Emperor and King Francis Joseph I granted neither this request nor many others presented by representatives, recognizing only the fact that the Frontier region was an integral part of the Triune Kingdom and promising that that territory would soon be completely unified with the motherland of Croatia. However, in 1866, during the session of the new Parliament, the ruler again refused the request to abolish the military system, explaining that this move would seriously threaten the defensive strength of the entire Empire. This paper provides biographical information about the representatives from the area of the Lika Regiment, who participated in the sessions of those two parliamentary terms. The structure of these representatives changed considerably during these few years; and their political views, primarily of the issue of maintaining the military system, were largely influenced by their professions. These included traders, educational workers, and various military personnel. Information provided by primary sources, such as military lists and contemporary newspapers, revealed the personal profiles of the men in question, enabling us to determine whether or not they truly deserved the honor of being elected as parliamentary representatives.

Keywords: Military Frontier; Lika Regiment; representatives; Parliament (Sabor) of the Triune Kingdom; 19th century

“Austria Amnestied”. The Insurrection in the Boka kotorska 1869/70

In 1869, a misunderstanding about the terms of the new Army Law provoked draft riots in the Boka kotorska. The insurgents actually forced the Austrian army to leave the Krivošije in their hands when winter put a stop to operations. Emperor Franz Joseph had originally insisted on a speedy submission of the rebels. The Liberal Minister of War and the governor of Dalmatia had tried to implement such a military solution. But at the same time the head of the Emperor's Military Chancellery, Colonel Friedrich Beck, sent a lowly subordinate, Captain Gustav Thömmel, on a “fact-finding mission” to the Boka. Thömmel leap-frogged the chain of command. His reports prompted the Emperor to make a U-turn. He entrusted General Gabrijel Rodić with a mission to persuade – and bribe – the rebels to make peace. Rodić's initiative ended with the Peace of Knežlaz (11 January 1870). A Liberal MP commented, it was not Austria that had amnestied the rebels but the rebels who had amnestied Austria.

Key words: draft riots; Boka kotorska; amnesty; peace of Knežlaz; General Gabrijel Rodić; Colonel Friedrich Beck; Captain Gustav Thömmel

There is a famous rhyme: “Treason doth never prosper. What's the reason? Why, if it prosper, none dare call it treason.” In 1848/49, the Habsburg Monarchy seemed to have conclusively proven that rebellions did not pay. All the wars of liberation that started during the “springtime of nations” came to nought. On the contrary, only the “progressive” regimes in Spain and Italy continued to be bothered by insurgencies from the Right. Maybe the Habsburg Monarchy was conservative enough to escape from the wrath of reaction. (Indeed, Vienna had discreetly supported the *brigantaggio* in the Italian *mezzogiorno* and the Spanish Carlists.) But there is an exception to almost

every rule. While the big names of rural conservatism, like the Polish *szlachta* or the unruly descendants of countless rebellions in the Eastern marches of the Hungarian puszta, refrained from openly raising the standard of revolt any longer, there was an insurgency in the deep South of the monarchy, in the Boka kotorska/Bocche di Cattaro, in 1869/70 – and what's more, the insurgents to all intents and purposes won. A parliamentarian renowned for his rhetorical skills, Alexander Schindler, summed up the results: "The insurgents have amnestied Austria."¹

A polyglot Empire like the Habsburg Monarchy might be said to consist of a collection of special cases. Even so, the Boka kotorska was a particularly special case. It had been incorporated into Austria as part of Venetian Dalmatia after 1797, and again after 1814. Venice was one of historic seaborne Empires. There was no territorial link between Boka and the rest of Dalmatia. It was cut off from Dubrovnik by a wedge of Bosnian, i.e. still Ottoman territory. In ethnic and religious terms, the Boka was an exception even within the rather exceptional province of Dalmatia that was claimed by both the Austrian and the Hungarian "halves of the monarchy". 70 % of Dalmatians were Catholic Croats; but in 1869 the razor-thin majority of the local *Diet* in Zadar was still dominated by the tiny Italian – or Italianized – elite.² In the Boka, however, roughly 70 % of the population was Serb and Orthodox. In terms of regional politics, these characteristics propelled them into a position of swing voters. In the years to come they would often side with the Italians; during the 1860's, though, they tended to merge with the Slavic opposition to German and Italian arrogance (except for the Orthodox bishop Knežević, who made himself unpopular in his diocese by loyally supporting the government).³

The Draft Riots

The events that led to the insurrection can easily be summarized.⁴ Following its defeat at Königgrätz, Austria had passed a new army law in November 1868, for the first time putting universal military service into practice. However, not all recruits were

- 1 Schütz, *Werden und Wirken des Bürgerministeriums*, 191. Theodor von Sosnosky calls Knežláz the "most shameful treaty" an Austrian government had ever concluded. Even Wurzbach in his generally laudatory entry on Rodić voiced similar sentiments, see: von Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, vol. 1, 89.
- 2 Vrandečić, *The Autonomist Movement*; Trogrlić, Šetić, *La Dalmazia e l'Istria*, 49-54; Monzali, *The Italians of Dalmatia*, 80.
- 3 ÖstA. KA, B/1100:13, Rodić Diary, 8 Dec. 1869; Vrandečić, *The Autonomist Movement*, 99, 187. In fact, already in the spring of 1869, Franz Joseph had advocated the creation of a separate bishopric for the Boka region who was duly appointed in February 1871. Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 275 (26 June 1869), 423 (18 Feb. 1870).
- 4 Apart from Sosnosky and the official documentation of the army, see: Hauptmann, „General Rodić i politika austrijske vlade u Krivošijskom ustanku 1869/70.“, 55-93; Rausch has consulted the Feldakten, see: Rausch, „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“, 95-126, 223-249; Trogrlić, *Dostojan vojnik Jelačića bana*, 23-27, 52-58, 81-87, 122-137.

supposed to serve in the regular "common" army. Hungary wanted to have an army of its own, the *Honved*. That is why the Austrian half of the Empire had to have one too, the Landwehr. That name usually referred to reserves, but the Austrian Landwehr, at least theoretically, was a first-line formation, too. Austrians regarded the creation of the Landwehr as an unfortunate result of Hungarian special pleading. They did not intend to spend much attention or money on it. That is why recruits for the Landwehr did not have to serve for three years, but only for a much shorter period, generally eight weeks, and then two or three weeks for exercises every year.⁵ In the first two decades, the Landwehr was a skeleton force. It was only in 1889 that its share of recruits was fixed at 10.000 men (compared with more than 60.000 recruits from Cisleithania for the common army).

Special rules applied to Dalmatia. The young men of the coastal population had to serve in the navy. The hinterland did not have to send any recruits to the "common" army at all; they only had to support two Landwehr battalions.⁶ Thus, to all intents and purposes, Dalmatia got off lightly. However, those comparative advantages were not adequately communicated to the Bocchese. Their Member of Parliament, Stjepan Ljubiša,⁷ had raised the issue during the parliamentary debates about the Army Law. He promised to comment on the results once the Landwehr was discussed – but he did not do that.⁸ Apparently, military service was still associated with the old system where recruits had to serve eight years or longer.⁹ There was a stray newspaper report that maybe the riots had started when a feckless officer had actually created the impression that the few recruits, who had shown up, were actually destined to serve for three years, like the army, after all.¹⁰

Moreover, the locals insisted on their old rights from the Venetian period that freed them from any military service whatsoever. In fact, that was why they had been exempted from serving in the "common" army. But they still resented the possibility that they might have to serve outside their districts – or wear uniforms that deviated

5 See the authoritative survey by Wagner, „Die k. (u.) k. Armee- Gliederung und Aufgabenstellung“, 417-421. It was only after 1889/93 that Landwehr recruits had to serve the same number of months as those enrolled in the "regular" army.

6 *Mayerhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst*, vol. 7, 12, 188.

7 On Ljubiša's career as a "self-made politician", see: Vrandečić, *The Autonomist Movement*, 87, 125-8, 139, 152.

8 *Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrats (StPAH)*, IV. Session, 835 (10 Oct. 1867), 4634 (13 Nov. 1868). There is no record of an intervention by Ljubiša during the debates on the Landwehr in March 1869. Trieste that claimed similar privileges, going back to 1382, was not rewarded by any such exception!, *ibid.*, 4635-8.

9 Kriegsarchiv Wien (KA), Militärkanzlei Seiner Majestät (MKSM) 364, 1869 11-3/1, No. 61 (Thömmel to Beck, 24 Oct. 1869). I am most grateful to Harald Fiedler for his help in locating the relevant sources in the Austrian War Archives.

10 No confirmation of such an error is to be found in official records. On the contrary, there were hints that Franz – he of the kidnapped spouse (see note 10) – had actually tried to postpone the implementation of the draft, but had been ordered to go ahead by the Dalmatian government board. See: Rodić Diary 31 Dec. 1869 (Fluck), 2 Jan. 1870 (Gjurković).

from local customs. Unbeknown to them, during the summer of 1869, the Emperor's Military Chancellery already debated whether the Dalmatian Landwehr should not be re-organized along the lines of a purely local "levée en masse"-style militia that could provide 10.000 men – as they had done in 1859 or 1866 – rather than a single battalion. Colonel Friedrich Beck, as the head of the *Militärkanzlei* (and future long-term Chief-of-Staff),¹¹ stressed that one had to avoid any compulsion (*ungewohnten Zwang*) and use all possible means to popularize the new institution.¹² But none of these benign ideas were known to the locals. Nor were the authorities in Vienna told about the trouble brewing in the Boka. Everything indicated a break-down of communications, or at least that was the way everybody tried to explain their actions (or inaction) in retrospect.¹³

With hindsight, it counted as a grave sin of omission by Dalmatian governor Johann von Wagner that he did not even leave his ship when he visited Kotor on 22 September 1869. He certainly made no attempt to convince the community leaders of the government's willingness to accommodate local customs and traditions.¹⁴ As a result, when the gendarmerie tried to enforce the registration of recruits two weeks later, the locals resisted by force. They burned the records; recruits fled into the mountains. Already on 3 October, Major General Georg Dormus, in command of the division stationed in southern Dalmatia, reported: "All popular gatherings have been banned but are taking place nevertheless. The authorities are unable to uphold the prohibition. The success of these actions quite visibly acts as a boost to the renitence." Only military intervention could re-establish law and order. The civilian district captain, Emil Franz, supported that conclusion wholeheartedly: "As long as the locals are not disabused of their reputation of invincibility, scenes like these will be re-enacted at every possible opportunity."¹⁵

The number of armed insurgents in the Boka kotorska district was estimated at around 5000, even if with hindsight an expert put the number of riflemen among them at no more than 1500.¹⁶ The army units under the command of Dormus numbered

11 Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*.

12 KA, MKSM 364, 1869 12-3/13 includes two letters by Beck from 7 June and 7 Sept. 1869 outlining these possibilities, including a report by Wagner advocating these changes (6 June). A fragment of these considerations is also to be found in MKSM 364, 11-3/1, fol. 3-6.

13 Kotzwarda, „Der Aufstand in Süddalmatien 1869/70 und seine kulturellen“, 46-51, 76.

14 KA, MKSM 364, 1869 11-3/1, No. 128, Thömmel to Beck (3 Nov. 1869); Rodić Diary 24 Dec. 1869. „Zukunft“, 3 Nov. 1869. See also: Machatschka, „Die Zeitung 'Zukunft' und ihr föderalistisches, gegen den Dualismus gerichtetes Programm“, 1937, 5, 12. Founded by a Croatian, Julius v. Delpiny, published as a daily between 1866 and 1872.

15 KA, KM Präs. 1869, K. 339, Präs. 25-12/22, Dormus to Wagner, 3 Oct. 1869; Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, 73; Rausch, „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“, 103, 122. Franz, of course, could well be said to be biased. In the context of local disputes in Obrovac, it was said that his wife had recently been abducted and threatened with "immoral" treatment, unless her husband consented to pay a ransom of 3000 fl. – a sum roughly equivalent to his annual income (KA, B/1100:13, Diary of Gabriel Rodić, 3 Dec. 1869).

16 KA, MKSM 364, 1869 11-3/1, No. 129 (Thömmel 6 Nov. 1869).

seven battalions, or roughly 3.500 men.¹⁷ From the very first, many of the locals had taken care to send their families and movable possessions into neighbouring Montenegro. In return, their ranks might well be reinforced by friends and allies from across the border. Both commanders on the spot, Dormus and Wagner, together with an influential part of metropolitan opinion suspected that the grievances about the draft served as a pretext only.¹⁸ In their opinion, the real problem was the pan-Slavic agitation from abroad, Montenegro or maybe even Russia. That is why they thought an overwhelming show of force was needed. When the Ministry of War resolved to send two more regiments (six battalions) to the Boka, Wagner was not impressed. These puny reinforcements did not meet his expectation of the "strong forces" required.¹⁹ Dormus, too, reckoned that at least 10.000 men were needed.

In the meantime, the army had suffered its first casualties. At the northern-most tip of the Boka kotorska territory, in an area called the Krivošije, there was an isolated outpost, 10-15 miles from the sea, held by 40-odd men, Fort Dragalj, that was besieged by the insurgents and cut off from supplies. When Dormus tried to re-supply the beleaguered garrison on 7 October, his column was severely harassed and proved unable to reach their destination. "An unseen enemy" made movements difficult, as he complained. On the way back to the sea, at Risan, one of his officers, Lieutenant Ladislaus Rinek, was wounded and had to stay behind. He was stabbed to death and his body mutilated by the rebels (maybe only because he had started firing from his pistol first?). On 9 October, a state of emergency was declared. Another expedition, ten days later, was also forced to turn back. Only on the third attempt did the army succeed in re-provisioning Dragalj on 25 October.²⁰

On 21 October, the rebels managed to surprise another outpost, Fort Stanjević, to the south of Kotor, by slipping in disguised as a supply column. Thus, they even managed to get hold of three cannons.²¹ A few days later, the garrison was granted safe passage. Strangely enough, that act of generosity was not interpreted in a friendly spirit, but regarded as a tell-tale sign that foreign officers used to the rules of war between civilized countries, must have master-minded the operation. Left to their own devices, it was insinuated, the insurgents would surely have cut off the noses of their victims.²² A few days later, several hundred insurgents surrounded the coastal town of Budva, and could only be driven off by the help of the navy's artillery.

17 KA, Präs. 25-12/3, Wagner's report, 7 Oct. 1869; see also *Neue Freie Presse*, 20 Oct. 1869, 3.

18 KA, Präs 25-12/10, Dormus „Notizen über Verstärkungen“; *Neue Freie Presse*, 27 Oct. 1869, 3.

19 KA, Präs. 25-12/9, Ministry to Wagner and Wagner's reply, 9 Oct. 1869.

20 Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, 74-79.

21 KA, MS/PK I-12/14, Millosicz report 23 Oct. 1869.

22 *Neue Freie Presse*, 27 Oct. 1869, 3.

The Emperor, the Colonel and the Captain

When the Emperor first heard of the revolt and the ambivalent results of the rescue operation, rather predictably, he was not amused. In his first known reaction, on 8 October, he seemed to favour a hard line. He held Wagner responsible for restoring peace in the Kotor district by all means, “in a decisive manner and the shortest possible time”. Wagner could ask for any number of reinforcements if needed.²³ In the same vein, two days later, he added that the reparations should be speeded up to enable the army to deliver “a decisive blow”. The Ministry of War was given full powers to issue all necessary orders without having to check with the Emperor first.²⁴ The next day, 11 October, the Austrian Cabinet unanimously expressed its willingness to support the army’s efforts. Baron Franz Kuhn, the Minister of War, argued for urgency to proceed with “the utmost energy” and was duly empowered to make all the arrangements he thought were required from a military point of view.²⁵

However, Franz Joseph’s reference to Wagner’s responsibility was a double-edged sword; it referred not just to his future tasks but apparently also to his past (in)action. On 23 October, the Emperor noted that his initial view had been confirmed, namely that the entire trouble was due to the clumsiness of the administration.²⁶ Who had confirmed these suspicions? Wagner and Kuhn were unlikely to have done so. But Franz Joseph’s right-hand man, Colonel Beck, had immediately dispatched one of his subordinates to the Boka; Captain Gustav Thömmel (1829-1902) was an amazing figure. Very unusual for an officer in such close proximity to the Emperor, he had served with the Hungarian *Honved* in 1848, and later on, he had been seconded to a Bosnian consulate in the early 1860s and written a book about his experience (*Beschreibung des Vilajet Bosnien*, 1867).²⁷ He had also become friendly with Prince Nikita of Montenegro. Thömmel arrived in Kotor on 12 October, and sent the first rather alarming report the next day and immediately went on to visit Nikita.²⁸

Thömmel put a completely different spin on events than the local commanders. First of all, he praised the loyal attitude of Nikita, who had even offered to send supplies to Fort Dragalj. Austria-Hungary should reciprocate by forwarding the breech-loading rifles Montenegro had ordered some time ago.²⁹ On 22 October, he stated his conviction

23 KA, MKSM 364, 11-3/1, fol. 1-2 (8 Oct.), fol. 11 (10 Oct.).

24 KA, Präs. 25-12/18, Francis Joseph to Beck, 10 Oct. 1869; Kotzwrda, „Der Aufstand in Süddalmatien 1869/70 und seine kulturellen“, 60.

25 KA, Präs 25-12/66 (summary of the conclusions); Höbelt, „Kuhn und Tegetthoff: Zwei liberale Militärs“, 169-176.

26 KA, MKSM 364, 1869 11-3/1, fol. 64 (23 Oct. 1869); Rausch, „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“, 115.

27 Glaise-Horstenau, *Franz Josephs Weggefährte*, 15; Przi Bram, *Erinnerungen eines alten Österreichers*, vol. 1, 377.

28 KA, MKSM 364, 1869 11-3/1, fol. 19 (Beck 10 Oct.), fol. 25 (Thömmel 13 Oct.).

29 Kotzwrda, „Der Aufstand in Süddalmatien 1869/70 und seine kulturellen“, 110, 116, 155; *Die Insurrection in Dalmatien: eine historisch-kritische Darstellung der österreichischen Kriegsoperationen in den*

that it was fairly certain that the unfortunate circumstances in the Boka were due to local causes, thus presumably prompting Franz Joseph's reaction, mentioned above. But Thömmel was not content with a diagnosis; he also suggested a remedy. The real culprit was the civilian district commissioner Franz. Things could only take a turn for the better, if he were to be removed. In his opinion, the ideal person to restore obedience was his former boss as the consul general in Sarajevo (1862-65), Colonel Stjepan Jovanović,³⁰ who should ideally combine civil and military authority in the district.³¹

As it turned out, Beck was quite willing to follow Thömmel's advice. However, at the same time he was only too conscious that the way his trouble-shooter was busy undermining the position of the Dalmatian elite was highly irregular. That is why he warned the captain to be careful about sending too many telegrams or creating the impression of interfering with operations. But Thömmel was undeterred. He was a firm believer that the locals would only respect charismatic leadership. Even if he pretended that it cost him a lot of "Überwindung" (self-denial) before he could bring himself to say so, he issued a vote of no confidence not just in the district commissioner but also against Wagner, Governor and Commanding General of Dalmatia, who simply did not have enough authority to handle the situation.³² In fact, Thömmel did not need to worry. As far as fighting the insurrection was concerned, Wagner was already on his way out.

Thömmel's first batch of reports had arrived at a crucial period of time. On 25 October, Franz Joseph entered the Orient Express and went on a pilgrimage to the Holy Land, as a prelude to the opening of the Suez Canal.³³ His later instructions followed from exotic destinations like Athens, Constantinople or Jerusalem. Before he left, the Emperor presided over the last meeting with his common ministers. Their conclusions were then discussed and implemented during the two meetings of the Austrian Cabinet on 25 and 30 October.³⁴ Meanwhile, decision-makers have come to terms with a much longer period of military operations than the "decisive blow" originally envisaged. The change of perspective also led to a change of commanders; and general Dormus, who had fallen sick, was ordered to return to his divisional headquarters in Dubrovnik. Wagner too was supposed to return to his duties as the civil governor of

Boccha di Cattaro also mentions the order for 2500 breech-loaders. The anonymous author shared the Vienna press's sceptical attitude towards Montenegro, see: *Die Insurrection in Dalmatien*, 31.

30 Stjepan Jovanović (1828-1885) had often been used in political and diplomatic missions. In 1853 he had been sent to both Danilo of Montenegro and the Ottoman commander Omer Pasha; in 1854/55 to the Ottoman governors of Herzegovina and Albania. In 1858 he served with the commission that fixed the border between Austria and Montenegro (*Grenzregulierungskommission*), in 1860 as adjutant to Croatian Ban Josip Šokčević. See his personnel file in KA, Qualifikationslisten, box 1257. Unfortunately – or perhaps significantly – Thömmel's personnel file is missing.

31 KA, MKSM 364, 1869 11-3/1, No. 32 (22 Oct.), 45 (23 Oct. 1869).

32 KA, MKSM 364, 1869 11-3/1, No. 47 (Beck 25 Oct.), No. 128 (Thömmel to Beck, 3 Nov. 1869); Rausch, „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“, 115, 125.

33 For the itinerary see Beck's "memoirs" KA, B/2:2, fol. 776-817.

34 KA, Präs. 25-12/69, 31 Oct. 1869; Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 386 (25 Oct.), 388 (30 Oct.); Rogge, *Oesterreich von Vilagos bis zur Gegenwart*, 264.

Dalmatia. The move could be seen as an adjustment along the lines of “back to normality”. It could also be interpreted as a sign that the actions of the two generals had not met with unlimited approval. Wagner tried to make the most of the one week left to him before the arrival of his successor by conducting a controversial sweep of the territory to the South-East of Kotor, the Zupa. In a parting shot, he also reiterated his suspicions about the treasonable tendencies of Orthodox priests, who had supposedly promised the insurgents a foreign help.³⁵

Wagner had also managed to get into a feud with Captain Georg Millosicz the commander of the naval units sent to the Boka (who by 1870 had worked his way up from a seaman to a Rear Admiral).³⁶ In fact, the navy was indispensable as they had to ferry troops around the Boka, especially as the highly subsidized commercial shipping company Austrian Lloyd refused to carry ammunition to the Boka.³⁷ The navy sent no less than ten ships to the Boka, all of them smaller units, such as gun boats or paddle-steamers that were used as transports but – just like sailing ships – often had to wait for clement weather to cross the Adriatic. During the heavy traffic within the Boka some of their boilers gave out. Wagner complained about Millosicz’s “hot-blooded and overhasty temperament”. The captain did not inspire trust that he would act with “calm and foresight.”³⁸ Indeed, Millosicz made no bones about his conviction that the only way to achieve a satisfactory end to the rebellion was to systematically destroy the dwellings of the locals. He gave orders that his ships should make ample use of their fire-power and act energetically without asking too many questions. What was wanted were 24 lb-shrapnels for mortars to cover the heights.³⁹

The ill-fated Dormus was going to be replaced by Colonel Baron Anton Schönfeld, a high-flyer who rose to Chief-of-Staff within half-a-dozen years.⁴⁰ But who should replace Wagner as C-in-C in the Boka? The search for his successor was no routine affair. There were all sorts of candidates mentioned in more or less guarded terms by the rumour mill. The *Neue Freie Presse* warned that an adherent of pan-Slavic ideas would be no suitable candidate to lead a campaign against a South Slavic rebellion.⁴¹ At least with hindsight, it is easy to guess whom the paper was referring to. Thömmel had originally sung the praises of Colonel Jovanović, who was already serving in Kotor. But Jovanović was too close to the action; the same day that Beck urged Kuhn to appoint him, on 25 October, he was wounded by a bullet in his leg and had to be transferred back to Vienna.⁴²

35 KA, MKSM, 1869 11-3/1, fol. 256, 270 (Wagner 9 Nov. 1869).

36 Schmidt-Brentano, *Die österreichischen Admirale*, vol. 1, 236-7.

37 List of ships in KA, MK/PS I-12/10 ex 1869: the biggest units were the Gunboats *Reka*, *Streiter*, *Sansego*, and the paddle-wheelers *Lucia* and *Hofer*.

38 KA, MS/PK I-12/4 ex 1869, Wagner’s complaints 30 Oct. 1869.

39 KA, MS/PK I-12/12 ex 1869, Millosicz’ reports 27 Oct. & 28 Nov. 1869.

40 KA, Prä. 25-12/63, 29 Oct. 1869; 12/73, 31 Oct. 1869.

41 *Neue Freie Presse*, 28 Oct. 1869, 2.

42 KA, KM Prä. 25-12/145 ex 1869, Beck to Kuhn, 25 Oct. 1869; KM, MS/PK I-12/12, Millosicz report 27 Oct. 1869.

Writing from Constantinople, Beck admitted that the situation was difficult to evaluate from afar but suggested General Gabrijel Rodić as a replacement. Rodić certainly fulfilled the requirements of a charismatic figure, besides his obvious South Slav credentials. He was not just an officer in the border regiments (like Jovanović) but had earned his spurs as the adjutant of Ban Josip Jelačić, the Croatian standard-bearer in 1848/49. Kuhn turned the corner just in time when he appointed General Count Gotfried Auersperg instead who was also supposed to combine civil and military functions.⁴³ Auersperg's name, too, sounded almost like a political programme. He was not just a distant relative of Prince Karl of Auersperg, the Liberal Prime Minister, he also was an in-law of the Neuwalls, a family of prominent Brünn/Brno Liberals and thus distantly related to the Liberal Minister of the Interior, Karl Giskra.⁴⁴

When Kuhn put in his report to the Emperor on 30 October, he reassuringly added that the number of troops in the Boka was sufficient, and that there were no problems with supply and equipment. In the meantime, another five battalions had been delayed by bad weather, but in the end they safely reached Kotor. The number of troops thus reached the 10.000 men Dormus had called for in the beginning. However, a few days earlier, Kuhn had still asked his subordinates to make plans for augmenting the forces in the Boka to 20.000 men.⁴⁵ In a private conversation, one of his critics later claimed that these were plans not for dealing with the insurrection but for enlarging the operation to include an occupation of Montenegro. Kuhn made no bones about his intention of doing away with Montenegro. In August, he had written that the South Slavic nations represented the future, but a future that had to be postponed as long as possible.⁴⁶ The idea of fighting Montenegro was popular with the Vienna press who called the Principality "a useless robber-state" and advocated a joint campaign with the Turks to chastise – or maybe even annex – the Black Mountains.⁴⁷

Relations with Montenegro were ambivalent. The shots of Sarajevo have immortalized the image of Serbia as the inveterate antagonist of the monarchy in the Balkans. But in those balmy hey-days of the Obrenović dynasty, relations between Belgrade and Budapest could hardly be better. Tiny Montenegro, however, counted as Russia's most loyal follower, thus as a hotbed of Pan-Slavic intrigues. The Foreign Office – and even Wagner – agreed that Prince Nikita's personal loyalty was beyond any doubt.⁴⁸ But what about his unruly subjects? The *Neue Freie Presse* gleefully

43 KA, KM Präs 25-12/76, 31 October 1869; Rausch, „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“, 117-8. On 31 October Franz Joseph signalled his approval. In that case he was going to refrain from appointing Rodić.

44 Rodić Diary, 30 Nov. 1869; Preinfalk, *Auersperg. Geschichte einer europäischen Familie*, 365-373.

45 KA, KM Präs 25-12/61, 27 Oct. 1869.

46 KA, B/670:7, Kuhn Diary, 11 August 1869.

47 *Neue Freie Presse*, 27 Oct. 1869, 3.

48 KA, KM Präs 25-12/24, Wagner 13 Oct. 1869; Rodić Diary 8 Dec. 1869.

re-printed a notice from the Czech *Narodni listy* that Nikita had told his Senate that he would be unable to prevent his people from participating in the conflict if the fighting continued.⁴⁹

The Liberals: Culprits or Scapegoats?

When Franz Joseph returned from the Middle East, in what could almost be termed a U-turn, he insisted that he wanted the dispute to be settled peacefully, if possible. Prime Minister Taaffe had even suggested that on his return journey from Egypt the Emperor, who passed the Lower Adriatic between 30 November and 1 December, should either stop at Kotor or receive a delegation once he arrived in Trieste.⁵⁰ The Emperor's U-turn was part of the death knells of the Liberal "Citizen's Cabinet", the one and only full-blooded Liberal ministry Franz Joseph ever appointed. Contrary to conventional stereotypes, it was not the "brass hats" who proved to be the hard-liners committed to fighting a rebellion, but the "top hats", the civilian Liberals, especially their left wing, headed by Carl Giskra, the former Mayor of Brünn. After all, the German Liberals were committed centralists who wanted to do away with quaint regional privileges, from Bohemian States Rights to old Venetian customs in what was often called Austrian Albania.

All politics is local, as the saying goes; German bureaucrats may have been obtuse and plodding, but both the army and the Slavs could easily agree on a more convenient scape-goat. They blamed the hard-core of Italian wire-pullers in the Dalmatian capital, in particular Luigi/Alois Lapenna, a senior judge who served as the speaker of the *Diet* and occasionally also as a member of the Vienna Parliament, and Girolamo/Hieronymus Alesani, who was the ranking civil servant in charge of Dalmatia's administration.⁵¹ Governor Wagner himself (who had been born in the Military Frontier and owned an estate in Croatia) was not really regarded as such an inveterate enemy of the Slavs. He made great play with his merits in terms of extending Slavic language to secondary schools.⁵² But he was generally seen as a malleable – and often intoxicated – tool in the hands of Alesani and his clique. Gossip-mongers would add a *cherchez la femme* to these accusations. Alesani was believed to be carrying on an affair with Wagner's wife.⁵³ A few days after the start of the rebellion, the Slavic opposition in the

49 *Neue Freie Presse*, 28 Oct. 1869, 3; Rausch emphasizes the importance of Montenegrin participation (maybe too much), see: Rausch, „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“, 100, 233. Elizabeth Roberts also emphasizes the Montenegrins active assistance of the rebels, while maintaining their official neutrality, see: Roberts, *Realm of the Black Mountain*, 238

50 KA, MKSM 364, 1869 11-3/1, No. 130 (Thömmel's report 11 Nov. 1869).

51 See Vrandečić, *The Autonomist Movement*, 85, 93-4, 97, 100; Monzali, *The Italians of Dalmatia*, 63.

52 Also see his letter to Taaffe: Skedl, *Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe*, 109 (12 Sept. 1869); Czedit, *Zur Geschichte der k.k. österreichischen Ministerien 1861-1916*, vol. 1, 135.

53 KA, Rodić Diary 14 & 24 Dec. 1869, 6 Jan. 1870 (Auersperg's allegations!).

Diet had fielded interpellations highlighting the grievances of the Boka. The Italian-Autonomist majority decided to play the ultra-patriotic card and use the opportunity to discredit the Croats as stooges of Pan-Slavism. They tried to force the government's hand and started to boycott the *Diet*, arguing that they were not going to listen to such treasonous talk at a time of crisis.⁵⁴

However, when the Dalmatian Autonomists appealed to their centralist allies in Vienna, they ran the danger of hitching their fortunes to a lost cause, i.e. to a ministry that was going to be shipwrecked a few weeks later. The Liberal Cabinet was on the point of disintegrating; unfortunately for them, their leader, Prince Karl of Auersperg, had already deserted them a year earlier. His successor as Prime Minister was none other than Count Edward Taaffe, no Liberal but a man above party and the Emperor's confidant. Long before Taaffe headed the conservative Ministry of the Iron Ring during the 1880's, the *Neue Freie Presse* thundered: "The biggest mistake of the Liberals was to have tolerated Taaffe's rise to the top."⁵⁵ Taaffe, the Polish Minister of Agriculture, Count Alfred Potocki, and the Liberal maverick Johann Nepomuk Berger favoured a compromise with the Slavic federalists who either boycotted parliament (like the Czechs) or threatened to do so in the near future, if their wishes were not gratified (like the Poles). But the hardliners on the Left did not want to accept any measure of "devolution". Giskra wanted to save the situation with a move forward by switching to direct elections of the Imperial parliament, thus bypassing the regional *diets*, but found himself isolated in the Cabinet. Even Eduard Herbst, the powerful leader of the big battalions of the Bohemian Germans, objected to at least part of his proposals. Franz Joseph neatly turned the tables on the Liberals when he ruled that Giskra's electoral reform bill was at least as much of a deviation from the straight and narrow path of the constitution as his opponents' overtures to the federalist opposition.⁵⁶

Unfortunately, almost all the minutes of the Cabinet meetings in late 1869 were burned during another near-insurrection, the (in)famous left-wing Vienna riots of 15 July 1927. What did survive is the agenda of their meetings. The situation in the Boka duly formed a recurrent item on the agenda, appearing no less than nine times between October and December 1869.⁵⁷ A book by a journalist based on press-cuttings and oral history claimed that, during the crucial meetings, two of the middle-of-the-road Liberals, Arthur von Hasner, a bilingual resident of Prague, and Ignaz von Plener – one of Herbst's rivals – changed course and sided with Taaffe rather than their unloved Liberal colleagues.⁵⁸ Plener kept up a running commentary of events in letters addressed

54 Vrandečić, *The Autonomist Movement*, 117.

55 *Neue Freie Presse*, 10 Oct. 1869, 1; Ernst von Plener claims that Taaffe owed his appointment to his father's recommendation, see: Plener, *Erinnerungen*, 179.

56 Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 406 (10 Dec. 1869).

57 Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 389 (11 Nov.), 401 (22 Nov.), 403 (26 Nov.), 404 (6 Dec.), 405 (9 & 10 Dec.), 408 (11 Dec.), 409 (12 Dec.), 416 (5 Jan. 1870).

58 Schütz, *Werden und Wirken des Bürgerministeriums*, 192.

to his son Ernst. But unfortunately, from the point of view of historians, Plener junior was allowed to join his father who was part of the Emperor's entourage travelling to Egypt. That is why no letters were exchanged between the two between July and December 1869.⁵⁹

Franz Joseph's conversion from "hawk" to "dove", fuelled by his suspicions about the blunders of the Liberal ministry and its minions, first made itself felt on 10 November, when he reacted to the news of Wagner's last-minute campaign in the Zupa with a telegram from Jerusalem; it should at all times be kept in mind that "we are dealing with our own country-men". Heavy punishments as a deterrent should be restricted to absolutely necessary cases. Collaboration with the Ottoman Empire – even use of its territory – should as far as possible be avoided.⁶⁰ On 17 November, Franz Joseph attended the opening of the Suez Canal, on 25 November he climbed the pyramid of Gizeh. During the week the Emperor spent in Egypt, the situation in the Boka kotorska had gone from bad to worse. If the Emperor had been content to leave matters to the Ministry and the Liberals as long as the going was good, he changed course when they messed up.

Auersperg had taken over from Wagner on 8 November. He had actually served in the Boka himself a quarter of a century earlier. Even more to the point, his Chief-of-Staff, Major Alphons von Kodolitsch, had probably had more experience of guerrilla warfare than any other officer in the Austrian Army; he had served in the volunteer corps sent to support the Emperor's brother Maximilian in Mexico, fighting insurgents in the mountains between Vera Cruz and Puebla between 1864 and 1866.⁶¹ Auersperg and Kodolitsch were not content with "more of the same"; they were disposed to be critical of Wagner and did not indulge in conspiracy theories about Pan-Slavic subversion. But – as the *Neue Freie Presse* acidly commented – all these lessons had apparently been in vain.

Between 16 and 21 November, Auersperg had undertaken another expedition ("a five days' campaign") to Fort Dragalj. He prided himself on having provided Dragalj with sufficient supplies for ninety days, but the operation almost ended in disaster. Auersperg himself and his headquarters narrowly escaped capture when crossing a narrow stretch of road in a mountain valley. One of his defenders belittled the event; they had all "laughed and made jokes about that little adventure." Only part of their baggage had been lost, when the mules bolted.⁶² But Auersperg's own report included all the stereotypes of guerrilla warfare; as darkness fell "the beastly inhabitants" had attacked his columns like "hungry wolves". The biggest difficulty of the operation was that one was never presented with a "tangible object". "The enemy turns up suddenly where he is least expected and vanishes just as rapidly." Of course, reinforcements might help, but then logistics also presented problems. There were simply not enough mules in the whole province for the transport of the supplies. Moreover, as Auersperg hastened to

59 Plener, *Erinnerungen*, 215–225.

60 KA, KM Präz. 25-12/99, 10 Nov. 1869.

61 Based on Kodolitsch's memoirs, see: Gamillscheg, *Kaiseradler über Mexiko*.

62 Pacor, *Die Operationen in den Bocche di Cattaro*, 42.

warn his superiors, there was no possibility of conducting any further operations until the end of February because of adverse weather conditions.⁶³

The same day, on the other end of the Kotor district, a company left behind by Schönfeld had been decimated; less than two dozen survived. For the first time news from the Boka was the sort of material that made headlines. The leader of the *Neue Freie Presse* on 27 November opened with the line: "The rebellion has taken a turn that must be painful and embarrassing for every Austrian heart..." In a slightly schizophrenic approach, the newspaper combined an ultra-hawkish attitude towards the rebels with traditional Liberal scepticism about the arrogance of the military. It was enraged when army spokesmen put the blame for the reverses at the door of the Liberals who had insisted on cuts in the army budget. The way the army leaders managed their business, increasing their budget amounted to throwing good money after bad. The paper's arm-chair strategists thought it was folly to try and fight the rebels from the shore. To crush the insurgents the Austrians had to occupy the high ground quite literally, by cutting the rebels off from Montenegro, that nest of robbers (no matter what their Prince said). Ottoman help should not be discouraged. In order to drive the insurgents into the sea, a flanking movement should be started from Dubrovnik – a plan that obviously involved crossing the Turkish territory.

"A Justice of Peace": Enter Rodić

Franz Joseph thought differently. With the Greco-Ottoman crisis over Crete barely over, and a rapprochement with Russia in the offing, he and his Foreign Secretary, Count Friedrich von Beust, were against opening a Pandora's box of the Balkans' feuds and all its ramifications by intervening in Montenegro.⁶⁴ Thömmel provided a brief with a few statistics that – at any other time – could have come straight from the offices of the cost-cutting Liberals. He calculated that 16.000 to 18.000 men had already been sent to fight no more than 1500 rifles of the insurgents, at a cost of 2 to 3 million florins (fl.). If the operations were to include Montenegro, the total would have to be raised to 40.000-50.000 men, with an expenditure of up to 50 million fl.⁶⁵

63 KA, KM Präs. 25-12/133, Auersperg report 21 November 1869; Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, 82-85; Rausch, „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“, 224-228. Years later, Auersperg claimed that his success had been undermined by news of Rodić's appointment; see: Kos, „Ein Plan österreichischer Militärs“, 417, 424.

64 Lutz, *Europäische Entscheidungen*, 101, 164 f.; Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 39. In case the integrity of the Ottoman Empire was endangered by the ramifications of the Cretan crisis, Beck and Thömmel had sketched a contingency plan for the occupation and/or partition of Bosnia in January 1869. But by December that danger had passed for the time being. That's why Franz-Josef Kos is overstating the case when he regards Rodić's appointment as a first step directed at the occupation of 1878, see: Kos, „Ein Plan österreichischer Militärs“, 417.

65 KA, MKSM 364, 1869 11-3/1, No. 129 (6 Nov. 1869).

Rather than escalating the conflict to protect the army's prestige, the Emperor opted for pacification – and returned to Rodić as a “justice of the peace”. On 26 November, Rodić – at that time commanding a division in Transylvania – received orders to leave his pregnant wife and travel to Vienna as soon as possible. The ground had been prepared for him by Jovanović, after all, a former adjutant of his, who believed that things would be alright in no time at all, if only Rodić were to appear in the Boka.⁶⁶ The two of them were busy exchanging letters. His leg-wound had not prevented the Colonel from making the rounds in Vienna. Archduke Albrecht, Inspector General of the Army, had even visited Jovanović in hospital and encouraged him to go and see Prime Minister Taaffe in person.⁶⁷

Originally, Rodić should not have been entrusted with the command of the forces in the Boka, but only act as a “pacificator” and the Imperial plenipotentiary. The Emperor's return might help the authorities to save face. It could be claimed that Franz Joseph had only watched events from afar. Now that he had returned, he could take matters into his own hands. Kuhn, as the Minister of War, was very much in two minds about the Rodić mission; according to Rodić's diary notes, he still blamed Pan-Slavic agitators for the revolt and pursued his will of a wisp of a campaign against Montenegro. But he accepted the decision to use the seasonal lull of campaigns for a compromise solution. After all, the army had retired to their winter bivouac on 22 November. For the next few weeks no operations were planned. If successful, Kuhn hinted that Rodić might then be appointed governor of Dalmatia as a replacement for Wagner.⁶⁸

Rodić himself initially feared that he was going to be set up as a scape-goat. He could not guarantee a successful outcome of his mission. In fact, he listed a number of rather far-reaching conditions that he insisted must be met if he were to have any chance of success. The least controversial was that he should be entitled to proclaim a general amnesty. Moreover, as a sweetener the amnesty was to be combined with generous payments to the inhabitants of the Boka whose property had suffered during the fighting. The pardoned rebels also had to be allowed to keep their weapons. On a political level, the Landwehr Bill had to be revised and the administrative personnel in Dalmatia replaced. It is difficult to escape the conclusion that the military prowess of the rebels was to be translated into a political triumph.

When Rodić turned up in Vienna, the Emperor was still on the high seas. But Rodić was immediately received by Archduke Albrecht, who had already complained about Wagner's “colossal blunders” to Taaffe a week before.⁶⁹ The Inspector General

66 KA, Rodić Diary, 12 Nov. 1869 (dated: Oct.). See also 15 Oct., 15 Nov.

67 KA, Rodić Diary, 30 Nov. 1869.

68 KA, Rodić Diary, 1 Dec. 1869.

69 Skedl, *Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe*, 110 (24 Nov. 1869). On Albrecht see the two excellent biographies: Allmayer-Beck, *Der stumme Reiter. Erzherzog Albrecht, der Feldherr “Gesamtösterreichs”*; Stickler, *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Franz Josefs*.

was unhappy with the pretensions of the German Liberals and quoted as being in favour of upholding the Slavic element. He promised Rodić that he would find a receptive audience with the Emperor. Franz Joseph received Rodić the day after his arrival in Vienna, on 7 December. He accepted Rodić's plan in principle, but worried whether such pacification would prove to be more than a stopgap solution. He also wished to limit the damage to the prestige of the monarchy and preserve the illusion of authority. That is why the rebels had to be persuaded to ask for a pardon. If everything else failed, one could always fall back on "extreme measures".⁷⁰

The concessions to the insurgents were ratified by a conference of ministers the next day (8 December).⁷¹ The suspension of the Landwehr Bill had already been urged on Taaffe by Berger two weeks earlier. Berger, the one Liberal colleague who sided with Taaffe, believed that parliament would not object to such a solution dictated by the facts.⁷² A modification of the Landwehr Bill could be justified by pointing to the Tyrolian example, where ancient privileges that restricted the Landwehr's duties to the defence of the province, had also been respected. The confiscation of the rebels' weapons should be dropped without actually saying so (*stillschweigend*); Rodić was to be given 20.000 fl. to compensate or bribe the locals. The Emperor himself insisted that Wagner had to go. He claimed that he had already warned against his appointment in 1868 when Giskra had insisted upon the removal of the Slavic governor Franz/Franjo von Filipović (Philippovich).⁷³

The only dissident voice was Giskra who arrived late for the conference. He was opposed to returning the weapons to the rebels and defended Wagner. Pacification was acceptable, but it should not turn into a simple surrender before the insurgents. He also filed all sorts of legal arguments to obstruct Rodić's appointment. The creation of the position of an Imperial Commissioner had to be approved by the Reichsrat. Franz Joseph countered by raising his bid; in that case Rodić should immediately be appointed a governor. But as a governor he would not be allowed to dispense Imperial pardons, Giskra claimed. In an aside not covered by the minutes, according to Rodić's notes, the exasperated Emperor complained that in such a manner it was impossible to govern at all. The confrontation assumed certain significance given that Taaffe and Giskra were in the process of submitting rival memoranda to Franz Joseph about electoral reform and relations with the Slavs.

As a result, Rodić (who refused to serve under Giskra, anyway) was promoted to provisional military commander. Thus, he only had to report to the Ministry of War, not to the Austrian government. Wagner was made to resign on 12 December. The position of the governor was to be left vacant for the time being in order to avoid adverse comments (*Dissonanzen*) in parliament (where the Dalmatian MPs elected in 1867 all

70 KA, Rodić diary, 7 & 13 Dec. 1869.

71 The results were then discussed and ratified by the Austrian cabinet between 9 and 12 December 1869, see: Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 405-409.

72 Skedl, *Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe*, 110 (25 Nov. 1869).

73 On the Emperor's reluctance to remove Filipović also see: Vrandečić, *The Autonomist Movement*, 103, 112.

belonged to the Italian party). To make sure Rodić faced no obstruction from the civilian authorities, Bruno Fluck, who had already served in Dalmatia for twenty years, was appointed as a provisional head of the administration in Dalmatia. Fluck was a career civil servant from the Austrian part of Silesia, but married to a Carniolan baroness with a Slovene background. Against Giskra's objections, he was awarded the title of a "Sektionschef", the top rank among civil servants.⁷⁴

The only remaining difficulty, typically enough, had to do with money. It was an open question whether the operations of the army in the Boka were to be paid from the funds of the "common" army or from the purely "Austrian" budget. Franz Joseph had from the very beginning opted for the latter option as the army was just assisting the Austrian civil administration.⁷⁵ But who was to pay for Rodić's special funds, the compensations or gratifications offered to the insurgents? The rebels presumably wanted cash, not financial instruments. Rodić was adamant that he would not leave without a sufficient supply of coins. However, Taaffe, whose ministry was disintegrating rapidly, was not disposed to generosity. The Emperor acted as a *deus ex machina*. In an acerbic note, Beck told the ministry if they could not find anybody who would take it upon himself to authorize the expenditure, the Emperor would pay from his private funds. On 19 December, Thömmel arranged another audience with Franz Joseph who told Rodić that in case of need he should simply send him a telegram.⁷⁶

All is well that ends well: "The Comedy of Submission"

On 21 December, Rodić and Fluck left Vienna for Trieste. On Christmas Eve they arrived to Zadar, where Rodić met Wagner, who was unable to understand why people were blaming him. Rodić criticised his last minute sweep of the Zupa but found mitigating circumstances; as long as Lapenna and his followers dominated the *Diet*,

74 KA, Rodić Diary, 8 & 14 Dec. 1869. Fluck had already visited Rodić on 4 December and offered him his help. Thus, it is not very likely that he was supposed to provide a counterweight to Rodić, as Rogge claims, see: Rogge, *Oesterreich von Vilagos bis zur Gegenwart*, 266. For the Zois family, see: Höbelt, „Die Wahlen in der Großgrundbesitzerkurie des Herzogtums Krain 1861-1883“, 247-267.

75 Somogyi, *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867-1870*, 357 (14 Oct. 1869). It was noted that Franz Joseph had quite unexpectedly raised the issue which had not been included in the agenda.

76 KA, Rodić Diary, 16, 18 & 19 Dec. 1869; MKSM 364, 1869 11-3/1, No. 234 & 235 (17 Dec. 1869). On 21 Feb. 1870 the cabinet discussed a bill providing 30.000 fl. for the inhabitants of the Boka, see: Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 423. Rodić Diary includes a summary dated 18/19 Feb. Herbst and Banhans opposed the payment; Beust and Stremayr supported it; Giskra, Brestel and Wagner wanted to pay less. Plener sighed it might be better if they gave up the Krivosje altogether. As promised, Franz Joseph offered 50.000 fl. from his private funds, plus 30.000 fl. for Montenegro, *ibid.*, 20 Feb., 1 March 1870. Even bigger sums were to be used for the construction of roads.

probably no governor could have done better.⁷⁷ Rather unexpectedly, Wagner also faced criticism from die-hard centralists; allegations surfaced that he had met Serbian emissaries, who were trying to build a potentially irredentist network in Bosnia that might be used by the Austrians if it ever became necessary.⁷⁸ The real target of this campaign was the Foreign Secretary Beust, who played an ambivalent part in the fall of the Citizens' Cabinet and who was suspected of supporting an opening to the Slavic Right. On that issue, however, Wagner was able to take cover behind Franz Joseph who did his best to squash any discussion about these behind-the-scenes manoeuvres.⁷⁹

On 30 December Rodić finally arrived to Kotor. He had not been to Dalmatia for a number of years, but he made use of a network of local personalities opposed to the current ruling circles. Thömmel had already introduced Georg/Djordje Vojnović, the Podesta of Castelnovo/Herceg Novi, who was an opposition leader in the *Diet*, to Beck to prepare the ground for Rodić's mission. However, the real "man for all seasons" was Vojnović's colleague from Budva, Stjepan Ljubiša, who appeared to be everybody's darling – or, the spider in the net, pulling strings. Even Auersperg and Schönfeld started to sing his praises. Ljubiša had been elected to the Reichsrat, but fallen out with the Autonomist party. He had sent Giskra a report detailing the sins of his former allies. Rather conveniently, Ljubiša also had a brother who served as a top cleric (*archimandrit*) in Montenegro. He also helpfully suggested that he knew the commander of the Montenegrin border guards who was both "approachable and greedy".⁸⁰

On his way to Kotor, Rodić had sailed on a ship commanded by a certain Captain Gjerković, a business partner of the Tripković family and a native of Risan, the starting point of all the expeditions against the Krivošije. Gjerković had already tried to put Auersperg in touch with the rebels two months earlier but has been arrested by the controversial district commissioner Franz for his troubles.⁸¹ Second time lucky, he lost no time to meet the rebel leaders; apparently, he spent the night from 1 to 2 January 1870 negotiating with them. Even though some of them opposed the idea of throwing themselves at the government's mercy, they agreed to meet Rodić at Knežlaz. On 3 January, Rodić was met by roughly thirty men who received him, as he put it, in a pleasingly devout manner. He demanded a show of remorse and submission. In turn, they made it clear that serving in the militia and handing in their weapons was tantamount to ruin and perdition. But after listening patiently for a long time, Rodić claimed the rebel spokesmen became more "trusting and reasonable" in the end.⁸²

77 KA, Rodić Diary, 24 Dec. 1869.

78 Kos has unearthed Wagner's report about his negotiations with the Bosnian malcontents to Beust from August 1869 in the Foreign office files: Kos, „Ein Plan österreichischer Militärs“, 428, note 62; HHStA, PA XL 130, No. 55).

79 KA, Rodić Diary, 20, 22 & 27 Feb. 1870; Kotzwrda, „Der Aufstand in Süddalmatien 1869/70 und seine kulturellen“, 176.

80 KA, Rodić Diary, 31 Dec. 1869.

81 *Die Insurrection in Dalmatien*, 78-80.

82 KA, Rodić Diary, 2 & 3 Jan. 1870.

Rodić warmly recommended acceding to their demands. After all, carrying arms was “notoriously indispensable” to the locals. He waited impatiently for Taaffe’s reaction. In the meantime, both factions within the Cabinet had handed in their resignations, however, they had been confirmed in office while Franz Joseph was pondering about a solution to the crisis.⁸³ On 5 January, Auersperg told Rodić that Taaffe appreciated his efforts. However, as far as the Landwehr Law was concerned, for reasons of constitutional nature, a formal declaration that it would not apply to the Boka could not be issued before the competent constitutional bodies had met.⁸⁴ But there was no objection to Rodić calming the people in a suitable manner (*in angemessener Weise beruhigen*).⁸⁵

Thus encouraged, Rodić went ahead. The ceremony of submission was enacted in Knežlaz on 11 January. Rodić gave a speech in native language, sharply admonishing his listeners for their unruly behaviour. The rebels then with all signs of grief laid down their weapons. They were immediately allowed to take them back, for the purpose of self-defence. The only point of contention arose when some of them demanded a written patent, enshrining the Imperial concessions. Rodić airily dismissed their demand; an Emperor did not cut deals with his subjects. The rebels did not insist. They saw Rodić off with “Živio!” as he boarded his boat in Risan. Gjurković was enthusiastic and told Rodić that he deserved another order of Maria Theresa for his efforts.⁸⁶

The “comedy of submission”⁸⁷ enacted at Knežlaz was greeted with outrage by the metropolitan public, but it was overshadowed by an outbreak of open warfare between the feuding factions of the Ministry; the two rival memoranda were published on the following day, 12 January. Taaffe’s resignation was accepted three days later. The rump of the Liberals soldiered on until the end of March. As a compensation for the criticism directed at him, Wagner succeeded Taaffe as Minister of Defence in the new cabinet. Few days after his appointment, a parliamentary committee discussed the situation in the Boka and the (in)adequacy of the government’s reaction to it. Neither side had a good word to say about the handling of the insurgency. Poles and the left wing of the Liberals emphasized that the government obviously lacked foresight, others criticized that the episode ended in a manner that was harmful to the image of the Government. Apparently, even Ljubiša talked of a “surrender”. But as Taaffe, who had been formally in charge of the Austrian Ministry of Defence at the time of the rising, was out of office by now, even Giskra insisted that the committee avoid all recriminations, in the end.⁸⁸

83 Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 410, 415.

84 In 1872, the two Dalmatian Landwehr battalions were formally constituted; an amendment to § 7 read that it was up to the Emperor whether units should be organized as *Schützen*, the term used for the Tyroleans who need not serve outside their province, *StPAH* VII, 1005 (17 June 1872); Beilage no. 107 (p. 1102).

85 KA, Rodić Diary, 7 Jan. 1870.

86 KA, Rodić Diary, 11 & 12 January 1870.

87 *Die Insurrection in Dalmatien*, 87.

88 *Neue Freie Presse*, 13 March 1870, 5; 15 March 1870, 1; Lacmanović-Heydenreuter, *Dalmatien in Wien*, 147, 149; Rogge, *Oesterreich von Vilagos bis zur Gegenwart*, 287. However, the debate was not

Even so, the Hasner cabinet – and Wagner's tenure – did not last long. On 19 March, Franz Joseph rejected their plan to submit an Electoral Reform Bill to the Parliament.⁸⁹ At the end of March, a number of parties, from Poles to Tyroleans, decided to join the Czech boycott of the Parliament.⁹⁰ Prime Minister Hasner asked for dissolution of the *Diets* trying his luck with appealing to the voters. Franz Joseph refused to go along with that strategy. He asked Count Alfred Potocki to form a government above party, to find a compromise solution between centralist and federalist positions. Potocki's mission failed, as did his successor Hohenwart's attempt to bring about a more clear-cut federalist reform.⁹¹ In the autumn of 1871 the pendulum swung back towards the Liberals, but Liberals of a more circumspect persuasion. Franz Joseph supposedly vowed: "I'll never agree to another Citizens' Cabinet".⁹²

Austria enjoyed a few more years of Liberal rule, until the conflict about the occupation of Bosnia drove them away from the commanding heights for good.⁹³ But in Dalmatia the turning point of 1870 turned out to be a definite one. As soon as Giskra had left the Ministry, Rodić was officially appointed as the Governor – and he remained in that position for the next eleven years, until his retirement in 1881 (when Jovanović took over).⁹⁴ In 1875, he joined Franz Joseph who toured the Dalmatian countryside and gave hostages to fortune by meeting with the Christian refugees from Ottoman Bosnia.⁹⁵ The tiny Italianised elite in Dalmatia could only hope to hold their own, if they were supported from Vienna. That kind of support was no longer forthcoming. Even before Rodić's appointment, Fluck had arrived with the agenda of clearing the way for a new majority.⁹⁶ He also put a few of the reforms into operation that Thömmel had suggested, such as replacing district commissioner Franz and appointing liaison officers (*Exposituren*) to the outlying communities of the Boka kotorska. The state of emergency was raised.⁹⁷

Rodić gained room for manoeuvre when he managed to split both the contending parties during the run-up to the first direct election to the Reichsrat in 1873.⁹⁸ The Slavs came into their own – but Croats remained dependent on the support of the

responsible for the fall of the Hasner cabinet, as suggested by Rausch, see: Rausch, „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“, 238, 249.

89 Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 427-434.

90 Höbelt, „Aleksander von Petrino“, 168-180.

91 Höbelt, „Devolution Aborted“, 37-52.

92 Schäffle, *Aus meinem Leben*, vol. 2, 61.

93 Höbelt, „The Bosnian Crisis Revisited“, 177-198.

94 Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 460 (17 August).

95 Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise 1874/75-1879*, 93, 107, 135-140; Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 62-64; Vrandečić, *The Autonomist Movement*, 148.

96 KA, Rodić Diary 16 Dec. 1869. In fact, Taaffe wondered whether Rodić's appointment should not be delayed for a few weeks to avoid any suspicions of governmental pressure, *ibid.*, 23 May 1870.

97 KA, Rodić Diary 26 Dec. 1869; Kletečka, Lein, *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, 420 (3 Feb.), 422 (18 Feb.), 424 (25 Feb. 1870).

98 Vrandečić, *The Autonomist Movement*, 139-141; Monzali, *The Italians of Dalmatia*, 87.

Serbs from the Boka. In a by-election, Fluck actually defeated Lapenna in the prestigious constituency of the highest-taxed voters of the province. Lapenna was pushed upwards a few years later, when he was appointed President of the international “tribunaux mixtes” in Alexandria.⁹⁹ As far as Alesani was concerned, the Slavs’ bete noire, Rodić insisted that he had to go. Even Giskra seemed disposed to agree that Alesani would be better employed elsewhere.¹⁰⁰ The controversial bureaucrat proved to be the proverbial man for all provinces, if not for all seasons; he was for a few years elected as an MP, too – but for the Bukovina – the crownland at the other end of Austria (but with a sizeable Orthodox population, too).

Summary: Cutting the Corners of Constitutional Propriety?

With hindsight, the insurgency in the Boka kotorska had arrived at just the right time to drive a final “nail into the coffin” of the Citizens Cabinet.¹⁰¹ Liberal journalists saw the hidden hand of a conservative camarilla at work behind the stirrings of discontent at the periphery, with Archduke Albrecht a favourite target of such allegations.¹⁰² Of course, it is unlikely that any of those “usual suspects” actually pulled strings to create difficulties for the Liberals in the fringes of the Black Mountains. But they made the most of it. The way the Military – out of all institutions – condoned and tolerated an insurgency that cost them more than a hundred soldiers killed in action, was surprising enough.¹⁰³ Even more so, the way an agent like Captain Thömmel, as if sprung from the pages of a spy novel, leap-frogged all channels of command to roll up the Liberal front from the periphery, was well calculated to raise eyebrows.¹⁰⁴ But then the Prime Minister of the day, Count Taaffe, even if he was on his way out, agreed with his initiatives. Giskra, as the Minister of the Interior, might have taken issue with the Emperor, when Franz Joseph forced the removal of Wagner as the Governor. However, he was

99 Mansel, *Levant. Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*, 113; Vrandečić, *The Autonomist Movement*, 147, 183. Lapenna returned to Dalmatian politics in the late 1880s.

100 KA, Rodić Diary 16/17 Feb. & 23 May 1870. Rodić alleged that in 1866 Alesani had already applied for a job with the Italians.

101 Rogge, *Oesterreich von Vilagos bis zur Gegenwart*, 263.

102 *Ibid.*, 291.

103 Sosnosky lists 84 as killed in action and 49 as missing, see: Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, 90. Rausch arrives at the figure of 150 dead on the basis of the Feldakten, see: Rausch, „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“, 244.

104 Thömmel served as Rodić’s chief-of-staff in 1872–74. In 1879 he was appointed Minister in Cetinje, then Teheran and Belgrade. In 1880 he was made a baron, his daughter married a Count Montecuccoli. Thömmel ended his career as a three-star general (*Feldzeugmeister*). Yet, his career had only taken off during the 1870s – at the age of forty when most of the high-flyers of the army (such as e.g. Wagner!) had already reached the rank of colonel, he was maybe more influential than most of them but still a captain.

waiting for a more important – and popular – issue (electoral reform) to hand in his resignation few weeks later (20 March 1870).¹⁰⁵

There is a saying about French King Francis I after his defeat at Pavia in 1525, when he had lost everything but his honour. The peace of Knežlaz almost worked the other way round. The Monarchy had suffered a loss of prestige, but won everything else. In the end, almost everyone agreed that it was pointless to continue fighting the highlanders who had misunderstood the terms of the Landwehr Law. Franz Joseph's U-turn was the beginning of a success story. In the future, the Serbs of the Boka kotorska proved themselves to be far from trouble-makers, although neighbouring Herzegovina draft riots reoccurred in 1882.¹⁰⁶ During the World War I, there was a mutiny in Kotor – but only among the naval ratings, not the local population.¹⁰⁷

Primary Sources and Literature

Archival Sources

ÖstA: Austrian State Archive (Vienna)

– KA: Kriegsarchiv Wien

MKSM: Militärkanzlei Seiner Majestät, Box 364 (11-3, 12-3),

KM: Kriegsmministerium Präs. 1869, 25-12,

MS/PK: Marinesektion/Präsidialkanzlei I-12,

Nachlass B/2:2 (Beck „memoirs”),

Nachlass B/670:7 (Diary Kuhn) Nachlass B/1100:13 (Diary Rodić).

– HHStA: Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Nachlass Plener, Box 6 (letters Ignaz to Ernst v. Plener).

Published Primary Sources

Die Insurrection in Dalmatien. Eine historisch-kritische Darstellung der österreichischen Kriegsoperationen in den Boccha di Cattaro. Vienna: Moritz Perles, 1870.

Kletečka, Thomas; Lein, Richard (eds). *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867-1918*, vol. 2. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2022.

Mayerhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, vol. 7. Vienna: Manz, 1901.

Skedl, Arthur, ed. *Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe.* Vienna: Rikola, 1922.

Somogyi, Eva, ed. *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867-1870.* Budapest: Akademiai Kiado, 1999.

Stenographische Protokolle des Abgeordnetenhauses des Reichsrats (StPAH), IV. and VII. Session. Vienna: Hof- und Staatsdruckerei, 1867-1873.

¹⁰⁵ Giskra's colleague Plener acidly commented that Giskra had jumped at the opportunity of leaving office in a kind of glory by linking his resignation to a liberal idea. HHStA, Plener Papers 6, Ignaz to Ernst, 21 March 1870; Haintz, „Carl Giskra – ein Lebensbild“.

¹⁰⁶ Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, vol. II, 33-41.

¹⁰⁷ Fitl, *Meuterei und Standrecht*.

Periodicals

Neue Freie Presse (Vienna), 1869, 1870.

Literature

- Allmayer-Beck, Johann-Christoph. *Der stumme Reiter. Erzherzog Albrecht, der Feldherr "Gesamtösterreichs"*. Graz: Styria, 1997.
- Bridge, Francis R. *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914*. London: Routledge & Kegan Paul, 1972.
- Czedik, Alois von. *Zur Geschichte der k.k. österreichischen Ministerien 1861-1916*, vol. 1. Teschen: Prochaska, 1917.
- Fitl, Peter. *Meuterei und Standrecht: Die Matrosenrevolte im Kriegshafen Cattaro und ihr kriegsgerichtliches Nachspiel*. Vienna: Heeresgeschichtliches Museum, 2018.
- Gamillscheg, Felix. *Kaiseradler über Mexiko*. Graz: Styria, 1964.
- Glaise-Horstenau, Edmund von. *Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck*. Zurich: Amalthea, 1930.
- Haintz, Dieter. „Carl Giskra – ein Lebensbild“. PhD dissertation, Vienna, 1962.
- Hauptmann, Ferdinand. „General Rodić i politika austrijske vlade u Krivošijskom ustanku 1869/70. Uz dnevnike Gabrijela Rodića“. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XIII (1962): 55-93.
- Höbelt, Lothar. „Aleksander von Petrino. A Greek *condotierre* in the Austrian Parliament“. *Parliaments, Estates & Representation* 42 (2022): 168-180.
- Höbelt, Lothar. „The Bosnian Crisis Revisited: Why did the Austrian Liberals oppose Andrassy?“. In: *A Living Anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy. Festschrift für Roy Bridge zum 70. Geburtstag*, ed. Thomas G. Otte, Lothar Höbelt. Vienna: Böhlau, 2010, pp. 177-198.
- Höbelt, Lothar. „Devolution Aborted: Franz Joseph I and the Bohemian 'Fundamental Articles' of 1871“. *Parliaments, Estates & Representation* 32 (2012): 37-52.
- Höbelt, Lothar. „Kuhn und Tegetthoff: Zwei liberale Militärs“. *Etudes Danubiennes* 8 (1992): 169-176.
- Höbelt, Lothar. „Die Wahlen in der Großgrundbesitzerkurie des Herzogtums Krain 1861-1883“. *Carinthia* I 204, Teilband I, *Festschrift für Claudia Fräss-Ehrfeld* (2014): 247-267.
- Kos, Franz-Josef. „Ein Plan österreichischer Militärs zur Erwerbung Bosniens und der Herzegowina (1869)“. *Österreichische Osthefte* 34 (1992): 410-429.
- Kos, Franz-Josef. *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise 1874/75-1879: Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung*. Cologne: Böhlau, 1984.
- Kotzwarda, Anna. „Der Aufstand in Süddalmatien 1869/70 und seine kulturellen, innen- und außenpolitischen Hintergründe“. PhD dissertation, Vienna, 1937.
- Kwan, Jonathan. *Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861-1895*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Lackey, Scott. *The Rebirth of the Habsburg Army. Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*. Westport: Greenwood Press, 1995.
- Lacmanović-Heydenreuter, Haira. *Dalmatien in Wien. Die dalmatinischen Abgeordneten im Wiener Reichsrat*. Hamburg: Kovač, 2011.

- Lutz, Heinrich. *Europäische Entscheidungen. Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches 1867-1871*. Frankfurt/M.: Propyläen-Verlag, 1979.
- Machatschka, Ernst. „Die Zeitung ‘Zukunft’ und ihr föderalistisches, gegen den Dualismus gerichtetes Programm“. PhD dissertation, Vienna, 1937.
- Mansel, Philip. *Levant. Splendour and Catastrophy on the Mediterranean*. London: Murray, 2010.
- Monzali, Luciano. *The Italians of Dalmatia. From Italian Unification to World War I*. Toronto: University of Toronto Press, 2009.
- Pacor, Albert von. *Die Operationen in den Bocche di Cattaro unter Generalmajor Graf Auerperg*. Vienna: Gerold, 1870.
- Plener, Ernst von. *Erinnerungen*, vol. 1. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1911.
- Preinfalk, Miha. *Auersperg. Geschichte einer europäischen Familie*. Graz: Stocker, 2006.
- Przibram, Ludwig von. *Erinnerungen eines alten Österreichers*, vol. 1. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1910.
- Rausch, Josef. „Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869“. *Österreichische Osthefte* 25 (1983): 95-126, 223-249.
- Roberts, Elizabeth. *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, 2nd ed. London: Hurst, 2024.
- Rogge, Walter. *Oesterreich von Vilagos bis zur Gegenwart*, vol. 3: *Der Kampf mit dem Föderalismus*. Leipzig: Brockhaus, 1873.
- Schäffle, Albert. *Aus meinem Leben*, vol. 2. Berlin: Hofmann, 1905.
- Schmidt-Brentano, Antonio. *Die österreichischen Admirale*, vol. 1: 1808-1895. Osnabrück: Biblio-Verlag, 1997.
- Schütz, Friedrich. *Werden und Wirken des Bürgerministeriums*. Leipzig: Wigand, 1909.
- Sosnosky, Theodor von. *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, vol. II. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1913.
- Stickler, Matthias. *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Franz Josefs*. Husum: Matthiesen 1997.
- Trogrlić, Marko. *Dostojan vojnik Jelačića bana. Autobiografski zapisi dalmatinskog namjesnika Gabrijela Rodića*. Zagreb; Split: Leykam International; Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 2017.
- Trogrlić, Marko; Šetić, Nevio, eds. *La Dalmazia e l'Istria nell'Ottocento*. Zagreb: Leykam international; Društvo Braća Hrvatskoga Zmaja, 2020.
- Vrandečić, Josip. *The Autonomist Movement in Nineteenth-Century Austrian Dalmatia. Regionalism versus Nationalism*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2009.
- Wagner, Walter. „Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung“. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, vol. 5: *Die bewaffnete Macht*, eds Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987, 142-633.

SAŽETAK

„Amnestirana Austrija“: ustanak u Boki kotorskoj 1869./1870.

Nemiri protiv novačenja u Boki kotorskoj u jesen 1869. godine bili su značajni iz više razloga. Prije svega, činilo se da su rezultat pravih nesporazuma, jer vlada nije bila nesklona popustiti stanovnicima Boke koji nisu morali služiti standardne tri godine u „zajedničkoj“ vojsci, već samo na vrlo kratka razdoblja u Landwehr-u. Pobuna je bila iznenađujuće uspješna u vojnom smislu, jer su pobunjenici natjerali austrijsku vojsku da im prepusti Krivošije, kada su zbog zime zaustavljene operacije. Što je važnije, u političkom smislu ustanak je zapečatio sudbinu liberalnog „Građanskog ministarstva“, koje se u to vrijeme raspadalo u Beču. Car je isprva inzistirao na brzom slamanju pobuna. Liberalni ministar rata (barun Kuhn) i guverner Dalmacije (general Wagner), pokušali su provesti takvo vojno rješenje. Kuhn, koji je sumnjao da panslavenski agitatori raspiruju pobunu, čak se poigravao idejom o eskalaciji sukoba napadom na Crnu Goru. No, šef Carevog vojnog kabineta brigadir Friedrich Beck poslao je niže rangiranog satnika Gustava Thömmela u Boku da izvidi situaciju. Thömmel, poznat kao prijatelj crnogorskog kneza Nikole, na spektakularan način je preokrenuo odnos snaga. Thömmelova su izvješća zapravo potaknula cara da promijeni smjer i napravi potpuni zaokret. U prosincu, nakon što se vratio s Levanta s otvaranja Sueskog kanala, Franjo Josip povjerio je pukovniku Gabrijelu Rodiću, bivšem adutantu bana Jelačića, zadatak da uvjeri – i potkupi – pobunjenike kako bi sklopili mir. Rodićeva inicijativa nije završila samo „komedijom pokoravanja“ prigodom sklapanja mira u Knežlazu (11. siječnja 1870.), već su on i njegov suradnik, barun Fluck, njemački karijerni činovnik, postavili temelje za revoluciju u dalmatinskoj politici, tako trajno okončavši dominaciju talijanaške „autonomaške“ stranke.

Ključne riječi: pobuna protiv novačenja; Boka kotorska; amnestija; mir u Knežlazu; general Gabrijel Rodić; brigadir Friedrich Beck; satnik Gustav Thömmel

Organizacija poslovanja Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade (1869. – 1914.) s posebnim osvrtom na gospodarstvo*

Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868., kao najviši organ autonomne izvršne vlasti za bansku Hrvatsku, osnovana je 1869. Zemaljska vlada na čelu s banom kojem su bila podređena tri vladina odjela. Odjel za unutarnje poslove imao je vrlo široku nadležnost s obzirom na to da je obuhvaćao sve ostale poslove zemaljske uprave koji nisu spadali u djelokrug Odjela za bogoštovlje i nastavu i Odjela za pravosuđe. Unutarnja organizacija poslovanja vladinih odjela bila je u nadležnosti bana, što će se, kada je riječ o Odjelu za unutarnje poslove, a imajući u vidu vrlo širok opseg i raznovrsnost poslova u njegovoj nadležnosti, pokazati vrlo zahtjevnom zadaćom. U radu se na temelju arhivske građe, objavljenih izvora i relevantne literature analizira i prikazuje kako su hrvatski banovi organizirali poslovanje Odjela za unutarnje poslove često preraspodjeljujući poslove među postojećim odsjecima te osnivajući nove odsjeke, pododsjeke i grupe unutar pododsjeka. Autorica je obuhvatila razdoblje od osnivanja Zemaljske vlade 1869. do 1914. kada su gospodarski poslovi izdvojeni iz djelokruga Odjela za unutarnje poslove i dodijeljeni novoustrojenoj četvrtom vladinom Odjelu za narodno gospodarstvo.

Ključne riječi: Zemaljska vlada; Odjel za unutarnje poslove; 1869. – 1914.; organizacija poslovanja; Odsjek za narodno gospodarstvo; Odjel za narodno gospodarstvo

* Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta *Hrvatska i Europa: institucije i pojedinci u razvoju modernoga društva i države* (380-01-02-23-41 HEIP) koji financira Europska unija programom NextGenerationEU. Rad je znatno proširena verzija izlaganja održanog 25. rujna 2024. na *VII. kongresu hrvatskih povjesničara* u Osijeku.

Uvod

Zemaljska vlada kao najviši organ autonomne izvršne vlasti u banskoj Hrvatskoj uspostavljena je *Zakonskim člankom ob ustrojstvu autonomne hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade* (dalje: Zakon o ustrojstvu Zemaljske vlade)¹ sankcioniranim 20. travnja 1869.² Pravni temelj za donošenje Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade bila je Hrvatsko-ugarska nagodba kojom je utvrđeno da kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija imaju potpunu zakonodavnu i izvršnu autonomiju u poslovima unutarnje uprave, bogoštovlja, nastave i pravosuđa, zatim da na čelu autonomne Zemaljske vlade stoji ban odgovoran Saboru te da će Sabor na temelju prijedloga bana ustanoviti daljnje ustrojstvo Zemaljske vlade s previšnjim odobrenjem kralja.³

Prema Zakonu o ustrojstvu Zemaljske vlade „kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada“ dijelila se na tri, u svojim područjima samostalna i međusobno nezavisna, odjela: Odjel „za poslove unutarnje kao i za poslove zemaljskoga proračuna“ (dalje: UOZV), Odjel za bogoštovlje i nastavu i Odjel za pravosuđe. Svaki od odjela nosio je naziv „kraljevski hrvatsko-slavonsko-dalmatinski vladni odjel“ uz oznaku područja za koje je bio nadležan. Odjeli su bili podređeni banu koji je u skladu s odredbama Nagodbe bio na čelu Zemaljske vlade.⁴ Odgovornost bana i njegova zamjenika zemaljskom saboru propisana Zakonom o ustrojstvu Zemaljske vlade trebala je biti regulirana posebnim zakonom.⁵

Osim predstojnika odjela za UOZV kojeg se definira kao banova zamjenika, čime u odnosu na ostala dva predstojnika dobiva veću važnost,⁶ Zakon o ustrojstvu zemaljske vlade o predstojnicima odjela ne donosi nikakve odredbe. Što se tiče popunjavanja službenih mjesta „u svih strukah autonomne uprave zemaljske“ to je pravo pripadalo banu, osim onih „koja su u smislu postojećih ustanovah pridržana imenovanju Njegova Veličanstvu ili koja se po postojećem zakonitom običaju na ini način popuniti

1 *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju* (dalje: *SZN*), god. 1869., komad III., br. 5., 7-12.

2 Tijek postupka donošenja Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade vidi u: *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1868. – 1871.*, 277-280, 432-437, 439-440, 504-507, 520-523, 540-545, 576-579; Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Knj. prva, 49-51.

3 Usp. §§ 47., 48., 50., 54. Nagodbe. „Zakonski članak o nagodi, koju s jedne strane kraljevina Ugarska, sjedinjena s Erdeljem, s druge strane kraljevine Hrvatska i Slavonija sklopiše za izravnjanje postojavih između njih državopravnih pitanjah“, *SZN*, god. 1868. (Drugo izdanje), komad V., br. 14.: 122; Kosnica, „Odjelni predstojnici u Zemaljskoj vladi“, 545.

4 Usp. §§ 1., 4.-5. Zakon o ustrojstvu Zemaljske vlade, *SZN*, god. 1869., 8.

5 Usp. § 9. Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade, *SZN*, god. 1869., 10; To pitanje regulirano je detaljnije Zakonom od 10. siječnja 1874. o odgovornosti bana kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i odjelnih predstojnika Zemaljske vlade, *SZN*, god. 1874., komad II., br. 2., 3-10.; Opširnije o donošenju i odredbama toga zakona vidi: Čepulo, „Odgovornost i položaj bana i članova Hrvatske zemaljske vlade“, 256-272.

6 Usp. §. 10. Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade, *SZN*, god. 1869., 10; Kosnica, „Odjelni predstojnici u Zemaljskoj vladi“, 546.

imaju“.⁷ Premda u Zakonu o ustrojstvu Zemaljske vlade to nije izriječno navedeno, kralj je na prijedlog bana imenovao više upravne činovnike, odnosno odjelne predstojnike, odsječne savjetnike i tajnike⁸ do 1898. kad je za imenovanje vladinih tajnika ovlastio bana,⁹ a od 1895. i banske savjetnike kad je pri Zemaljskoj vladi ustrojen taj novi službeni položaj.¹⁰

U zakonu o ustrojstvu Zemaljske vlade (§§ 6-8.) detaljno su bili navedeni svi poslovi koji su spadali u djelokrug svakog od vladinih odjela. Nadležnost UOZV-a protezala se na izuzetno velik broj vrlo raznovrsnih poslova,¹¹ zbog čega će se, budući da je po Zakonu o ustrojstvu Zemaljske vlade unutarnje poslovanje pojedinih odjela određivao ban, organizacija rada toga odjela pokazati kao vrlo zahtjevna zadaća.¹² Za razliku od ustroja druga dva odjela, hrvatski će banovi vrlo često naredbodavnim putem provoditi preraspodjelu poslova među postojećim odsjecima UOZV-a te osnivati nove odsjeke, pododsjeke i grupe unutar pododsjeka.

Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade 1869.: „sistemiziranje četiri odsjeka” i imenovanja viših upravnih službenika

Nakon što je vladar sankcionirao Zakon o ustrojstvu Zemaljske vlade, ban Levin Rauch je 4. svibnja 1869. posredstvom hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog ministra Kolomana Bedekovića kod Središnje vlade u Budimpešti dostavio kralju prijedlog imenovanja trojice „činovnikah zemaljske vlade“, odnosno odjelnih predstojnika. Što se tiče ostalog činovništva Zemaljske vlade čije je imenovanje pripadalo vladaru, kao i onih čije je imenovanje bilo u nadležnosti bana, Rauch je smatrao da, uzimajući u obzir zahtjeve javne službe o njihovu broju i potrebnim sposobnostima, odluka treba biti donesena tek nakon što se saslušaju mišljenja njemu podčinjenih odjelnih predstojnika. S obzirom na to da je sve dok se to ne uredi posebnim zakonom uz imenovanje trebalo odrediti i plaće odjelnih predstojnika, Rauch je po uzoru na „dnevni razred“ za sve kraljevske

7 Usp. §. 16. Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade, *SZN, god. 1869.*, 11.

8 HR-HDA-78-PRZV, kut. 10, k. br. 1259-1871., prijepisi dokumenata iz 1869.: k. br. 1624-1869., br. 286/B.; br. zapis. 1624/Pr.-1869. (Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ministar Bedeković predstavkom od 12. svibnja 1896. obavještava bana Raucha o imenovanjima odjelnih predstojnika „previšnjim rješenjem od 10. svibnja o. g.“); k. br. 2559-1869., br. 473/B.; br. zapis. 2559/Pr. (Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ministar Bedeković predstavkom od 21. srpnja 1869. izvještava Raucha da je kralj 19. srpnja imenovao odsječne savjetnike i tajnike pri odjelima Zemaljske vlade.) O postupku imenovanja odjelnih predstojnika vidi: Čepulo, „Odgovornost i položaj bana i članova Hrvatske zemaljske vlade“, 244-245.

9 „Razpis bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 18. srpnja 1898. br. 2978. predsj., kojim se proglašuje previšnje rješenje u pogledu imenovanja tajnika kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade“, *SZN, god. 1898.*, komad VII., br. 39., 333.

10 „Zakon od 1. svibnja 1895., kojim se ustrojavaju mjesta banskih savjetnika kod. kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade“, *SZN, god. 1895.*, komad VIII., br. 31., 205-206.

11 Usp. §. 6. Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade, *SZN, god. 1869.*, 8-9.

12 §. 17. Zakona o ustroju Zemaljske vlade, *SZN, god. 1869.*, 11.

činovnike austrijskog dijela Monarhije, a koji su se uvažavali i u kraljevinama krune sv. Stjepana ostao pri svom izvornom prijedlogu koji je predložen Saboru po kojemu odjelni predstojnici pripadaju „u IV. dnevni razred“ s godišnjom plaćom od 4000 for., a predstojniku UOZV-a kao banovom zamjeniku pripada i godišnji dodatak od 1000 for.¹³ Uvažavajući samo zahtjeve javne službe i „političku bezpriekornost“, „a napose osobnu odanost k načelom vlade“ za odjelne je predstojnike Rauch predložio: Roberta pl. Zlatarovića, dvorskog savjetnika kod Kraljevskog namjesničkog vijeća kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije za predstojnika UOZV-a, Dragutina Pogledića-Kurilovečkog, dotadašnjeg savjetnika kod Namjesničkog vijeća za predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu, te Josipa Žuvića-Bribirskoga, tadašnjeg državnog nadodvjetnika Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije za predstojnika Odjela za pravosuđe. Budući da je prema Zakonu o ustrojstvu Zemaljske vlade nova autonomna vlada trebala započeti s radom unutar mjesec dana od sankcije tog zakona,¹⁴ Rauch je zamolio ministra Bedekovića da prijedloge što prije podnese kralju na odobrenje.¹⁵ Već 10. svibnja 1869. kralj je previšnjim rješenjem imenovao predložene predstojnike odjela Zemaljske vlade.¹⁶

Krajem lipnja 1869. Rauch je kralju uputio više prijedloga koji su se odnosili na imenovanja ostalog višeg upravnog osoblja pri vladinim odjelima, ali i na neka druga pitanja vezana uz formiranje i ustrojstvo prve Zemaljske vlade. Što se tiče UOZV-a vladaru je 30. lipnja 1869. na odobrenje predložio „sistemiziranje četiri odsjeka“ toga odjela s detaljnim popisom poslova iz djelokruga svakog odsjeka te je predložio četvoricu odjelnih savjetnika i četvoricu odjelnih tajnika s pripadajućim plaćama. Također je zatražio odobrenje da zdravstvene poslove i nadalje pri UOZV-u obavlja dotadašnji „pralječnik“ (protomedik, tj. vrhovni zemaljski liječnik) te da se njemu kao banu u skladu sa Zakonom o ustrojstvu Zemaljske vlade ostavi da u skladu s uredovnim potrebama i zemaljskim proračunom „ustroji“ ostalo osoblje odjela.¹⁷ Za odjelne savjetnike¹⁸ Rauch je predložio: Ivana Jurkovića, dotadašnjeg savjetnika pri Namjesničkom vijeću s plaćom od 3000 for., Antuna Stojanovića, načelnika i suca grada Osijeka s plaćom od 3000 for., Stjepana Hervoića, velikog bilježnika Varaždinske županije s plaćom od

13 Osnova zakonskoga članka o ustrojstvu autonomne hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade koju je Rauch podnio Saboru 3. ožujka 1869. sadržavala je (§. 15.) i tablični prikaz kategorija osoblja Zemaljske vlade s pripadajućim plaćama. U osnovi su se predstojnici vladinih odjela nazivali banskim savjetnicima, odjelni tajnici banskim tajnicima, a odjelni koncipijenti (konceptisti) banskim koncipijentima. Centralni je odbor u izvješću o zakonskoj osnovi podnesenom Saboru 16. ožujka 1869. te nazive upravnih činovnika u zakonskoj osnovi izmijenio, da bi u daljnjem tijeku postupka donošenja Zakona o ustroju Zemaljske vlade §. 15. s pripadajućim iskazom osoblja i plaća bili u potpunosti izostavljeni. *Dnevnik sabora 1868. – 1871.*, 279, 433, 435; Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu*, Knj. prva, 49–51.

14 Usp. §. 20. Zakona o ustroju Zemaljske vlade, *SZN, god. 1869.*, 11.

15 HR-HDA-78-PRZV, kut 10, k. br. 1259-1871, dok. k. br. 1624-1869, br. 286/B. Prijepis.

16 HR-HDA-78-PRZV, kut 10, k. br. 1259-1871, dok. k. br. 1624-1869, br. zapis. 1624/Pr-1869. Prijepis

17 HR-HDA-78-PRZV, kut 10, k. br. 1259-1871., dok. k. br. 2559-1869., br. 473./B. Prijepis

18 U dokumentima se za ovu kategoriju viših vladinih službenika osim naziva odjelni savjetnici koristi i naziv odsječni savjetnici.

2500 for., te Augusta Dutkovića, velikog bilježnika Zagrebačke županije s plaćom od 2500 for. Također predlaže da dotadašnji praliječnik dr. Josip Schlosser sa svojim dotadašnjim funkcijama i plaćom i dalje ostane u tom odjelu. Za odjelne tajnike predloženi su dotadašnji tajnici pri Namjesničkom vijeću: Mirko Halper, Mirko Kršnjavi, Ivan Vardian i Vatroslav Sieber, a za svakog od njih predviđena je godišnja plaća od 1800 for.¹⁹

Posebnom predstavkom 30. lipnja 1869. Rauch je izvijestio kralja da se u okviru Zemaljske vlade imaju „po pravilnom“ shvaćanju javne službe iz tri vladina odjela „poslovi presidialni spojiti u jedan poseban presidialan ured“ kojim će on osobno predsjedati. Uzevši u obzir važnost tih poslova, ističe ban, nužno je da taj ured ima i odgovarajuće osoblje, pa stoga predlaže da se „u tu svrhu sistematizira jedan posebni odjelni savjetnik“ za administraciju prezidijalnih poslova. Za odjelnog savjetnika pri Predsjedništvu Zemaljske vlade s godišnjom plaćom od 3000 for. Rauch predlaže Maksima Mihalića načelnika grada Zagreba.²⁰ Predložene odjelne, odnosno odsječne savjetnike i tajnike UOZV-a, kralj je imenovao 19. srpnja 1869.,²¹ a Zemaljska vlada započela je s radom 16. kolovoza 1869. godine.

UOZV 1870. – nova preraspodjela poslova među odsjecima i osnivanje pomoćnih ureda Zemaljske vlade pod upravom UOZV-a

Već u prvoj godini rada Zemaljske vlade Rauch je reorganizirao unutarnje poslovanje UOZV-a uvelike mijenjajući djelokrug poslovanja odsjeka. Iz popisa poslova koji su spadali u djelokrug svakog od četiriju odsjeka UOZV-a iz kolovoza 1870.²² u koji su naknadno u rujnu dopisane ispravke²³ vidljivo je da je u međuvremenu, od 30. lipnja 1869. kada je Rauch predložio vladaru na odobrenje sistematiziranje tog odjela u četiri odsjeka pa do razdiobe u kolovozu i njezina ispravka u rujnu 1870., provedena preraspodjela poslova među odsjecima koja se značajno, s izuzetkom II. odsjeka, razlikovala od one iz lipnja 1869. godine.²⁴

19 HR-HDA-78-PRZV, kut 10, k. br. 1259-1871., dok. k. br. 2559-1869., br. 473./B. Prijepis

20 HR-HDA-78-PRZV, kut 10, k. br. 1259-1871., dok. k. br. 2559-1869, br. 476./B. Prijepis. Prilikom prijepisa dok. br. 476./B. iz 1869. došlo je do pogreške te je naveden datum 30. lipnja 1871. umjesto 30. lipnja 1869.

21 HR-HDA-78-PRZV, kut 10, k. br. 1259-1871., dok. k. br. 2559-1869, br. zapis 2559./Pr.

22 Sredinom kolovoza 1870. provedena je preraspodjela kojom je III. Odsjek, koji je u odnosu na ostale odsjke imao u svojoj nadležnosti manji broj poslova, preuzeo dio njihovih. HR-HDA-78-PRZV, kut. 8, br. 1390/Pr-1870. (Dopis „svim odsjekom odjela za poslove nutarnje“ od 11. kolovoza 1870. potpisao je predstojnik UOZV-a Zlatarović.)

23 Prilikom razdiobe poslova između II. i III. odsjeka provedene u kolovozu došlo je do pogreške koja je u rujnu ispravljena. HR-HDA-78-PRZV, kut. 8, dok. k. br. 1390-1870., br. 1619/Pr-1870.

24 Usp: HR-HDA-78-PRZV, kut 10, k. br. 1259-1871., dok. k. br. 2559-1869., br. 473./B. Prijepis; HR-HDA-78-PRZV, kut. 8, br. 1390/Pr-1870. (Uz dok. br. 1390/Pr. od 11. kolovoza 1870. priložen je i popis poslova po odsjecima nakon 15. kolovoza 1870. u koji su naknadno unesene i ispravke od 12. rujna 1870.)

Prema popisu iz 1870. poslovi su među odsjecima UOZV-a bili razdijeljeni na sljedeći način:

- I. odsjek: 1) „urbarska odnošenja, i regalia vlastelinska (...)“; 2) uprava zemaljskim zakladama s proračunima (ako ne pripadaju u djelokrug IV. odsjeka ili Odjela za bogoštovlje i nastavu); 3) uprava zemaljskih i zakladnih „imućtvah“ i nepokretnina, uključujući i tzv. zemaljsku bolnicu (osim onih koje pripadaju Odjelu za bogoštovlje i nastavu); 4) poslovi zemaljskog arhiva; 5) „veresione, štedione, založnice“ i drugi na javnu veresiju odnoseći se zavodi; 6) „provijđenje“ protiv gladi i oskudici; 7) uboški zavodi i zaklade; 8) sudjelovanje u financijskim, naročito carinskim, mitničkim, poreznim, katastarskim, monopolnim i potrošarinskim poslovima; 9) zemljorasteretni poslovi.
- II. odsjek: 1) poljodjelstvo, stočarstvo, konjogojstvo, gospodarstvena veresija, poljodjelstvena „assikuracija“ i zaklade za zemaljsku kulturu; 2) šumarstvo, državni šumarski ispiti i lovstvo; 3) vrhovna uprava poljodjelstvene i gospodarske nastave, napose Križevački gospodarski zavod; 4) rudarstvo (ako ne spada pod §. 9. Nagodbe); 5. trgovina i obrtništvo; 6) „privilegia za pronasašće i zemaljske povlastnice na obrtnička poduzetja“; 7) „javno obćenje po kopnu i po vodi“ (državne ceste, zemaljske i kotarske ceste, brodarenje rijekama, željeznice, pošte, brzojavi, dostavnička poduzeća ako ti poslovi ne spadaju pod §. 9. Nagodbe); 8. redarstvo koje se odnosi na javna glasila; 9) rukovanje vodnim pravom, uređivanje rijeka i potoka, vodovodi za natapanje zemlje, isušivanje močvara; 10) gospodarska, trgovačka, obrtnička, parobrodarska i željeznička društva; 11) javne građevine i „izvlastba“; 12) „personalia“ zemaljskih građevnih činovnika (osim imenovanja).
- III. odsjek: 1) redarstveni i oružnički poslovi; 2) literarna i zabavna društva; 3) popis stanovništva i statistika; 4) pretprežni poslovi; 5) diobe i „razkomadanje“ zemljišta; 6) poslovi kolonizacije, iseljavanja i naseljavanja; 7) šumsko i poljsko redarstvo; 8) nagrade za spas života; 9) nagrade za tamanjenje grabežljivih zvijeri; 10) predmeti o kućarenju; 11) „rukovanje zakonah odnosećih se na saborske izbore i na zemaljsko zastupstvo“.
- IV. odsjek: 1) obavljanje ekonomskih i računskih poslova Odjela za unutarnje poslove; 2) uprava i nadziranje javnog prava; 3) „rukovanje državlanskih prava pojedinačah“; 4) uprava županijskih i gradskih municipija, slobodnih kotara i općina sa zakladama ovih korporacija, ako ne spadaju pod Odjel za bogoštovlje i nastavu; 5) računarski poslovi političke uprave, uključujući i proračune i s njima povezane „ekonomičke“ i računarske poslove upravnih grana navedenih pod 4. točkom; 6) zemaljske granice i teritorijalne rasprave između županija i općina; 7) proglašavanje svih zakona; 8) izdavanje zbornika; 9) uprava zemaljskoga proračuna (...); 10) uprava zemaljskom blagajnom i računovodstvom; 11) poslovi glede „nahodnikah“; 12) kaznionice (do zakonitoga uređenja); 13)

bolnice i drugi zdravstveni zavodi; 14) zaklade zdravstvenih zavoda; 15) zdravstveno osoblje (osim imenovanja); 16) nadziranje ljekarni, toplica i ljekovitih izvora; 17) zdravstveno redarstvo.²⁵

Do Rauchova odlaska s banske funkcije u siječnju 1871. ustrojeni su kao vladini pomoćni uredi Zemaljski arhiv,²⁶ Zemaljska blagajna²⁷ i Računarski ured²⁸ čije se djelovanje protezalo na sva tri vladina odjela, ali su bili pod upravom UOZV-a. Pomoćnim uredom Zemaljske vlade, odnosno UOZV-a smatrano je od 1869. i Zemljorasteretno ravnateljstvo.²⁹

UOZV od 1871. do 1881. – osnivanje novih odsjeka

Novim hrvatskim banom 26. siječnja 1871. imenovan je dotadašnji hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ministar pri Središnjoj vladi Bedeković, a imenovani su i novi predstojnici vladinih odjela.³⁰ Predstojnikom UOZV-a, ujedno i banovim zamjenikom, imenovan je Mirko Šuhaj, dotadašnji bliski suradnik novoga bana, odnosno njegov savjetnik pri Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskom ministarstvu u Budimpešti.³¹ Ubrzo nakon imenovanja Bedeković je 18. ožujka 1871. izdao Naredbu kojom se iz djelokruga poslova IV. Odsjeka, zbog važnosti i opsežnosti, izdvajaju poslovi zdravstva i dodjeljuju

25 HR-HDA-78-PRZV, kut. 8, br. 1390/Pr-1870.

26 Uređenje Zemaljskog arhiva bilo je regulirano Zakonskim člankom VII. 1870. sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije o uređenju zemaljskoga arkiva sankcioniranim 12. rujna 1870. *SZN, god. 1870.*, komad XVI., br. 53., 310-311. O postupku donošenja tog zakona vidi: Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu, Knj. prva*, 110-111.

27 Na temelju §. 6. Zakona o ustroju Zemaljske vlade ustrojen je kod Zemaljske vlade Zakonskim člankom XIX. 1870. koji je sankcioniran 29. prosinca 1870. blagajnički ured pod nazivom „kraljevska hrvatsko-slavonska zemaljska blagajna“ kao cjeloviti dio Zemaljske vlade koji se smatrao „kao pomoćni ured iste“. Prema Zak. čl. XIX. osoblje blagajne „podstoji in personalibus banu, a glede uredovnoga rukovanja odjelu za unutarnje poslove; djelovanje njegovo proteže se na sva tri vladina odjela“. Usp. *SZN, god. 1871.*, komad V., br. 7., 75-76.; Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 288; O postupku donošenja tog zakona vidi: Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu, Knj. prva*, 62-63.

28 „Zakonski članak XXI. 1870., sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, ob ustroju računovodstva kao pomoćnoga ureda kralj. zemaljske vlade“ kralj je sankcionirao 29. prosinca 1870. godine. Njime se na temelju §. 6. Zakona o ustroju Zemaljske vlade za Zemaljsku vladu ustrojava „računarski ured“ s čijim početkom rada se ukida dotadašnje „državno računovodstvo“. Računarski ured „sačinjava cjeloviti dio zemaljske vlade, i smatra se kao pomoćni ured iste“. Osoblje Računarskog ureda „podstoji in personalibus banu, a glede uredovnoga rukovanja vladnomu odjelu za unutarnje poslove, djelovanje njegovo proteže se na sva tri vladna odjela“. Usp. *SZN, god. 1871.*, komad V., br. 9., 80; Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 288. O postupku donošenja tog zakona vidi: Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu, Knj. prva*, 88.

29 O razvoju te institucije od 1850. do 1869. opširnije vidi: Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 288.

30 Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 246.

31 Kosnica, „Odjelni predstojnici u Zemaljskoj vladi“, 550.

se novoustrojenom posebnom petom (V.) odsjeku UOZV-a. Uprava novoustrojenim odsjekom za poslove zdravstva povjerena je praliječniku dr. Schlosseru. Istom predsjedničkom naredbom, radi svrsishodnije razdiobe poslova među pojedinim odsjecima, poslovi poljskog i šumskog redarstava, koji su u rujnu 1870. dodijeljeni III. odsjeku izdvojeni su iz tog odsjeka te su s „obzirom na srodnost njihovu sa agendom“ II. odsjeka dodijeljeni tom odsjeku.³²

Novo rješenje bana Bedekovića od 10. lipnja 1871. kojim je „agenda diobah i razkomadanja zemljištah“ izdvojena iz III. odsjeka i dodijeljena IV. odsjeku izazvalo je nezadovoljstvo odsječnog savjetnika pri IV. odsjeku Augusta Dutkovića koji je tim povodom 13. lipnja 1871. uputio Bedekoviću predstavku. Smatrajući da je IV. odsjeku nanesena nepravda Dutković „pokorno“ primjećuje da IV. odsjek ima nešto manje dodijeljenih poslova, ali, u odnosu na druge odsjeke, ima i dvostruko manji broj činovnika. Osim toga, odsječni savjetnik upozorava bana da će ova odluka štetiti „previšnjoj službi“, jer IV. odsjek nema osoblja „agendi toj vještoga“ koje bi znalo s tim u vezi dodijeljene mu predmete, a po novom „prilično smušenom zakonu rukovati“.³³ Dutković smatra da bi bilo od „neizmjerne koristi“ da se poslovi dioba dodijele odsjeku koji je sastavljao novi zakon, jer je on za „druge laike prilično nerazumljiv“. Ne usuđuje se odsječni savjetnik tobože ni pomisliti da je razlog za navedenu odluku potaknut činjenicom da IV. Odsjek, koji je uz jednaki posao kao i drugi odsjeci nadležan i za ogromnu „agendu kaznioničku“,³⁴ nema gomilu zaostalih predmeta kao neki drugi odsjeci.³⁵ Usprkos uvjerljivoj argumentaciji odsječnog savjetnika Bedeković je ostao pri svojoj odluci te su poslovi „diobe i razkomadanje zemljištah“ ostali u nadležnosti IV. odsjeka.³⁶

Značajnije promjene u poslovanju zemaljske uprave uslijedit će u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića, obilježeno snažnom reformskom djelatnošću čije su glavne značajke, s jedne strane, bile etatizacija i centralizacija upravnih poslova, a s druge izraženija izgradnja javnih službi obilježena uključivanjem u državnu upravu i vanjskih stručnjaka.³⁷ Potonja orijentacija izražena je *Zakonom* od 15. studenoga 1874. *ob uredjenju zdravstva u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* kojim je pri Zemaljskoj vladi, odnosno UOZV-u predviđeno osnivanje „zemaljsko zdravstvenoga vieća“ sastavljenog od

32 HR-HDA-78-PRZV, kut. 8, k. br. 1390-1870., br. 564./Pr. („Predsjednička naredba“ od 18. ožujka 1871.); Vidmar, „Registratura Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade“, 414.

33 Dutković vjerojatno misli na Zakonski članak IV. 1870. sabora kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije o uređenju zadruga koji je sankcioniran 12. rujna 1870. *SZN, god. 1870.*, komad XVI., br. 50., 293-305. Zemaljska vlada, UOZV, izdala je 21. travnja 1871. naputak za provedbu Zak. čl. IV: 1870. *SZN, god. 1871.*, komad XV., br. 44., 235-244.

34 Zakonom od 16. rujna 1876. uprava samostalnih zemaljskih kaznionica izlučena je od 1. siječnja 1877. iz djelokruga Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade te prenesena u djelokrug vladinog Odjela za pravosuđe. *Usp. SZN, god. 1876.*, komad XXVII., br. 81., 657.

35 HR-HDA-PRZV/78., kut. 8, k. br. 1390-1870., br. 1101-1871 (Predstavka A. Dutkovića banu Bedekoviću od 13. lipnja 1871.)

36 *Usp. HR-HDA-78-PRZV, kut 127, k. br. 3814-1881., br. 3323-Pr-1881.* („Razdioba poslova kod kralj. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade“ počevši od 1. siječnja 1882.)

37 Čepulo, „Izgradnja hrvatske moderne uprave i javnih službi“, 123-125.

stručnog osoblja s praliječnikom kao odsječnim savjetnikom i sa zemaljskim veterinarom.³⁸ Zemaljsko zdravstveno vijeće definirano je zakonom kao vladino savjetodavno tijelo u svim poslovima vezanim uz zdravstvo sa zadaćom pružanja potpore vladi svojim stručnim znanjem, savjetima i prijedlozima.³⁹

Sličnim tragom išlo se i prilikom postavljanja temelja za organizaciju zemaljske statistike Hrvatske i Slavonije kad su Zakonom od 18. veljače 1875. kod Zemaljske vlade ustrojeni Statistički ured kao izvršno tijelo službene statistike koje „ravna zemaljskom statistikom“ i prikuplja, obrađuje i objavljuje statističke podatke te Statističko vijeće kao „sbor vještaka“ sastavljen od predstavnika pojedinih upravnih struka i vještaka koje imenuje ban koji je ujedno i predstojnik Vijeća. S obzirom na to da djelokrug dvaju novoosnovanih tijela nije bio propisan Zakonom, trebao ga je posebnim naputcima urediti ban.⁴⁰ Nakon što je saslušao mišljenja članova Statističkog vijeća, na što ga je obvezivao Zakon od 18. veljače, ban Mažuranić je 2. kolovoza 1875. izdao Naputak kojim je utvrđen djelokrug Zemaljskog statističkog vijeća kao savjetodavnog tijela Zemaljske vlade, prava i dužnosti njegovih članova, poslovnik Vijeća te svrha, organizacija i zadaća Statističkog ureda koji je, kako se navodi, u svojoj strukovnoj djelatnosti samostalan, a u službenim i disciplinskim poslovima podređen Zemaljskoj vladi, odnosno UOZV-u.⁴¹ Statistički ured smatran je pomoćnim uredom Zemaljske vlade.⁴²

Nakon Zakona o uređenju zdravstvene službe i Zakona o ustroju statističkog ureda i vijeća za zemaljsku statistiku Mažuranićeva je vlada na nekim sličnim odrednicama 28. lipnja 1876. u saborsku proceduru uputila osnovu zakona o ustroju vijeća za zemaljsku kulturu i njegovih odbora kao strukovnog organa kojem je zadaća, kako je bilo istaknuto u obrazloženju, stručnim savjetima i prijedlozima središnjoj upravi sustavno i svestrano pridonijeti podizanju i unapređivanju narodnog gospodarstva, prvenstveno zemaljskog ratarstva i šumarstva.⁴³ *Zakon ob ustrojenju vijeća za zemaljsku kulturu i njegovih odbora* sankcioniran je 26. studenoga 1876.⁴⁴ Zemaljsko kulturno

38 *SZN, god. 1874.*, komad XXIII., br. 53., 435; O postupku donošenja Zakona o zdravstvu i njegovim odredbama glede upravljanja zdravstvom vidi: Čepulo, „Izgradnja hrvatske moderne uprave i javnih službi“, 114-116, 125.

39 Opširnije o ulozi i zadaćama Zdravstvenog vijeća, njegovu sastavu, imenovanju članova, trajanju mandata vidi: § 10-14. Zakona o uređenju zdravstva, *SZN, god. 1874.*, 438-439.; Čepulo, „Izgradnja hrvatske moderne uprave i javnih službi“, 115.

40 „Zakon od 18. veljače 1875. ob ustroju ureda i vijeća za zemaljsku statistiku u Hrvatskoj i Slavoniji“, *SZN, god. 1875.*, komad VIII., br. 11., 133-134.; Vrbanić, „Temeljna načela za organizaciju hrvatske službene statistike“, 44.; O postupku donošenja tog Zakona i njegovim odredbama vidi: Čepulo, „Izgradnja hrvatske moderne uprave i javnih službi“, 116-121.

41 „Naputak o djelokrugu i poslovnicih vijeća i ureda za zemaljsku statistiku u Hrvatskoj i Slavoniji“, *SZN, god. 1875.*, komad XXV., br. 52., 560.

42 Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 288; Žigrović-Pretočki, *Upravno pravo Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 87; Usp. Čepulo: „Izgradnja hrvatske moderne uprave i javnih službi“, 124.

43 O obrazloženju zakonske osnove i saborskoj raspravi o prijedlogu opširnije vidi: Čepulo, „Izgradnja hrvatske moderne uprave i javnih službi“, 121-123; Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu, Knj. prva*, 271-272.

44 „Zakon ob ustrojenju vijeća za zemaljsku kulturu i njegovih odbora“, *SZN, god. 1876.*, 751-753.

vijeće smatralo se „savjetujućim tielom“ za sve poslove „zemaljske kulture“ kojem je, kao i podžupanijskim kulturnim odborima, ovim Zakonom bio utvrđen sastav,⁴⁵ način imenovanja njegovih članova i mandat. Zemaljskim kulturnim vijećem predsjedavao je predstojnik UOZV-a, a u slučaju njegove spriječenosti vladin izvijestitelj za gospodarstvo koji je bio i redoviti član Vijeća.⁴⁶ Od 1. rujna 1883. ovaj će Zakon vrijediti i za bivše krajiško područje sjedinjeno s banskom Hrvatskom 1881.⁴⁷

Prvi put nakon Nagodbe pitanje ustroja građevne uprave bilo je regulirano *Zakonskim člankom XX.* iz 1870. o ustroju građevne uprave,⁴⁸ koji je nakon objavljivanja provedbene Naredbe UOZV-a Zemaljske vlade stupio na snagu 1. rujna 1871. godine. Tim je zakonom pozivom na §. 6. Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade određeno da svim javnim građevinama u Hrvatskoj i Slavoniji, osim onih koje su državne i kao takve spadaju pod zajedničku upravu, „kano granom političke administracije“ upravlja Zemaljska vlada. Donošenjem ovog Zakona ukinuto je „kralj. hrvat.-slavon. gradjevno ravnateljstvo“ koje je kao zemaljska građevna oblast osnovano 1862. godine, a nakon osnivanja Zemaljske vlade 1869. bilo je do 1871. njezin posebni pomoćni ured.⁴⁹ Prema provedbenoj Naredbi od 30. kolovoza 1871. za sve tri građevinske struke – vodogradnju, cestogradnju i zgradarstvo – za obavljanje tehničkih poslova ustanovljen je pri Zemaljskoj vladi poseban „Gradjevni odsiek“ čije tehničko osoblje „sačinjava posebni konkretualni štatus“.⁵⁰ Naredbom su utvrđeni i detaljno razrađeni tehnički poslovi koji spadaju u nadležnost Građevnog odsjeka Zemaljske vlade.⁵¹ Iako Milan Smrekar navodi da je 1871. osnovan poseban Građevni odsjek pri UOZV-u, prema riječima Bogoslava Šuleka građevna je uprava sve do 1876. bila samo „prikrpa II. odsjeka“ vladinog Odjela za unutarnje poslove.⁵² Šulekov navod potvrđuje Naredba bana Ivana Mažuranića od 8. svibnja 1876. „o popunjenju djelokruga kr. gradjevnoga odsjeka i o njegovu odnošaju prema kr. hrvatsko-slavonskoj-dalmatinskoj vladi“ koju je donio nakon što je na inicijativu građevnog savjetnika Jurja Augustina u travnju iste godine sazvao povjerenstvo na kojemu je prevladalo mišljenje da bi Građevni odsjek umjesto dotadašnjeg položaja trebao dobiti veću samostalnost. Mažuranićevom Naredbom javne su građevine i „tehnički dio iz vlastbe“,

45 Zemaljsko kulturno vijeće bilo je sastavljeno od stručnjaka za sve grane gospodarstva i šumarstva: za poljoprivredu, šumarstvo, vinogradarstvo i šumarstvo, stočarstvo, poljsko redarstvo, lovstvo, vodno pravo, uređenje potoka i rijeka, odvodnju, za gospodarsku i šumarku statistiku, „gospodarstvenu vjeresiju“, za osiguranje „zemaljah i domaćega blaga“ te gospodarsku i šumarsku nastavu. Usp. *SZN, god. 1876.*, 751-752.

46 *Isto*, 752.

47 Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu, Knj. prva*, 272-273.

48 „Zakonski članak XX. 1870., sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, ob ustrojstvu gradjevne uprave“ sankcioniran je 29. prosinca 1870. *SZN, god. 1871.*, 77-78.

49 *Isto*, 77-78; Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu, Knj. prva*, 152-153.

50 „Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odiela za unutarnje poslove od 30. kolovoza 1871. br. 3424“, *SZN, god. 1871.*, 345-346.

51 Vidi: *Isto*, 346, 350-351.

52 Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu, Knj. prva*, 153; Šulek, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, 129.

kao i uprava zemaljskog graditeljstva, izlučeni iz djelokruga II. odsjeka i dodijeljeni Građevnom odsjeku koji je „*svakomu inomu odsjeku pojedinih odjela vlade u svem ravnopravan*“. Na čelu Građevnoga odsjeka stajao je „*gradjevni savjetnik*“, kao izvijestitelj u svom djelokrugu“ jednak „sa svim inim *odsječnim savjetnikom*“ i kao takav bio je odgovoran „za točno i uspješno uredovanje svoga odsjeka“. ⁵³ Preustrojem u posebni odsjek UOZV-a Građevni će odsjek imati četiri „razreda“: za gradnju i održavanje cesta, za vodograđevine („gradjevine na vodi“), za građevine na kopnu i arhitekturu i tehničko računovodstvo. ⁵⁴

Posebni VII. odsjek UOZV-a koji je upravljao poslovima rasterećenja, odnosno „odkupom izvanselišnih, gornih, činženih i krčevinskih“ zemljišta, ustrojen je, po svemu sudeći, prije priključenja Vojne krajine banskoj Hrvatskoj i to vjerojatno u vrijeme bana Mažuranića nakon donošenja urbarijalnog zakona 10. siječnja 1876. ⁵⁵ U prilog ovoj tezi ide i podatak da je nakon ujedinjenja vojnog i civilnog područja 1881. pri UOZV-u ustrojen samo jedan novi, i to VIII. odsjek, o čemu će u nastavku biti više riječi.

Sjedinjenje Vojne krajine i banske Hrvatske 1881. – proširenje teritorijalne nadležnosti Zemaljske vlade i organizacija poslovanja UOZV-a

Nakon što je ban Mažuranić u veljači 1880. odstupio s funkcije, između ostalog i zbog zastoja u provedbi ujedinjenja Vojne krajine s banskom Hrvatskom, ⁵⁶ dugogodišnji proces „stapanja“ tih dvaju područja okončan je 1881. pod njegovim nasljednikom Ladislavom Pejačevićem. ⁵⁷ Manifestom bivšim „vjernim Krajišnicima“ s popratnim dokumentima kralj je 15. srpnja 1881. objavio sjedinjenje krajiškoga područja s kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, a nakon ukidanja privremene krajiške vlade 1. kolovoza uprava nad sjedinjenim područjem predana je banu Pejačeviću kao kraljevu povjereniku. ⁵⁸ Pejačević je 24. prosinca 1881. izdao Naredbu kojom se vrhovna uprava bivšeg krajiškog područja predaje Zemaljskoj vladi te će od 1. siječnja 1882. tri odjela Zemaljske vlade preuzeti sve poslove navedene u §§ 6-8. Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade koje je na temelju carskog „zapovjednog pisma“ od 8. lipnja 1871. obavljalo Glavno zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast. ⁵⁹

53 „Preustrojenje građevnoga odsjeka“, *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, 1876, br. 6., 284-285; Šulek, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, 129.

54 Šulek, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, 129.

55 „Zakon od 10. siječnje 1876. o konačnom rasterećenju izvanselišnih, krčevinskih, gornih i činženih zemaljah“, *SZN, god. 1876.*, komad IV., 131-136.

56 Čepulo, *Hrvatska pravna povijest*, 188; Ostajmer, Župan, „Consolidation of the Dualistic System“, 161-162.

57 Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 501.

58 Turkalj, *Pravaški pokret 1878. – 1887.*, 173; Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 504.

59 „Naredba bana kraljevinah Hrvatske i Slavonije, i kao kralj. povjerenika u poslu sjedinjenja hrvatsko-slavonske Krajine od 24. prosinca 1881. br. 3323. pr. (...)“, *SZN, god. 1881.*, 543-544. O uređenju civilne uprave u Vojnoj krajini od 1871. do kraja 1870-ih vidi: Dobrovšak, „Zakonodavna i izvršna vlast u hrvatskim zemljama od 1790. do 1918.“, 82.

Zbog proširenja teritorijalne nadležnosti Zemaljske vlade uslijedila je i preraspodjela poslova i povećanje broja odsjeka pri UOZV-u. Prema *Razdiobi poslova kod kralj. br. slav. dalm. zemaljske vlade* koja je stupila na snagu 1. siječnja 1882. UOZV je podijeljen na osam odsjeka. Poslovi imovnih općina i šumskog redarstva bivšeg krajiškog područja dodijeljeni su II. odsjeku koji bi se, s obzirom na to da odsjeci tada još nisu imali imena, mogao nazvati „narodno-gospodarstveni“,⁶⁰ oružnički poslovi pripali su III. odsjeku, poslovi koji su se odnosili na zdravstvo i veterinarstvo raspoređeni su u V. odsjek nadležan za poslove zdravstva, dok je VI. građevni odsjek u buduću bio zadužen za građevne poslove na inkorporiranom području. Za poslove dotadašnjeg krajiškog Odjela za unutarnje poslove, ako nisu na navedeni način prešli u djelokrug drugih odsjeka, u smislu Naredbe od 24. prosinca 1881. ustrojen je novi VIII. odsjek UOZV-a.⁶¹

Organizacija poslovanja UOZV-a u vrijeme bana Khuen-Héderváryja

Nakon što je kraljevski komesar Hermann Ramberg umirio protumađarski bunt izazvan aferom s dvojezičnim grbovima na financijskim zgradama, 1. prosinca 1883. banom je, na iznenađenje hrvatske javnosti i uz negodovanje gotovo svih političkih čimbenika, imenovan Károly (Dragutin) Khuen-Héderváry,⁶² čija je uprava od početka imala vidljiv pečat birokratizacije hrvatskog društva i politike s osloncem na određene društvene skupine i pojedince spremne surađivati s režimom.⁶³ Među potonjima u njegovo je vrijeme istaknuto mjesto pripadalo imenovanim predstojnicima vladinih odjela koji su svi bili i saborski zastupnici.⁶⁴ Nakon što je uoči Khuenovog imenovanja umirovljen Jovan Živković, koji je dužnost predstojnika UOZV-a „duboko osvjedočen o koristi“ Nagodbe i o „spasonosnom i blagodatnom njenom djelovanju“ obavljao 10 godina za vrijeme banova Mažuranića i Pejačevića, novim je odjelnim predstojnikom 20. veljače 1884. na Khuenov prijedlog imenovan Danilo (Dane) Stanković, vijećnik Kraljevskog stola sedmorice. On je u vrijeme bana Mažuranića kao odjelni savjetnik bio na čelu Odjela za pravosuđe sve do početka 1876. kad je predstojnikom toga odjela imenovan Marijan Derenčin.⁶⁵ Preuzimajući dužnost Stanković je izrazio svoje uvjere-

60 Šulek, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, 129.

61 HR-HDA-78-PRZV, kut 127, k. br. 3814-1881, br. 3323-Pr-1881. („Razdioba poslova kod kralj. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade“ počevši od 1. siječnja 1882.), vidi: Vidmar, „Registratura Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade“, 415-417.

62 Ostajmer, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883. – 1903.*, 43, 46.

63 Vranješ-Šoljan, „Veliki župani“, 269.

64 Od osnutka Zemaljske vlade pa sve do raspada Monarhije predstojnici vladinih odjela često su bili i saborski zastupnici. Prema Zakonu o ustrojstvu političke uprave iz 1874. saborskim zastupnicima mogli su biti samo ban i odjelni predstojnici, no ne i ostali činovnici političke uprave. Opširnije vidi: Kosnica, „Odjelni predstojnici u Zemaljskoj vladi“, 547, 550-557.

65 „Barun Jovan Živković“, *Sriemski Hrvat*, br. 93, 21. studenog 1883., 2; „Viestnik“, *Mjesečnik Pravnika-koga društva u Zagrebu*, 1884, br. 2., 142; Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 370.

nje da će UOZV uz složnost i ustrajan rad nastaviti uspješno obavljati poslove iz svoje nadležnosti naglašavajući da je to „pouzdanje“ u njemu „tim življe, čim na čelu zemaljske vlade (...) stoji muž, nadahnut najplemenitijimi namjerami i težnjama za dobrobit otačbine naše, (...), koga ćemo mi (...) iskreno podupirati u vršenju zadaće njegove“. ⁶⁶ Na novom položaju na kojem je ostao do 1897. i kao saborski zastupnik Stanković nije iznevjerio zadano obećanje podrške Khuenovu režimu. ⁶⁷

Zadržavajući podjelu UOZV-a na osam odsjeka Khuen je do 1895. radi „shodnosti“ poslovanja te u interesu boljeg „zaokruživanja djelokruga“ pojedinih odsjeka izdao više naredbi kojima je određene poslove izlučivao iz djelokruga nekog odsjeka i dodjeljivao drugom. ⁶⁸ Zbog stalnog povećavanja opsega poslova vladinih odjela, naročito UOZV-a, Zakonom od 1. svibnja 1895. ustrojena su kod Zemaljske vlade nova službena mjesta banskih savjetnika kao posrednika između predstojnika odsjeka i odsječnih savjetnika. Predstojnici odjela kojima je glavna zadaća bila organizacija poslovanja i nadzorna djelatnost uslijed donošenja velikog broja zakona, osnivanja novih institucija i već spomenutog proširenja upravnog teritorija nakon pripojenja Vojne krajine bili su preopterećeni, što se posebno odnosilo na UOZV koji je 1894. imao preko 63 000 poslovnih predmeta, stoga su do daljnjeg mjesta banskih savjetnika popunjavana kod tog Odjela. ⁶⁹ Početkom 1896. Khuen je proveo i preustroj i novu razdiobu poslova među odsjecima UOZV-a. Kao što je navedeno u Naredbi od 18. siječnja 1896., uslijed promjena u organizaciji raznih struka unutarnje uprave provedenih novijim zakonima te ustrojavanja raznih novih zvanja, kako kod vanjske uprave tako i kod Zemaljske vlade, zbog čega se opseg uredskih poslova kod UOZV-a povećao i razgranao, smatrao je potrebnim razdiobu poslova toga odjela „iznova ustanoviti“ i to ustrojem većeg broja odsjeka određujući ujedno svakome od njih „točnije i jasnije“ opseg poslovanja. Naredbom od 18. siječnja 1896. s priloženom razdiobom poslova ustrojeno je pri UOZV-u 10 odsjeka koji su prvi put dobili nazive, ⁷⁰ a 22. siječnja 1896. ban je nakon nanovo

66 „Predstojnik nutarnjega odjela kr. zemaljske vlade, presvietli gospodin Danilo Stanković“, *Narodne novine*, br. 47, 26. 2. 1884., 3.

67 Nakon Stankovića, najdugovječnijeg predstojnika UOZV-a u nagodbenom razdoblju, predstojnikom tog odjela imenovan je Otto pl. Krajcsovics koji će na tom položaju ostati do 1903. Kosnica, „Odjelni predstojnici u Zemaljskoj vladi“, 552.

68 Vidi npr.: HR-HDA-78-PRZV, kut. 416, k. br. 273-1896., br. 1133. Pr./Pr. („Predsjednička naredba“ od 16. ožujka 1885.); HR-HDA-78-PRZV, kut. 416, k. br. 273-1896., br. 3614/Pr.-Prijepis („Kr. vladnomu odjelu za unutarnje poslove“ 4. studenog 1887.); HR-HDA-78-PRZV, kut. 416, k. br. 273-1896., br. 2182-Prijepis (Naredba bana „Kr. hrv. slav. dalm. zemalj. vladi, odjelu za unutarnje poslove u Zagrebu“ 30. lipnja 1893.)

69 „Zakon od 1. svibnja 1895. kojim se ustrojavaju mjesta banskih savjetnikah kod kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade“, *SZN, god. 1895.*, komad. VIII., br. 31, 205–206; „Obrazloženje k osnovi zakona kojim se ustrojavaju mjesta banskih savjetnikah kod hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade“, *Prilozi k stenografskim zapisnikom 1892-1897, Sv. IV, god. 1895.*, prilog 9., 3–4.; Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu, Knj. prva*, 61–62.; Vidmar, „Registratura Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade“, 417.

70 HR-HDA-78-PRZV, kut. 416, k. br. 273-1896. („Prepis naredbe Bana kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 18. siječnja 1896. broj 273/Predsjednički“); HR-HDA-78-PRZV, kut. 491, br.

provedene razdiobe osoblja pri UOZV-u objavio i imena upravitelja odsjeka i pododsje-ka.⁷¹ Prema dotičnim banskim naredbama s radom su 1. veljače 1896. trebali započeti sljedeći odsjeci na čelu s navedenim odsječnim savjetnicima, odnosno upraviteljima:

- I. „odsjek za poslove zemaljskog proračuna i financijalne“ – odsječni savjetnik Matija Bosanac
- II. „odsjek za poslove upravne“ – odsječni savjetnik Adalbert Chlup
- III. „odsjek za narodno-gospodarske i veterinarske poslove“ – odsječni savjetnik Ivo Mallin
 - A. „za narodno gospodarstvene poslove“
 - B. „za veterinarske poslove“ – samostalni izvjestitelj zemaljski nadzornik za veterinarstvo dr. Radoslav Krištof⁷²
- IV. „odsjek za obrtne i trgovačke poslove“ – odsječni savjetnik Josip Eugen Tomić
- V. „odsjek za redarstvene te vojničke i oružničke poslove“⁷³
 - A. „za redarstvene poslove“ – odsječni savjetnik Peregrin Mlinarić
 - B. „za vojničke i oružničke poslove“ – odsječni savjetnik Rikard pl. Walter⁷⁴
- VI. „odsjek za poslove zadružne i nekih zemaljskih zavoda i zaklada“ – vladin tajnik vitez Milorad Cuculić
- VII. „odsjek za poslove zdravstva“ – zemaljski vrhovni liječnik dr. Viktor Struppi
- VIII. „odsjek za poslove šumarstva“ – odsječni savjetnik Ferdo Zikmundovski
- IX. „odsjek za građevne poslove“ – građevni nadsavjetnik Juraj Augustin
- X. „odsjek za urbarske, zemljorasteretne i regalno-odštetene poslove“ – vijećnik kr. sudbenog stola Stjepan Kosovac

273-1896. („Razdioba posala kr. zemaljsko-vladnog odjela za unutarnje poslove i uredjenje djelokruga pojedinih odsjeka“); Vidmar, „Registratura Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade“, 417; „Viestnik“, *Mjesečnik pravničkoga društva u Zagrebu*, 1896., br. 3, 187-188.

71 HR-HDA-78-PRZV, kut. 416, k. br. 273-1896., br. 321/Pr. („Kr. hrv. slav. dalm. zemaljskoj vladi, odjelu za unutarnje poslove u Zagrebu“ 22. siječnja 1896.). Uz Naredbu br. 321./Pr priložena je tablica tj. „Razdioba perovodnog, strukovnog, računarskog, manipulacijskog i perovodno-dnevničarskog osoblja kod kr. zemaljsko-vladnog odjela za unutarnje poslove“; „Viestnik“, *Mjesečnik pravničkoga društva u Zagrebu*, 1896., br. 3, 187-188.

72 Krištof je u poslovima „marvogojsva odnosno živogojstva“ bio podređen upravi III. odsjeka te je u tim poslovima djelovao kao „strukovnjak dodijeljen i podređen“ tom odsjeku. HR-HDA-PRZV-78, kut. 416, k. br. 273-1896., br. 321/Pr.

73 Iz predstave odsječnog savjetnika Radovana Partaša od 1. studenoga 1909. Predsjedništvu Zemaljske vlade kojim predlaže da se ponovno ustroji V. B. odsjek saznajemo da je V. odsjek imao dva pododsjeka do banske naredbe od 31. listopada 1906. HR-HDA-78-PRZV, kut. 786, k. br. 1260-1909, br. 4717-1909.

74 Ako bi jedan od njih iz bilo koga razloga bio neko vrijeme odsutan, drugi bi odmah bez posebnog naloga preuzimao upravu cijelim V. odsjekom. HR-HDA-78-PRZV, kut. 416, k. br. 273-1896., br. 321/Pr.

U odnosu na dotadašnji ustroj UOZV-a osnovana su dva nova odsjeka, i to Odsjek za zemaljski proračun i financijske poslove i Odsjek za obrtničke i trgovačke poslove. Posebno je u Naredbi naglašena uloga I. odsjeka za zemaljski proračun i financijske poslove koja se odnosila na kontrolu nekih poslova sva tri vladina odjela koji su se ticali zemaljskog proračuna. S obzirom na to da su pri vladi već bila ustrojena mjesta banskih savjetnika kojima je povjereno parafriranje rješenja pojedinih odsjeka pri UOZV-u, određeno je da odsječni savjetnici, odnosno upravitelji pojedinih odsjeka, trebaju sve riješene spise predlagati na aprobaciju dotičnom banskom savjetniku,⁷⁵ odnosno odjelnom predstojniku. Jedino u slučajevima u kojima je ban želio da ga izvjestitelj obavijesti ili ako je izvjestitelj smatrao da u važnim poslovima treba od njega tražiti upute trebalo ga je osobno izvještavati, ali ni tada se nisu dotična rješenja spisa trebala izravno njemu predlagati na odobrenje, već se rješenje redovitim putem podnosilo dotičnom banskom savjetniku koji je pritom upozoren na dogovor ili uputu bana.⁷⁶

Zadržavajući podjelu UOZV-a na 10 odsjeka Khuen je do 1901. nastavio naredbama uređivati djelokrug poslovanja pojedinih odsjeka UOZV-a izdvajanjem pojedinih poslova iz nadležnosti jednog i prenošenjem u neki drugi odsjek. Krajem 1901. umjesto dotadašnjeg IV. odsjeka za obrtničke i trgovačke poslove ustrojen je 16. studenoga novi IV. odsjek za „obrtne, trgovačke i agrarno-pravne poslove“ čiji je djelokrug, uz zadržavanje dotadašnjih poslova, proširen dijelom poslova III. odsjeka, odnosno svim poslovima glede komasacije zemljišta i zemljišnih zajednica, predmetima kolonizacije te rješavanjem svih poljskih, lovačkih, veterinarskih i gospodarskih prekršaja. Uprava IV. odsjeka povjerena je od 1. prosinca 1901. odsječnom savjetniku Milanu Smrekaru.⁷⁷ Po svemu sudeći, postojeća razdioba poslova novoustrojenog IV. odsjeka nije ispunila banova očekivanja pa su, ni godinu dana kasnije, agrarno-pravni poslovi izlučeni iz njegove nadležnosti te su mu ponovno ostavljeni samo trgovačko-obrtnički poslovi u skladu s čim je vraćen i prijašnji naziv IV. odsjeka. Istom Naredbom od 22. listopada 1902. dotadašnji VIII. odsjek za šumarske poslove pod novim nazivom „VIII. odsjek za poslove šumarstva i zemljišnih zajednica“ podijeljen je na dva pododsjeka: VIII. A. za poslove šumarstva i VIII. B za zemljišne zajednice, dok je III. odsjek uz postojeća dva pododsjeka dobio još jedan III. C. pododsjek za kulturnu tehniku kojem su dodijeljeni poslovi vodogradevina i kanalizacije, mlinova i vodenica, parobrodarskih stajališta, vodno pravo, melioracija tla te „sva personalija livadarskog i riečko-vidarskog osoblja“. Novi naziv toga odsjeka bio je „III. Odsjek za narodno-gospodarstvene, veterinarske i

75 Khuen je naredbom od 29. siječnja 1896. poslove revizije i parafriranja pojedinih predmeta koje obavlja banski savjetnici razdijelio tako da ih za predmete iz nadležnosti II., IV., V., VII., i X. odsjeka obavlja banski savjetnik Ignjat pl. Sieber, a za predmete I., III., VI., VIII. i IX. odsjeka Stjepan Štrbac. HR-HDA-78-PRZV, kut. 416, k. br. 273-1896, br. 476/Pr. („Kr. hrv. slav. dalm. zemaljskoj vladi, odjelu za unutarnje poslove u Zagrebu“ 29. siječnja 1896.)

76 HR-HDA-78-PrZV, kut. 416, k. br. 273-1896.

77 HR-HDA-78-PrZV, kut. 612, k. br. 310-1900, br. 5727-1901 („Svim odsjekom kr. zem. vladnoga odjela za unutarnje poslove itd. prema privitoj razdiobi“ 16. studenoga 1901.)

kulturno-tehničke poslove“. Uz još neke preinake u razdiobi poslova među odsjecima Naredba od 22. listopada 1902. donijela je najviše promjena u organizaciji poslovanja UOZV-a u odnosu na Naredbu iz 1896. godine.⁷⁸

III. odsjek za narodno-gospodarstvene, veterinarske i kulturno-tehničke poslove UOZV-a do 1914.

Iako su trgovačko obrtničke komore još na sastanku u Osijeku 1897. istaknule da bi se Zemaljska vlada, uzevši u obzir razvoj gospodarstva u banskoj Hrvatskoj, trebala preustrojiti osnivanjem posebnog, četvrtog odjela kojem bi se povjerila skrb za unapređenje narodnog gospodarstva, a naročito obrta, trgovine i prometa, ta inicijativa usprkos odobravanju hrvatskih gospodarstvenika nije realizirana⁷⁹ već je nakon spomenute reorganizacije 1902. godine, pri III. odsjeku Naredbom bana Teodora Pejačevića od 10. travnja 1905. ustrojen i četvrti III. D. „odsjek“.⁸⁰ No, osnivanje novih pododsjeka očito nije pridonijelo boljem poslovanju III. odsjeka te se početkom 1907. rješenje pokušalo pronaći osnivanjem novog odjela Zemaljske vlade. Poticaj da se zbog potrebe veće potpore razvoju gospodarstva iz poslovima preopterećenog UOZV-a izluče gospodarski poslovi i povjere posebnom odjelu dao je saborski Odbor za proračun koji je na sjednici 12. prosinca 1906. jednoglasno zaključio da se pozove Vlada na predlaganje zakonske osnove o ustroju četvrtog vladinog odjela.⁸¹ Odazivajući se tom pozivu Vlada je izradila kratku Osnovu zakona o preinaci Zakona o ustroju Zemaljske vlade iz 1869. kojom se predlagalo osnivanje posebnog odjela „za privredu“ rukovati“ kojem bi se dodijelili točno navedeni poslovi iz dotadašnjeg djelokruga UOZV-a.⁸² Usprkos namjeri Zemaljske vlade i zainteresiranosti gospodarskih krugova, do osnivanja vladinog odjela za gospodarstvo 1907. nije došlo vjerojatno opet zbog političkih razmirica između Hrvatske

78 HR-HDA-78-PRZV, kut. 612, k. br. 310-1900, br. 5330 Pr. („Svim odsjekom kr. hrv.-slav.-dal. zemaljske vlade, odsjeka za unutarnje poslove (...)“ 22. listopada 1902.; Broj 5330/Pr. 1902. *Razdioba posala Kr. zemaljsko-vladnog odjela za unutarnje poslove i uredjenje djelokruga pojedinih odsjeka*, Zagreb. Kr. zemaljska tiskara. 1902.). Potrebno je napomenuti da se u naredbi od 22. listopada 1902. kada je riječ o podjeli pojedinih odsjeka (III. i VIII.) izrijeком navodi da se oni dijele na „pododsjek“ koje se u nastavku naziva odsjecima (npr. „odsjek III. A.“ itd.). I u većini naredbi o reorganizaciji pojedinih odsjeka koje će u nastavku ovoga rada biti navedene pododsjeci se uglavnom nazivaju odsjecima.

79 HR-HDA-78-PRZV, kut. 702, k. br. 228-1907, br. 2165-1907.

80 HR-HDA-78-PRZV, kut. 786, k. br. 1260-1909, br. 4784/Pr.; Vidmar, „Registratura Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade“, 418.

81 „Domaća politika. Ustrojstvo vladinog četvrtog odjela“, *Jutarnji list*, br. 579, 1. 2. 1914., 1; „Obrazloženje k osnovi zakona, kojom se preinačuju neke ustanove zakonskoga članka II.: 1869 sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ob ustrojstvu autonomne hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade“, *Narodne novine*, br. 27, 4. veljače 1914., 8.

82 HR-HDA-78-PRZV, kut. 702, br. 228-1907. („Osnova zakona kojim se preinačuje zak. čl. II.: 1869. sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije o ustrojstvu autonomne hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade“)

i Ugarske pa se poslovanje III. odsjeka i u sljedećim godinama nastavilo organizirati naredbodavnim putem. Tako je ban Pavao Rauch 3. srpnja 1909. ustrojio novi III. F. pododsjek za poslove iseljeništva koji su do tada bili u djelokrugu V. odsjeka,⁸³ a 7. studenog 1909. naredio je da se agende III. D. „odsjeka“ razdijele u dvije grupe: Grupi A. i Grupi B., određujući koji točno poslovi spadaju u djelokrug svake od njih.⁸⁴ Razdiobu poslova između grupa A. i B. III. D. odsjeka utvrdenu Rauchovom Naredbom br. 4784/Pr. ban Nikola Tomašić mijenjao je dva puta tijekom 1911. naredbama od 27. veljače i 3. kolovoza.⁸⁵ Premda su se i u drugim odsjecima UOZV-a tijekom godina obavljale izmjene u organizaciji poslovanja, pa je tako npr. i II. odsjek za upravne poslove banovom Naredbom od 9. studenog 1911. podijeljen u „dva pododsjeka“ i to „odsjek II. A.“ i „odsjek II. B.“,⁸⁶ značajne promjene u organizaciji poslovanja UOZV-a uslijedile su 1914. godine.

Ustrojstvo vladinog IV. odjela za narodno gospodarstvo 1914. godine

Zakon o ustrojstvu Zemaljske vlade iz 1869. u svom neizmijenjenom obliku na snazi je bio gotovo 45 godina. U vrlo složenim političkim odnosima banske Hrvatske i Ugarske u nagodbenom razdoblju razlog tome treba tražiti u mogućnosti da svakoj njegovoj izmjeni vladar uskrati predsankciju⁸⁷ zbog tumačenja Središnje vlade da Hrvatska jednostrano pokušava proširiti svoju Nagodbom utvrdenu autonomiju. Kad se krajem prosinca 1913. nakon razdoblja komesarijata Sabor konačno ponovno sastao u vladarevu reskriptu, izriekom se navodi da razvoj gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji „iziskuje danas već toliku pažnju, da će se vladin odio za poslove unutarnje podvrći diobi tako, da će se poslovi narodno-gospodarskvene naravi imati povjeriti novo ustrojiti se imajućem četvrtom odjelu“.⁸⁸

Budući da vladarevo dopuštenje preinaci Zakona o ustroju Zemaljske vlade više nije bilo upitno, a UOZV je već dugo imao velikih poteškoća u svome poslovanju, vrlo kratka zakonska osnova o ustroju IV. odjela Zemaljske vlade ubrzo se našla pred saborskim zastupnicima koji su o njoj raspravljali tijekom veljače 1914. godine. U samo tri

83 HR-HDA-78-PRZV, kut. 786, k. br. 1260-1909, br. 4717-1909. (predstavka R. Partaša od 1. studenog 1909. Predsjedništvu Zemaljske vlade)

84 HR-HDA-78-PRZV, kut. 786, k. br. 1260-1909, br. 4784/Pr. („Svima odsjecima kr. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove (...) u Zagrebu“ 7. studenog 1909.)

85 HR-HDA-78-PRZV, kut. 786, k. br. 1260-1909, br. 768.-1911. („Svim odsjekom kr. zemaljsko-vladnog odjela za unutarnje poslove (...)“ 27. veljače 1911.); br. 2979/Pr-1911. („Svim odsjecima kr. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove (...)“ 3. kolovoza 1911.)

86 HR-HDA-78-PRZV, kut. 786, k. br. 1260-1909, br. 4230/Pr.-1911. („Svim odsjecima kr. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove (...)“ 9. studenoga 1911.)

87 O institutu predsankcije opširnije vidi: Čepulo, Krešić, „Hrvatsko-ugarska nagodba: institucije i stvarnost“, 151.

88 „Zora puca, bit će dana“, *Jutarnji list*, br. 560, 11. siječnja 1914., 1.

paragrafa zakonske osnove nabrajaju se gospodarski poslovi koji se izlučuju iz djelo-kruga UOZV-a i dodjeljuju na upravu posebnom vladinom odjelu za gospodarstvo (1. §.), navodi se da na čelu novog odjela stoji poseban odjelni predstojnik (2. §.) te da se provedba zakona povjerava banu (3. §.). U obrazloženju su kao razlozi za ustrojstvo IV. odjela istaknuti inkorporacija Vojne krajine, značajan porast broja stanovnika banske Hrvatske, a napose donošenja velikog broja novih zakona na području uprave unutar-njih poslova i osnivanja brojnih novih institucija zbog čega se uvelike povećao opseg poslova UOZV-a. Preopterećenost UOZV-a argumentirana je ogromnim porastom broja poslovnih predmeta pri UOZV-u koji je 1894. iznosio 63 246 da bi 1912. godine dosegao 124 222 komada. S obzirom na to da su gospodarski poslovi kojima je u tom trenutku upravljalo sedam (pod)odsjeka UOZV-a bili glavni uzrok navedenom gomi-lanju predmeta, kao nužno rješenje nametnulo se njihovo izdvajanje iz nadležnosti toga odjela i povjeravanje novom Vladinu odjelu. U skladu s već spomenutim zaključkom saborskog Odbora za proračun iz prosinca 1906. i slijedom vladarevog reskripta od 22. prosinca 1913. kojim je otvoren Sabor, izrađena je zakonska osnova o ustrojstvu če-tvrtog vladinog odjela.⁸⁹ Izvjestitelj Franjo Poljak osvrnuo se u govoru koji je održao u Saboru na početku generalne rasprave o predloženoj zakonskoj osnovi i na „vanjsku formu“, odnosno kratkoću osnove objašnjavajući da je ona „dokaz patriotske opreznosti“, drugim riječima, da se strogo pazilo da se ne izazove reakcija Središnje vlade. Poljak je zakonsku osnovu označio kao „Arhimedovu točku, na koju možemo staviti polugu, da čitav naš privredni život pokrenemo i da ga oživimo“ naglašavajući ujedno da se radi o osnovi „nepolitičke naravi“ kao što je i IV. vladin odsjek „par ekscelence nepolitički odio“, pa ju stoga mogu zajednički podržati sve stranke u Saboru.⁹⁰

Načelno podržavajući ustrojstvo novoga odjela saborski su zastupnici tijekom ge-neralne i specijalne rasprave iznijeli niz prigovora ukazujući na nedostatke predložene zakonske osnove,⁹¹ a predstavkama su na sadržaj osnove reagirale i strukovne udruge koje su, ne dovodeći u pitanje osnivanje odjela, predlagale izmjene i dopune.⁹² Usprkos

89 „Domaća politika. Ustrojstvo vladinog četvrtog odjela“, *Jutarnji list*, br. 579, 1. veljače 1914., 1; „Os-nova zakona kojom se preinačuju neke ustanove zakonskoga članka II.:1869 sabora kraljevina Hrvat-ske, Slavonije i Dalmacije ob ustrojstvu autonomne hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade“, „Obrazloženje k osnovi zakona, kojom se preinačuju neke ustanove zakonskoga članka II.:1869 sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ob ustrojstvu autonomne hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade“, *Narodne novine*, br. 27., 4. veljače 1914., 8.

90 „Osnutak četvrtoga odsjeka“, „Govor dra. Franje Poljaka“, *Jutarnji list*, br. 589, 14. veljače 1914., 1-2. *Jutarnji list* je u pet brojeva (br. 589-593) od 14. veljače do 19. veljače 1914. objavio cijeli „Govor dra. Franje Poljaka“.

91 „Hrvatski sabor“, *Jutarnji list*, br. 589, 14. veljače 1914., 3; br. 590, 15. veljače 1914., 3-4.; br. 591, 17. veljače 1914., 1; br. 592, 18. veljače 1914., 2; br. 593, 19. veljače 1914., 2-3.

92 HR-HDA-78-PRZV, kut. 798, k. br. 189-1914, br. 825/Pr.-1914. (Predstavka Zemaljskog saveza hr-vatsko-slavonskih industrijalaca od 10. 2. 1914.); HR-HDA-78-PRZV, kut. 798, Sv. 1-2, k. br. 189-1914, br. 900/Pr.-1914. (Predstavka Društva za promet stranaca u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji od 13. veljače 1914.); „Domaće vesti-Hrvatski inženiri i novi vladin odjel za gospodarstvo“, *Jutarnji list*, br. 584, 8. veljače 1914., 4; „Domaće vesti-Odjel za narodno gospodarstvo i društvo inženjera“, *Narodne novine*, br. 30, 7. veljače 1914., 3.

tome, zakonska osnova o promjeni Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade iz 1869. prihvaćena je nakon trećeg čitanja u Saboru 19. veljače tek s izmjenom koju je u svom izvješću predložio mješoviti saborski odbor sastavljen od Odbora za unutarnje poslovanje i Odbora za narodno gospodarstvo, a kojom je u 1. §. umjesto pasusa da se gospodarskom odjelu na upravljanje dodjeljuju „sljedeći narodno gospodarstveni poslovi“ stavljeno „svi narodno-gospodarski poslovi, napose:“ čime se željelo istaknuti da će u nadležnosti novog odjela biti i oni autonomni gospodarski poslovi koji u zakonskoj osnovi nisu poimence navedeni.⁹³ Nakon vladareve sankcije 27. ožujka 1914. godine,⁹⁴ objavljena je 9. lipnja i Naredba bana Ivana Škrleca (Skerlecza) o provedbi Zakona od 27. ožujka 1914. kojom su podijeljeni u devet grupa taksativno nabrojani poslovi izlučeni iz UOZV-a i dodijeljeni Odjelu za narodno gospodarstvo.⁹⁵ U skladu s provedbenom Naredbom priređena su i „dva iskaza“: „Razdioba poslova Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade odjela za unutarnje poslove i uređenje djelokruga pojedinih odsjeka“ i „Razdioba poslova Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za narodno gospodarstvo i uređenje djelokruga pojedinih odsjeka“.⁹⁶ Banovom Naredbom od 17. lipnja br. 3320./Pr. ustrojeno je kod UOZV-a osam odsjeka, i to: „I. odsjek za poslove zemaljskog proračuna i financijalni; II. odsjek za poslove ustavne i upravne; III. odsjek za poslove državljanstva, zavičajnosti i disciplinarni; IV. odsjek za poslove redarstvene, te vojničke i oružničke; V. odsjek za poslove zadružne; VI. odsjek za poslove zdravstva; VII. odsjek za poslove građevne; VIII. odsjek za izseljeničke poslove“, a pri Odjelu za narodno gospodarstvo devet odsjeka: „I. odsjek za poslove gospodarstva; II. odsjek za poslove kulturno-tehničke; III. odsjek za poslove veterinarske; IV. odsjek za poslove šumarstva; V. odsjek za zemljišne zajednice i komasacije; VI. odsjek za obrt i trgovinu; VII. odsjek za poslove upravne; VIII. odsjek za poslove gospodarsko redarstvene; IX. odsjek za urbarske i regalne poslove“, a djelokrug pojedinih odsjeka obaju odjela određen je s već spomenuta „dva iskaza“ koji su priloženi uz Naredbu. Navedeni odsjeci s radom su započeli 1. srpnja 1914. godine.⁹⁷ Nove reorganizacije poslovanja UOZV-a, kao i novog Odjela na narodno gospodarstvo, započele su već do kraja 1914.,⁹⁸ a nastavile su se i tijekom narednih ratnih godina.

93 „Hrvatski sabor“, *Jutarnji list*, br. 594, 20. veljače 1914., 3; „Govor dra. Franje Poljaka“, *Jutarnji list*, br. 589., 14. veljače 1914., 2.

94 *SZN, god. 1914.*, komad III., br. 28., 294-295.

95 „Naredba bana kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 9. lipnja 1914. broj 3059 Pr., o provedbi Zakona od 27. ožujka 1914. koji se preinačuje neke ustanove zakonskog članka II.: 1869. sabora kraljevina Hrvatske Slavonije i Dalmacije od ustrojstvu autonomne hrv.-slav.-dal. zemaljske vlade.“, *SZN, god. 1914.*, komad VI., br. 40., 454-455.)

96 HR-HDA-78-PRZV, kut. 798, k. br. 189-1914., br. 3059-1914.

97 „Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 17. lipnja 1914. broj 3320/Pr o razdiobi kr. zemaljskog vladnog odjela za unutarnje poslove te kr. zemaljskog vladnog odjela za narodno gospodarstvo u odsjeka“, HR-HDA-78-PRZV, kut. 798, k. br. 189-1914., br. dok. 3320 Pr.-1914.; Stanišić, „Odsjek IV-B res. za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove“, 182-183.

98 Do kraja 1914., vezano uz građevinske poslove, došlo je do promjene u ustrojstvu UOZV-a i Odjela za narodno gospodarstvo. Zakonom od 11. listopada 1914. o uređenju zemaljske građevne službe u

Zaključne napomene

Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju kao najviši organ izvršne vlasti osnovana je Zakonskim člankom od 20. travnja 1869. Zemaljska vlada na čelu s banom, a u njezinoj je ingerenciji bila i unutarnja organizacija poslovanja tri vladina odjela. Obuhvaćajući sve ostale poslove koji nisu bili pod upravom Odjela za bogoštovlje i nastavu i Odjela za pravosuđe, „Odjel za poslove unutarnje kao i za poslove zemaljskoga proračuna“ imao je vrlo široku nadležnost. Za razliku od ustroja druga dva odjela koji su imali relativno koherentan djelokrug, organizacija unutarnjeg poslovanja UOZV-a s vrlo velikim brojem raznorodnih poslova i uz stalno povećanje obujma poslovanja bila je, kako će se pokazati, mnogo zahtjevnija zadaća. Stoga su se hrvatski banovi, ubrzo nakon što je Zemaljska vlada počela s radom, ali i tijekom sljedećih desetljeća, često koristili svojim zakonskim pravom propisivanja unutarnjeg poslovanja odjela te su naredbodavnim putem obavljali nove preraspodjele poslova među odsjecima UOZV-a, osnivali nove odsjeke, pododsjeke, a zatim i grupe unutar pojedinih pododsjeka. Poslovi u nadležnosti UOZV-a bili su 1869. razdijeljeni u četiri odsjeka, tijekom 1870-ih ustrojena su još tri odsjeka, a od 1882. s proširenjem teritorijalne nadležnosti Zemaljske vlade na bivše krajiško područje uslijedila je nova preraspodjela poslova i povećanje broja odsjeka na osam. U vrijeme bana Khuen-Héderváryja novim preustrojem 1896. broj odsjeka koji su prvi put dobili i nazive povećao se na 10, pri čemu su prvi put poslovi iz nadležnosti dvaju odsjeka razdijeljeni na po dva pododsjeka u svakom. Rad odsjeka u čiju su nadležnost dotad spadali poljoprivreda, stočarstvo, šumarstvo, obrt i trgovina, vrhovna uprava poljodjelske i gospodarske nastave itd. reorganiziran je 1896. osnivanjem odsjeka za poslove narodnog gospodarstva i veterinarstvo s dva pododsjeka i odsjeka za trgovačke i obrtne poslove. Uslijed stalnog povećavanja opsega poslova reorganizacija unutarnjeg poslovanja UOZV-a s čestim preinakama u razdiobi poslova među odsjecima i osnivanjem novih pododsjeka nastavila se i nakon 1896. Brojne preinake provedene su napose pri odsjeku za gospodarstvo u kojem su i nadalje ustrojavani novi pododsjeci, a potom i grupe unutar pododsjeka. S obzirom na to da su u posljednjim desetljećima gospodarski poslovi smatrani glavnim uzrokom problema u poslovanju UOZV-a te da su krajem 1913. i vladajući čimbenici Monarhije pokazali spremnost podržati izmjene Zakona o ustrojstvu Zemaljske vlade iz 1869., 1914. se prišlo osnivanju četvrtog vladinog odjela, čime se, s jedne strane, trebalo osigurati učinkovitije poslovanje UOZV-a, a s druge pridonijeti razvoju hrvatskog gospodarstva. Zakonom od 27. ožujka 1914. i provedbenim naredbama bana Škrleca svi gospodarski poslovi izdvojeni su iz djelokruga UOZV-a i dodijeljeni novoustrojenom Odjelu za narodno gospodarstvo Zemaljske vlade s devet odsjeka, dok je pri UOZV-u ustrojeno osam odsjeka.

Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji osnovana su tri nova odsjeka i to dva (za cestogradnju, mostogradnju, strojarstvo i elektrotehniku i za zgradarstvo) pri UOZV-u, a treći (za vodogradevine i kulturu) pri Odjelu za narodno gospodarstvo. Usp. *SZN, god. 1914.*, komad XVI., br. 93., 1266; Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 286.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

HR-HDA-78-PRZV: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 78, Predsjedništvo Zemaljske vlade.

Objavljeni izvori

Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1868.-1871. Zagreb: Tiskara „Narodnih novinah“.

Prilozi k stenografičkim zapisnikom sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892-1897., Svezak IV. – godina 1895. Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1896.

Prilozi k stenografičkim zapisnikom sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1892-1897., Svezak V. – godina 1896./97. Zagreb: Kralj. zemaljska tiskara, 1897.

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, godina 1875. – 1878. Zagreb: Tisak Kraljevske zemaljske tiskare, 1900.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1868. (Druugo izdanje). Zagreb: Tiskara „Narodnih Novinah“, 1877.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1869. Zagreb: Brzotiskom narodne tiskarnice dra Ljudevita Gaja, 1870.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1870. Zagreb: Narodna tiskara Ljudevita Gaja, 1871. (Brzotiskom narodne tiskarnice dra Ljudevita Gaja)

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1874. Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1875.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1875. Zagreb: Brzotiskom tiskare „Narodnih Novinah“, 1876.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1876. Zagreb: Tiskara „Narodnih Novinah“, 1877.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1881. Zagreb: Tiskara „Narodnih Novinah“, 1882.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1883. Zagreb: Tiskara „Narodnih Novinah“, 1883.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1884. Zagreb: Tiskara „Narodnih Novinah“, 1884.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1886. Zagreb: Tiskara „Narodnih Novinah“, 1887.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1888. Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1888.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1891. Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1891.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1892. Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1892.

Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1894. Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1894.

- Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1895.* Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih Novinah“, 1895.
- Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1898.* Zagreb: Kralj. zemaljska tiskara, 1898.
- Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1896.* Zagreb: Kralj. zemaljska tiskara, 1896.
- Sbornik zakonah i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1914.* Zagreb: Kralj. zemaljska tiskara, 1915.

Tisak

- Jutarnji list* (Zagreb), 1914.
- Narodne novine* (Zagreb), 1884, 1914.
- Sriemski Hrvat* (Vukovar), 1883.

Literatura

- Beuc, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: pravno-povijesne studije.* Zagreb: Pravni fakultet, 1985.
- Čepulo, Dalibor. *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu od srednjeg vijeka do suvremenog doba.* Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Pravni fakultet u Zagrebu, 2012.
- Čepulo, Dalibor. „Izgradnja hrvatske moderne uprave i javnih službi 1874-1876“. *Hrvatska javna uprava* 3 (2001), br. 1: 89-126.
- Čepulo, Dalibor. „Odgovornost i položaj bana i članova Hrvatske zemaljske vlade 1868-1918. i ministarska odgovornost u Europi“. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 49 (1999), br. 2: 229-274.
- Čepulo, Dalibor; Krešić, Mirela. „Hrvatsko-ugarska nagodba: institucije i stvarnost“. U: *Kao narod s narodom... Konferencija u spomen 140. obljetnici Hrvatsko-ugarske nagodbe, Budimpešta, 2008, Zbornik radova*, ur. Dinko Šokčević. Budimpešta: Croatica, Budimpešta, 2011, 141-155.
- Dobrovšak, Ljiljana. „Zakonodavna i izvršna vlast u hrvatskim zemljama od 1790. do 1918.“ U: *Temelji moderne Hrvatske: hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj. Zagreb: Matica hrvatska, 2016, 29-90.
- Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća.* Zagreb: Globus; Nakladni zavod, 1992.
- Kosnica, Ivan. „Odjelni predstojnici u Zemaljskoj vladi za Hrvatsku i Slavoniju (1869.-1918.): između politike i uprave“. *Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu* 60 (2023), br. 3: 543-563.
- Ostajmer, Branko. *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883. – 1903.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.
- Ostajmer, Branko; Župan, Dinko. „Consolidation of the dualistic system“. U: *A History of the Croats. The Nineteenth and Twentieth Centuries* (vol. 2), ur. Gordan Ravančić, Nikica Barić, Zdenko Radelić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022, 155-173.
- „Preustrojenje gradjevnoga odsjeka“. *Mjesečnik pravničkoga društva u Zagrebu* II (1876), br. 6: 284-287.
- Smrekar, Milan. *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji.* Knjiga prva., Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1899.

- Stanišić, Biserka. „Odsjek IV-B res. za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu”. *Arhivski vjesnik* 36 (1993): 181-206.
- Šulek, Bogoslav. *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882*. Zagreb: Dionička tiskara, 1883.
- Turkalj, Jasna. *Pravaški pokret 1878. – 1887*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- Vidmar, I. Josip „Registratura Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade u Zagrebu 1869. – 1918.”. *Arhivski vjesnik* 1 (1958): 411-455.
- „Viestnik“, *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, X (1884), br. 2: 142.
- „Viestnik“, *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, XXII (1896), br. 3: 187-188.
- Vranješ-Šoljan, Božena. „Veliki župani – upravno-činovnička elita u hrvatskome društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće”. *Historijski zbornik* 71 (2018), br. 2: 269-282.
- Vrbanić, Fran. „Temeljna načela za organizaciju hrvatske službene statistike, i njezin prvi zadatak”. *Mjesečnik pravničkoga društva u Zagrebu* I (1875), br. 2: 44-54.
- Žigrović Pretočki, Ivan. *Upravno pravo Kraljevina Hrvatske i Slavonije s obzirom na Ustav*. Bjelovar: vlastita naklada, 1911.

SUMMARY

Work Organisation in the Home Affairs Department of the Land Government (1869-1914) with a Special Focus on the Economy

A constitutional autonomy of the Kingdom of Croatia and Slavonia was provided for within the scope of the 1868 Croatian-Hungarian Settlement. The Land Government was established as the Kingdom's highest executive body and sanctioned by a Legislative Article of 20 April 1869. It comprised three departments that were autonomous and mutually independent. The internal work organisation in the Government's departments was in the remit of the Croatian Ban, who was the head of the government. The Home Affairs Department had the broadest competence since it encompassed all the other Land administration affairs that did not fall within the scope of the Department of Religion and Education and the Justice Department. Unlike the other two Departments that had a relatively coherent scope of work, the organisation of the Home Affairs Department with a large number of diverse tasks and a constant increase in the volume of work was, as it would turn out, a much more complex task. Based on archival material, published sources and relevant literature, the paper analyses and presents frequent reorganisations of work in the Home Affairs Department undertaken by the Croatian Bans. They ordered the reallocation of tasks among existing sections, established new sections, sub-sections and groups within sub-sections. The paper covers the period from the founding of the Land Government in 1869 to 1914. In the latter year, economic affairs, which were considered the main source of problems in the work of the overburdened Home Affairs Department, were separated from its jurisdiction and assigned to a newly established fourth Government's Department of National Economy.

Keywords: Land Government; Home Affairs Department; work organisation; 1869-1914; Section of National Economy; Department of National Economy

LUKA PEJIĆ

Filozofski fakultet u Osijeku

VALENTINA KEZIĆ

Filozofski fakultet u Osijeku

UDK: 929-052 Lerman, Dragutin

325.53(282.262.4)"18"(091)

325(6191.2)"18"(091)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 15. 1. 2025.

Prihvaćeno: 28. 2. 2025.

DOI: <https://doi.org/10.59412/hz.78.1.5>

Return to “the Heart of Darkness”: Dragutin Lerman’s Colonial Activities in Africa

Dragutin Lerman’s career during the colonial period and his time in Africa are seldom examined critically. In other words, his involvement with Belgian King Leopold II is not given the detailed historiographical contextualization it deserves; instead, it is often presented as a romanticized tale of a daring Croatian explorer and cartographer who navigated exotic territories. This article aims to reevaluate Lerman’s participation in Leopold II’s colonial project by analyzing Lerman’s diary, letters, relevant secondary literature, and unpublished archival documents. Therefore, numerous sources from the Croatian Academy of Sciences and Arts, the City Museum of Požega, and newspapers from the late nineteenth century were used. To understand Lerman’s role in the colonization of the Congo, his activities in Africa are placed within the broader context of European conquest of the continent. Additionally, the article examines how Lerman’s surviving writings reflect the colonial rhetoric of the late nineteenth century. Ultimately, it seeks to determine the extent to which Lerman was aware of the atrocities committed during European colonization in the Congo.

Keywords: Dragutin Lerman; Leopold II; Congo; colonization of Africa; nineteenth century

Introduction

In addition to the global coronavirus pandemic, the spring and summer of 2020 were marked by protests in the US against police brutality and racism, sparked by the killing of unarmed 46-year-old African American George Floyd in Minneapolis.¹ The demonstrations quickly spread around the globe, leading to the demolition and vandalism of numerous monuments in several European cities. Many of these statues were dedicated to figures associated with colonialism and the slave trade. Once again, the actions of Belgian King Leopold II (r. 1865-1909) and the horrific crimes committed in the Congo during the late nineteenth and early twentieth century captured public attention.² Eventually, the growing demand for the removal of Leopold's monuments in Belgium has started to yield results.³ The events of 2020 have sparked a series of heated yet mostly constructive debates about the colonial legacy and the necessity for reinterpretations of certain historical chapters. These discussions have garnered the attention of several scholars and commentators in Croatia as well. While some argued against the demolition of monuments,⁴ others sought to understand the criteria determining which should be removed and which preserved.⁵ In addition, some authors have noted that Eastern Europe experienced a similar transformation in the late 1980s and early 1990s, marked by the collapse of communist states and the removal of many monuments linked to that historical period.⁶ However, assuming that Croatian history has minimal or no connections to colonialism, while viewing this topic as solely an issue for those countries that were once colonial superpowers, most commentators have not thoroughly reevaluated the actions of individuals like Dragutin Lerman. In other words, while Lerman was directly involved in Leopold II's colonial project, his role has not been critically examined.

In short, despite numerous demands for additional revaluation of the complex and troublesome legacy of European colonialism, the status of Dragutin Lerman, an explorer of Africa from Požega, has remained almost unchanged within the Croatian scientific and cultural community.⁷ Lerman's work is still mainly viewed through the

1 Taylor, „George Floyd Protests: A Timeline“.

2 See: „George Floyd protests: The statues being defaced“.

3 Schultz, „Belgians Target Some Royal Monuments In Black Lives Matter Protest“.

4 Bajruši, „Povjesničar specijaliziran za kulturu sjećanja: Jako je pogrešno rušiti spomenike“.

5 Duhaček, „Koje spomenike treba srušiti, a koje ne?“.

6 Pavičić, „Trend koji je nekad bio popularan u istočnoj Europi danas se širi na europskom Zapadu i SAD-u“.

7 However, it is necessary to single out the excellent MA thesis “The Representation of Croatian Explorer Dragutin Lerman in Public and Scientific Discourse” by Damjan Roce (Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb). As the author explained, his intention was to “examine the construction of the image of Croatian explorer Dragutin Lerman within ethnological, historical, museum, cultural-tourism and popular discourse, with a focus on his ethnographic activities as well as his role in the colonial administration of the Belgian king Leopold II.” Considering all of the above, the research conducted by Roce represents a unique example of the revaluation of

prism of his contributions to cartography and ethnography, particularly his mapping of Central Africa⁸ and several hundred objects (knives, baskets, bracelets, wooden figurines, clubs, arrows, etc.) that he once donated to the National Museum in Zagreb.⁹ In fact, according to some authors, his supposedly benevolent work in Africa can be described as an “enlightening” rapprochement of different civilizations.¹⁰ However, Damjan Roce argues that when we examine Lerman and his work in Africa from a historical perspective, there is not much left to admire.¹¹ Therefore, it is worth questioning what remains of the idea of a noble explorer of exotic lands when placed in a historical context.¹² To use Joseph Conrad’s words, a return to “the heart of darkness,”¹³ to the historical chapter of unprecedented European crimes in Africa, turns out to be a historiographical necessity.

Given the previously described view of the European colonial past, which is often seen as a burden and responsibility of other nations, Croatian historiography has scarcely attempted to adopt and develop postcolonial theory.¹⁴ Nevertheless, when analyzing Lerman’s career in the service of the Belgian king between 1882 and 1896, it is indispensable to refer to some aspects of this theoretical corpus. First, it should be noted that the analysis of the colonial discourse occupies one of the central places within the postcolonial theory, which was popularized, along with other important

Lerman’s career within the Croatian academic community. In short, Roce notes that the discussion surrounding Lerman has hardly changed for decades. Even during the socialist Yugoslavia, which officially promoted anti-imperialist and anti-colonial policies, Lerman was exempt from criticism. However, as a person who gained public recognition during his lifetime thanks to his participation in the colonial project of another monarchy – while coming from a country that was never an imperial power – he has become a curious footnote in Croatian history, gradually fading into obscurity. See: Roce, „Reprezentacija hrvatskog istraživača Dragutina Lermana u javnom i znanstvenom diskursu“, 2022.

8 For example: Slukan Altić, „The Croatian explorer Dragutin Lerman (1863-1918)“, 1-13.

9 Today’s Ethnographic Museum in Zagreb features a section dedicated to non-European cultures, which includes donations from Dragutin Lerman. Some of these African objects are also preserved in the ethnographic collection of the City Museum of Požega. See: „Zbirka izvaneuropskih kultura“, „Etnološki odjel“.

10 Roce, „The Representation of Croatian Explorer Dragutin Lerman in Public and Scientific Discourse“, 42.

11 *Ibid.*, 62.

12 Only a handful of authors have provided a critical perspective on Lerman’s years in Africa. For instance, Sonja Kirchoffer characterized Lerman in an article as a participant in “brutal exploitation” and genocide in the Congo. In her analysis, she highlighted the necessity for a historical reassessment of Lerman’s colonial career. Kirchoffer, „Dragutin Lerman: naš istraživač Afrike i sudionik u belgijskom genocidu u Kongu“, 22.

13 *Heart of Darkness*, published in 1899, is a novella by Polish-British novelist Joseph Conrad. Written at the height of British imperial might, this work is one of the most significant Victorian representations of colonial exploitation and widespread racial intolerance during that era.

14 Postcolonial theory is a diverse and complex theoretical corpus. In essence, it “deals with the effects of colonization on cultures and societies.” In addition, one of the goals of this theory is the analysis of “general discursive forces that held together the imperial enterprise and that operated wherever colonization occurred.” Ashcroft, Griffiths, Tiffin, *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*, 168, 172.

authors, by the American literary critic of Palestinian origin, Edward Said, in his seminal work *Orientalism* (1978). For him, it was important to demonstrate the correlation between colonial discourse and the maintenance of existing power relations in favor of the colonizer. Said points out that every colonial project implied a narrative about the “civilizing mission” of barbarian peoples, a concept that was not unknown even to Lerman.

Every single empire in its official discourse has said that it is not like all the others, that its circumstances are special, that it has a mission to enlighten, civilize, bring order and democracy, and that it uses force only as a last resort. And, sadder still, there always is a chorus of willing intellectuals to say calming words about benign or altruistic empires, as if one shouldn't trust the evidence of one's eyes watching the destruction and the misery and death brought by the latest mission civilizatrice.¹⁵

As we will show in the text, Lerman readily defended the Belgian colonial presence in sub-Saharan Africa, often referred to the need to “civilize” the native population, and as an official of Leopold II, in certain situations, he did not shy away from using violence to assert his authority.¹⁶ Furthermore, in this paper, we will treat the colonial discourse as “a system of statements that can be made about colonies and colonial peoples, about colonizing powers and about the relationship between these two.”¹⁷ Considering this, Lerman's extensive writings on Africa will be examined as an instance of late nineteenth-century colonial discourse.¹⁸

According to Kevin C. Dunn, the Congo of the late nineteenth century was a European invention defined and described through complex colonial discourses. Colonial agents produced images of Africans that were assigned specific attributes, characteristics, and meanings. As Dunn points out, through repetition, colonizing discourses of identity became a “stabilizing power, producing a script that ‘naturalized’ the domination and domestication of the Congo.”¹⁹ One of the leading authorities on the process of shaping Congolese identity during the period of conquest of the African continent was Lerman's idol and associate, the American journalist of Welsh origin Henry

15 Said, *Orientalism*, xvi.

16 Let us add that by analyzing the basic features of Said's work, Shelley Walla reminds readers of the following aspect of colonialism: “The subtle use of stereotypes, hinging obsessively on the violent and sensual nature of the natives, made legitimate a very cruel and exploitative practice of colonialism. The coloniser could justify subjugation and even extermination through the logic of the ‘civilising mission’ which in Rudyard Kipling's rhetoric became the ‘white man's burden.’” Walla, *Edward Said and the Writing of History*, 40.

17 Ashcroft, Griffiths, Tiffin, *Post-Colonial Studies. The Key Concepts*, 37.

18 During his stay in Africa, Lerman wrote nine travel notebooks. He began recording his observations in 1888. Ultimately, this material, published only in 1989, was compiled by the ethnologist and anthropologist Aleksandra-Sanja Lazarević. Also, during Lerman's stay in Africa, in 1891 and 1894, his letters to his friend Julius Kempf were published in two books. See: Lerman, *Afrički dnevnik*; Lerman, *Listovi iz Afrike*; Lerman, *Novi listovi iz Afrike*.

19 Dunn, *Imagining the Congo*, 22.

Morton Stanley. Stanley wrote numerous newspaper reports, travelogues, and works of fiction that publicized his exploits and views. His depictions of Africans eventually became an "accepted truth in the West." It was he who popularized the term "the Dark Continent." Thanks to signed agreements with other colleagues, according to which they promised not to write or speak publicly about their travels until he published his works, Stanley, as Dunn points out, "reduced any direct challenge to his position as the expert and guaranteed his narratives' place as the standard interpretation."²⁰

Thus, the article will analyze Lerman's portrayal of the natives, his duties in the Congo, and his relationship with the African population. We start from the assumption that Lerman had been previously familiarized with the discourse of other colonial officials and explorers, such as Stanley, and that he implemented the existing colonial rhetoric in his writings. In this sense, we propose the thesis that by adopting and reproducing the existing colonial discourse, Lerman aligned himself with those who implemented and accepted the colonizing policy of the Belgian King Leopold II in the Congo. At the same time, by analyzing Lerman's records, we will try to critically present his involvement in colonial activities in the Congo at the end of the nineteenth century.²¹

One of the fundamental problems of history from below is undoubtedly the reconstruction of the voices of the underprivileged, i.e., politically, economically, and culturally marginalized individuals.²² Consequently, historians are forced to analyze the administrative discourse of power centers, as well as various scattered and fragmentary sources, to present the experiences of individuals who rarely left direct historical traces about themselves. In other words, in the context of this research, it is difficult to reconstruct the perspectives of Africans who interacted with Lerman. However, by using the surviving letters of individual African chiefs and drawing on the insights of other historians who have considered similar phenomena, we will provide limited insight into the perspectives of the colonized population.

²⁰ *Ibid.*, 22-25.

²¹ As previously mentioned, the existing corpus of texts about Dragutin Lerman primarily focuses on biographical, ethnographic, and cartographic subjects. Among other works, notable mentions include the following: Wittenberg, „Velika obitelj Lermanovih“, 69-105; Kočevar, „Svoj o svome – ondašnji karlovački tisak o karlovačkim putnicima – istraživačima Afrike i Južne Amerike“, 93-109; Bačić-Karković, „Putne bilježnice i dnevni Dragutina Lermana“, 59-84; Lopašić, *Commissaire general Dragutin Lerman 1863-1918*; Lopašić, „The Lerman Collection“, 51-83; Lopašić, „Karlovac i dva istraživača Afrike“; Lopašić, „Dragutin Lerman. Portrait of an African Pioneer“, 313-320; Lazarević, „Dragutin Lerman – Požežanin (1863-1918)“, 69-75; Sremac, Živković, „The Lerman collection of art from the Congo at the Ethnographic Museum Zagreb“, 106-111; Kolar, „Poruka Dragutina Lermana hrvatskom narodu iz 1904. godine“, 151-157; Jukić, „Dragutin Lerman u Hercegovini“, 309-342, etc.

²² On postcolonial efforts to reconstruct the forgotten voices of the colonized, see the essay: Chakravorty Spivak, „Can the Subaltern Speak?“, 1988.

King Leopold II's Congo: an overview of colonial ambition and terror

After successfully finding the Scottish missionary and explorer David Livingstone in 1871 in Ujiji, located on the shores of Lake Tanganyika, Henry Morton Stanley embarked on his second journey to Africa. From 1874 to 1877, Stanley traversed the entire African continent, discovered several lakes, and became the first white man to document the course of the Congo River.²³ He had already achieved international fame with his newspaper articles about Africa and his work *How I Found Livingstone* (1871). The public followed his travels with interest, as is confirmed by a cartoon published in New York's *The Daily Graphic* in 1876. The lines below the illustration, with confident-looking and armed Stanley as its central figure, read: "Elephant guns and whiskey flying free, / Beasts and men so merrily I slay, / Civ'lization bearing on my way, / As I march, march, march through Africay."²⁴ Belgian King Leopold II closely followed his exploratory expeditions. Adam Hochschild described the king's interests, noting that since he came to the throne in 1865, "everywhere he went, he looked for imperial opportunities."²⁵ By the 1880s, extensive regions of the African continent had already been claimed by Great Britain, France, Portugal, and Spain, while a considerable part remained under the leadership of indigenous chiefs.²⁶ It was in the area around the Congo River that Belgian King Leopold II saw his future colony. However, Hochschild notes: "Few Belgians shared Leopold's dreams of colonies. They were deterred by practical considerations – such as their country's lack of a merchant fleet or navy – that seemed petty to him."²⁷

As a country that only gained independence in 1831, Belgium had no experience as an imperial power.²⁸ Despite numerous challenges, the Belgian king expressed a strong desire to participate in the colonial race. Central Africa was still largely unknown in Europe at that time, except for the accounts of few explorers.²⁹ Leopold II's relentless pursuit of colonial expansion led to the convening of the International Geographic Conference in Brussels in 1876. At the conference, Leopold portrayed himself as a benevolent, selfless ruler and philanthropist. He claimed that the "opening" of Central Africa was not only about exploration but also about promoting civilization, encouraging free trade, and combating the notorious Arab slave trade.³⁰ At the conference, he

23 Dunn, *Imagining the Congo*, 23.

24 *The Daily Graphic. An Illustrated Evening Newspaper*, 1.

25 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 36.

26 Dunn, *Imagining the Congo*, 22. According to Eric Hobsbawm, between 1870s and the First World War, or in the *Age of Empire*, as he calls it, "about one-quarter of the globe's land surface was distributed or redistributed as colonies among a half-dozen states." Hobsbawm elaborates that the scramble for the African territories was primarily economic and that Africa stood as one of "the main zones of competitive land-grabbing." Hobsbawm, *Age of Empire*, 59, 68.

27 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 37–38.

28 Edgerton, *The Troubled Heart of Africa: A History of the Congo*, 78.

29 Vanthemsche, *Belgium and the Congo 1885–1980*, 19.

30 Dunn, *Imagining the Congo*, 21.

was elected president of the newly founded International African Association. Two years later, Leopold II founded the Committee for Studies of the Upper Congo and hired Stanley. Stanley's task was to establish "research" stations on behalf of the Committee (later on behalf of the International Association of the Congo) and to reach agreements with local chiefs to cede their land to Europeans.³¹ During a five-year expedition – between 1879 and 1884 – Stanley was to establish the territory of what would later become the Belgian Congo.³² Finally, at the Berlin Conference (November 1884 – February 1885), Leopold II "was permitted to carve out his private domain in Africa"³³ thanks to shrewd diplomacy and promises through which he guaranteed free trade in that territory.³⁴ The notorious Congo Free State was established, a private possession of the Belgian monarch in sub-Saharan Africa.³⁵ Incidentally, to realize his imperial dream, Leopold II used, among other documents, materials prepared by Dragutin Lerman during his first stay in the Congo at the Berlin conference.³⁶

The growing exploitation of ivory and, since the 1890s, rubber, resulted in the establishment of a brutal colonial system in the Congo region, leading to the deaths of millions of Africans.³⁷ Along with the apparent need for basic infrastructure such as roads, ports, administrative buildings, and warehouses, there was also a need for a workforce. The colonial army, the Force Publique, was formed and represented the pillar of the local repressive system. At the same time, career opportunities, dreams of huge profits, and a desire for adventure attracted mostly younger, unmarried Europeans who readily entered the service of Leopold II.³⁸ Lerman, who set off for Africa as

31 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 76.

32 Dunn, *Imagining the Congo*, 23. Hochschild explains Leopold II's colonial ambitions and obsession with Congo in the following way: "There was no more unclaimed territory in the Americas, and Maximilian and Carlota's disastrous adventure in Mexico was a reminder of what could happen if one tried to take control of an independent country there. Nor were there blank spaces in Asia: the Russian Empire stretched all the way to the Pacific, the French had taken Indochina, the Dutch the East Indies, and most of the rest of southern Asia, from Aden to Singapore, was colored with the British Empire's pink. Only Africa remained." Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 61.

33 Hobsbawm, *Age of Empire*, 68.

34 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 84-87.

35 Congo Free State was 76 times larger than the territory of Belgium. Stanley, "Belgium's Heart of Darkness".

36 Lazarević, "Naši izvaneuropski putnici istraživači", 180.

37 Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*, 126. There is no consensus on the exact number of victims of the Belgian colonial system in the Congo. However, some authors estimate that the population of the Congo was reduced by fifty percent between 1880 and 1920. This means that nearly 10 million people may have died as a result of mass murder, severe corporal punishment, starvation, and disease epidemics, such as smallpox. Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 225-234.

38 *Ibid.*, 140.

early as 1882 as a young man inspired by the achievements of explorers such as Stanley and Heinrich Schliemann, perfectly fits the profile.³⁹

After it became clear that Leopold II would lose his colonial possessions in the Congo in 1908, an attempt was made to destroy numerous documents that could confirm various crimes committed in Africa.⁴⁰ Luckily, some accounts of the horrors endured by Africans under the Belgian king have survived. Working to exhaustion, shooting, flogging, rape, starvation, hostage-taking, burning of villages, cutting off of limbs. This was the stark reality for the native population in the Congo during the late nineteenth and early twentieth centuries. Punishments were meted out to anyone who failed to meet quotas for resource collection or showed hostility toward their white overseers. For example, a Catholic priest recorded the testimony of Tswambe, who described the unprecedented cruelty of colonial official Léon Fiévez during the 1890s, during the rubber craze.

All the blacks saw this man as the Devil of the Equator... From all the bodies killed in the field, you had to cut off the hands. He wanted to see the number of hands cut off by each soldier, who had to bring them in baskets... A village which refused to provide rubber would be completely swept clean. As a young man, I saw [Fiévez's] soldier Molili, then guarding the village of Boyeka, take a big net, put ten arrested natives in it, attach big stones to the net, and make it tumble into the river... Rubber caused these torments; that's why we no longer want to hear its name spoken. Soldiers made young men kill or rape their own mothers and sisters.⁴¹

It is important to note that all of the aforementioned events took place in the Congo Free State while Dragutin Lerman (who returned to Europe in 1896) was still employed by King Leopold II. Additionally, during Lerman's time in Africa, the first critics of the colonial violence perpetrated by the Belgian king began to emerge. One notable example is the American George Washington Williams, who visited the Congo and witnessed the brutal exploitation of the local population. In 1890, he published an open letter addressed to Leopold II, accusing him of crimes against humanity.⁴² As Williams pointed out, the African population was forced to suffer "deceit, fraud, robberies, arson, murder, slave-raiding, and general policy of cruelty" carried out by the colonial masters:⁴³ "Your Majesty's Government has sequestered their land, burned their towns, stolen their property, enslaved their women and children, and committed other crimes too numerous to mention in detail."⁴⁴

39 Lerman, *Afrički dnevnik*, introduction by Aleksandra-Sanja Lazarević, 12. Kempf claims that Lerman's "desire to explore the distant world" was inspired by W. W. Cooper, a correspondent for the English newspaper *The Standard*, whom Lerman encountered in Brod na Savi. Lerman, *Listovi iz Afrike*, III.

40 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 294.

41 *Ibid.*, 165-166.

42 *Ibid.*, 108-112.

43 Rutz, *King Leopold's Congo and the "Scramble for Africa"*, 52.

44 *Ibid.*, 50.

Over time, Williams's statement sparked a series of criticisms of the situation in the Congo Free State. However, using skillful diplomacy, bribery, continuously discrediting his opponents, and investing in newspaper propaganda, Leopold II and his associates persistently denied all the accusations. Nevertheless, new faces, such as Edmund Morel, Roger Casement, Joseph Conrad, Mark Twain and others, joined the growing campaign against the Belgian king. However, these voices continued to encounter resistance in the public sphere of the time, including in the Croatian press. For example, in 1904, some Croatian newspapers described the Congo as an "exemplary colony" exposed to various slanders and "malicious accusations" by Leopold II's envious rivals.⁴⁵ It was only years later that Croatian newspapers began to mention the crimes in the Congo. For example, in 1919, one newspaper wrote about the "barbaric cruelty" of the Belgian colonial authorities, who abused the African population in the heinous ways. As the newspaper *Virovitičan* points out, even "merciless Europe" at one point realized that it was necessary to end these horrors.⁴⁶ Interestingly, the quoted article was published more than a year after the death of Dragutin Lerman, while he was not mentioned in the text or connected to this Belgian colony in any way.

After a long and exhausting international campaign, the discredited Leopold II was forced to surrender this territory to the Belgian government in 1908.⁴⁷ The very next year, 74-year-old Leopold II died from an embolism.⁴⁸ "By the time that Henry Morton Stanley brought the Congo to the world's attention in 1877, most of that good life had disappeared, and by the time Leopold's brutal regime ended three decades later, the Congo had become perhaps the most dreadful place on earth," writes Robert D. Edgerton.⁴⁹ On the other hand, Lerman never publicly criticized Leopold II or attempted to draw attention to the crimes committed in the Congo. Moreover, as will be shown later in the paper, he defended the Belgian colonial system in sub-Saharan Africa on several occasions.

45 See: „Povjestno-zemljopisni osvrt na g. 1903. Afrika“, *Hrvatska zastava*, October 27, 1904, 2.

46 „Zločin na Kongu“, *Virovitičan*, December 7, 1919, 1-2.

47 Congo gained independence on June 30, 1960. Unfortunately, this did not mark the end of the country's social unrest, economic problems, and political instability. For example, see: Nzongola-Ntalaja, *The Congo: From Leopold to Kabila: A People's History*, 2007.

48 Albert I, the nephew of Leopold II, became king in 1909 and ruled until 1934. Commentators of the time, including the American anthropologist Frederick Starr, noted that he had a strong interest in the Belgian colony. Starr described the new king as "the most democratic of European kings" and characterized him as "a man of heart and ideas." However, Hochschild notes that Albert I eventually lost his "youthful idealism." The exploitation of Africa's natural resources and the Congo's population persisted in a somewhat different form. See: Starr, „The Congo Free State and Congo Belge“, 399; Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 272, 278.

49 Edgerton, *The Troubled Heart of Africa*, xiv.

Lerman on “the Dark Continent” (1882 – 1896)

Considering the increasing need for colonial officials, the Committee for Studies of the Upper Congo decided to employ young people from all over Europe with military experience and knowledge of foreign languages.⁵⁰ After seeing an ad in a French newspaper about hiring people to research the Congo with the apparent goal of spreading civilization, 19-year-old Dragutin Lerman, a native of Požega, decided to apply with his friend Napoleon Lukšić, a young cadet of the Austrian Navy, whom he had met in Karlovac. In 1882, Lerman and Lukšić approached Dobner von Dottendorf, the Committee’s representative in Zagreb, who sent them to Brussels to talk directly with Stanley. Exhausted, Stanley was temporarily in Europe to recover from his stay in Africa.⁵¹ In the end, both Lerman and Lukšić were accepted to join his expedition to the Congo.⁵² Lerman reportedly amazed Stanley by declaring that he learned everything about Africa by reading texts written by Livingstone and this Welsh-American explorer.⁵³ Additionally, Stanley was very pleased when young Lerman allegedly informed the Committee members that he was willing to do whatever it took in Africa.⁵⁴ Despite initial skepticism regarding Lerman’s age, it seems that Stanley’s opinion prevailed, as he stated briefly and clearly: “Hired!”⁵⁵

In early November 1882, Lerman and Lukšić boarded the ship *Harkaway* in Antwerp and arrived in Boma, a city at the mouth of the Congo, in mid-December of the same year. Lerman stayed in Africa for the next three years, and during his first stay, he was not yet keeping a diary or exchanging letters with Julius Kempf, a friend from Požega. Ethnologist and anthropologist Aleksandra-Sanja Lazarević explains that this chapter of Lerman’s stay in Africa has remained less known due to the apparent lack of sources. However, during these years, Lerman sent his first shipment of around 120

50 Sremac, Živković, „The Lerman collection of art from the Congo at the Ethnographic Museum Zagreb“, 107.

51 Hochschild, *King Leopold’s Ghost*, 69.

52 The article will analyze Lerman’s African years, so we will not pay attention to his life before and after the career he achieved in the service of Leopold II. However, it should be noted that Dragutin Lerman was born in Požega in 1863, where he completed elementary school and the first grades of high school. For a while, he lived in Budapest, where he attended the School of Commerce. When he was sixteen, he left Zagreb and reached Hamburg and Bremen, and from there, he headed to London. As a young man, he learned French and English and read books about the exploits of famous explorers with great interest. He stayed in the Congo intermittently between 1882 and 1896. He left Africa when he was 33 years old. In Požega, he married Hedviga Reiner, the daughter of a wealthy landowner. After unsuccessfully trying his hand at banking, he left his hometown in 1909. In Kreševo, in central Bosnia and Herzegovina, he was engaged in mineral exploration and establishing a coal mine. He died there in 1918 at the age of 55. Lerman, *Afrički dnevnik*, 12, 26.

53 Fuis, *Podzemni Zagreb i druge reportaže 1934. – 1941.*, 94-95.

54 Croatian Academy of Sciences and Arts (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, HAZU), personal archive of Dragutin Lerman, 39 – XV-55, „Dragutin Lerman, član Stanleyeve Kongo-ekspedicije 1882. – 1896. napisao Julije Kempf“, 4.

55 Fuis, *Podzemni Zagreb i druge reportaže 1934. – 1941.*, 94-95.

specimens of African tribal culture to the National Museum in Zagreb.⁵⁶ The museum's director, Šime Ljubić, kindly thanked Lerman for "a large chest full of various precious objects" and praised his dedication and patriotism.⁵⁷ During later expeditions, Lerman continued to send crates filled with African objects to Zagreb, arousing the enthusiasm of the Croatian press.⁵⁸

Shortly after Lerman's departure for Africa, a Croatian newspaper informed readers that the young man had joined "the famous Stanley's scientific expedition."⁵⁹ Later, it was reported that Lerman was "quite healthy and content" on another continent.⁶⁰ However, Lazarević points out that some of Lerman's closest associates, including 21-year-old Napoleon Lukšić, died of tropical fever in early 1883.⁶¹ The death of his friend, with whom he had undertaken an African adventure, reportedly affected him deeply. However, this loss did not deter him from proving himself to his superiors as a capable officer. After receiving praise from Stanley, he was appointed as the station commander at Philippeville in April 1884. He continued to advance in rank, and in November of the same year, he became the station commander at Rudolfstadt, located at the mouth of the Kwilu River. He remained there until his return to Europe in August 1885.⁶²

At the same time, in his new book, *The Congo and the Founding of its Free State* (1885), Stanley publicly expressed his admiration for Lerman, whom he described as "the gallant Croat."⁶³ Roce correctly observes that Stanley's assessment of Lerman will serve as a legitimization of his character in almost all subsequent biographies. Stanley writes the following about Lerman:

There is a gentleman named Lehrman, a Croat, who, by the remarkable power of development that he possesses, has taught me not to be too rash in judging from externals. For certainly no one bore such an unpromising exterior and seemed so utterly inexperienced as Mr. Lehrman, yet to-day he deservedly ranks very high in my estimation as a thoroughly valuable officer. Energetic, bright, alert in mind and body, possessing a fine control over his men, and enjoying splendid health,⁶⁴ no better man could be found to

56 Lerman, *Afrički dnevnik*, 12, 26.

57 „Izvanredni dar nar. zem. muzeju“, *Viestnik Hrvatskoga arkeološkoga društva*, January 1, 1886, 61.

58 See: „Dragutin Lerman“, *Narodne novine*, April 30, 1891, 3.

59 „Hrvati u nutarnjoj Africi“, *Narodne novine*, November 23, 1882, 5.

60 „U Požegi, 22. svibnja. (Dopis)“, *Narodne novine*, May 25, 1883, 3.

61 Napoleon Lukšić's obituary from June 11, 1883, states that this young man died "desirous of becoming a member of Stanley's expedition to explore the distant world and to help bring the rays of enlightenment to the remote corners of the human race." „Osmrtnica na ime Napoleon Lukšić“.

62 Lerman, *Afrički dnevnik*, introduction by Aleksandra-Sanja Lazarević, 16, 18.

63 Henry Morton Stanley, *The Congo and the Founding of its Free State*, volume II, 212. It is interesting to note that the bulletin of the Royal Belgian Geographical Society at the same time described Lerman as a "young and courageous Croat" who "had done wonders" in Congo. *Société Royale Belge de Géographie Bulletin*, 109, 360.

64 In an interview with journalist Franjo M. Fuis in early 1941, Lerman's widow, Hedviga, revealed that her husband frequently returned from Africa due to health issues. "He suffered from tropical fever

take the command of Phillippeville, on the Kwilu-Niadi. It was so isolated in its position that no one seemed willing to accept the appointment, but Mr. Lehrman, seeing the reluctance of others, and previously too modest to obtrude himself upon my notice, volunteered for the post, and has kept me ever since free from anxiety about himself, his own men, or the natives.⁶⁵

However, it is worth noting a few details about Stanley. Although he was undoubtedly one of the most renowned explorers of Africa in the second half of the nineteenth century, Stanley remains a highly controversial figure in the context of European colonial history. Hochschild points out his brutality and explosive temper,⁶⁶ along with his tendency to exaggerate his achievements and publish misleading statements.⁶⁷ “Stanley was at heart a military man. He liked order and discipline and was a terrifying but effective commander,” explains Hochschild.⁶⁸ For Stanley, the African is a savage who, in his words, only “respects force, power, boldness, and decision. [...] Forbearance is to him cowardice; mildness, patience, and an equable temper are, in his undeveloped and unreasoning mind, only evidences of effeminacy.”⁶⁹

Lerman continued to advance in his role as a colonial official for Leopold II. After completing two years of military service in Osijek in 1888, he set off for Africa once again, where he remained until 1891. During this second trip, he began keeping a diary.⁷⁰ He then served as a diplomatic delegate and administrator of Stanley Falls, and in 1889, he participated in exploring the area around the Kwango River.⁷¹ His third stay in Africa lasted from December 1891 to July 1894. During this period, he explored the area between the Congo and Kuilu Rivers and helped delineate the border between the Belgian Congo and Portuguese Angola. In 1893, he also discovered a waterfall on the Kuilu River, which he named the Zrinski Chutes.⁷² Lerman spent his last time in Africa from May 1895 to August 1896. He continued to explore the southern part of the Kwango Oriental province, especially the area around the Wamba River.⁷³

Lerman was regularly promoted and appointed to the post of governor of various stations and districts in the Congo Free State. Such stations were essential to

and was critically ill several times. Additionally, he dealt with the aftermath of a severe injury that had flattened the upper part of his skull. He carefully concealed that area of his head with his hair to prevent anyone from noticing that it was completely flat, as if it had been cut off,” she explained. This interview was published in the newspaper *Novosti* on February 21, 1941. Fuis, *Podzemni Zagreb i druge reportaže 1934. – 1941.*, 100.

65 Stanley, *The Congo and the Founding of its Free State*, 277.

66 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 31, 196.

67 *Ibid.*, 30.

68 *Ibid.*, 71.

69 Stanley, *Through the Dark Continent*, volume II, 45–46.

70 Lerman, *Afrički dnevnik*, introduction by Aleksandra-Sanja Lazarević, 20.

71 Slukan Altić, „The Croatian explorer Dragutin Lerman (1863-1918)“, 2.

72 *Ibid.*, 6.

73 *Ibid.*, 3.

the maintenance of the newly established colonial government. Perhaps the greatest achievement of Lerman's career came in 1896 when he was appointed Commissioner-General of the Kwango Oriental District. He eventually received the Etoile de service (Service Star) for his achievements and was made a Chevalier de l'ordre royal du Lion (Knight of the Royal Order of the Lion).⁷⁴ He took breaks between expeditions to rest and complete reports for the colonial authorities. During these times, “our dear African” (as the local newspapers referred to him) regularly attended parties and was active in the social life of Požega.⁷⁵ By the early 1890s, Lerman had undoubtedly become a well-known figure in Croatia. For instance, in 1891, the Chamber of Commerce and Crafts in Zagreb organized a banquet in his honor, where he delivered a lecture about his experiences in the Congo.⁷⁶ That same year, a newspaper published a short biography of Lerman with a black-and-white portrait of him.⁷⁷ Letters he had sent from Africa to his friend Kempf were also published as a book. Advertisements in the newspaper regularly invited readers to spend 1 forint to buy the book detailing the experiences of “this honest young man [...] in hot Africa.”⁷⁸ Lerman, aware of his reputation as a daring explorer, was eager to commercialize that narrative. His “cultural work” in Africa was portrayed in the newspapers as an important contribution to the bold project of the far-sighted Leopold II, who allegedly sought to build a state in Africa modeled after contemporary European countries.⁷⁹

74 Lerman, *Afrički dnevnik*, 20, 26. The notifications and certificates for these awards are kept in the City Museum of Požega. See: City Museum of Požega, the Lerman Collection, certificate of awarding Dragutin Lerman the title of Knight of the Royal Order of the Lion (13.637); notice on the awarding of Dragutin Lerman with the Service Star (13.641). While the Service Star was created by a decree of the king Leopold II in 1889, the Royal Order of the Lion was established in 1891. Hochschild explains the emergence of new decorations for colonial officials at the end of the nineteenth century as the reflection of “the burgeoning hierarchy of imperial rule” in Africa. Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 116.

75 „Dragutin Lerman“, *Glasnik županije Požeške*, August 8, 1891, 3.

76 „Banket u čast g. Lermanu“, *Narodne novine*, June 9, 1891, 2.

77 „Dragutin Lerman“, *Dom i svijet*, August 1, 1891.

78 „Listovi iz Afrike“, *Glasnik županije Požeške*, July 4, 1891, 5.

79 „Dragutin Lerman“, *Crvena Hrvatska*, November 1, 1894.

Figure 1. Dragutin Lerman (left, wearing white clothes) resolving a dispute among local people in Congo in 1896. (HAZU, personal archive of Dragutin Lerman, 39 – XV-55)

Meanwhile, Lerman maintained ties with some of the most influential people in Croatia's public life. He established contact with Bishop Josip Juraj Strossmayer, who was almost fifty years his senior, and with whom he exchanged numerous letters.⁸⁰ In a letter to Strossmayer from March 1894, sent from Popocabaca, Lerman admitted that he was reluctant to use weapons against "poor natives" but knew that it was sometimes necessary. He added that it was "best for their future, and for us, so that they would be aware of our superiority."⁸¹

80 According to Lazarević, Lerman met with Strossmayer while serving in the military during exercises near Đakovo. Lerman, *Afrički dnevnik*, 18.

81 HAZU, 39 – XV-55, letter from Dragutin Lerman to Josip Juraj Strossmayer, from March 19, 1894.

Figure 2. Lerman writing a letter to his wife. Congo, May 1896. (HAZU, personal archive of Dragutin Lerman, 39 – XV-55)

After his return from Africa in 1896, Lerman was welcomed as a hero in his hometown. The people of Požega decorated their streets and held a procession for him accompanied by music; children and citizens greeted him enthusiastically, and his carriage was showered with flowers.⁸² The newspapers reported on the renowned African traveler who, at the age of 33, returned to his homeland with remarkable achievements and significant international recognition.⁸³ Lerman's colonial career was then interpreted solely through the prism of “work for the benefit of humanity” and his compatriots, whom he supposedly introduced to exotic African culture.⁸⁴ This romanticized but essentially ahistorical narrative has survived in a certain form to this day.

However, by the time Lerman returned triumphantly to his homeland, the Congo had transformed into a place marked by suffering and the horrific exploitation of people and natural resources. It is worth reminding that George Washington Williams published an open letter to King Leopold II in late 1890, during the same period when Lerman was in the Congo. Williams later revealed that he faced immense pressure

82 Tomislav Wittenberg, „Velika obitelj Lermanovih“, *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, 78.

83 „Dragutin Lerman“, *Banovac*, October 17, 1896, 2.

84 „Lerman se vraća iz Afrike“, *Banovac*, July 18, 1896, 2.

not to publish his account of the atrocities he had witnessed in Africa.⁸⁵ During those years, African porters endured extremely harsh conditions while colonial administrators flogged or hanged Africans for the slightest transgressions.⁸⁶ The intense exploitation of rubber in the early 1890s led to increased repression of the native population. Colonial military troops would not hesitate to massacre entire villages that failed to collect enough rubber or that resisted the authorities in any way.⁸⁷ Despite the immense fear and exposure to violence, Africans were not entirely passive. There were several uprisings in the Congo, some of which took place during Lerman's time in Africa. For instance, in December 1893, Chief Nzansu led a rebellion against the colonizers that lasted for months, resulting in the death of Eugène Rommel, a brutal representative of the colonial regime.⁸⁸ The Swedish missionary Carl Niklas Börrisson spent several years in the Congo and was familiar with this situation. In one letter, shortly after the aforementioned rebellion, he stated that the Congo Free State is solely to blame for such uprisings due to its humiliating attitude towards Africans, who are regularly abducted, captured, abused, and killed. "Is anyone surprised if the discontent surfaces?" he asked.⁸⁹ Is it possible that Dragutin Lerman was among those who were surprised? In the case of a trusted and praised colonial official like him, it would be unusual to assume that he genuinely did not know how the system essentially worked i.e. that he was unaware of the systematic oppression and humiliation of the local population.

Despite everything, Lerman was always ready to defend his employer, King Leopold II of Belgium. Commenting on the establishment of the Congo Free State in May 1890, he concluded that "sad Africa" could be sure that "better days would dawn."⁹⁰ For Lerman, Leopold II was "one of the most intelligent and noble men of our century." On April 9, 1892, the day of the king's birthday, Lerman wrote in his diary that he felt nothing but great respect and admiration for this monarch.⁹¹ As more voices began to highlight crimes against humanity in the Congo, Lerman continued to reject all criticism of the Belgian colonial system in Africa. The *Journal de Bruxelles* quoted him in October 1896, stating:

I consider it a real duty for me [...] to render homage to the officers of the Belgium⁹² army who are so unjustly accused, I have lived among them for fourteen years and I have learned to esteem them... I declare boldly that if some people assert that your countrymen have misbehaved in Africa, they do not speak the truth.⁹³

85 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 31, 107.

86 *Ibid.*, 119, 122-123.

87 *Ibid.*, 227. See: Nzongola-Ntalaja, *The Congo*, 22.

88 Edgerton, *The Troubled Heart of Africa*, 106.

89 Natermann, „To Maintain or Adjust?“, 476.

90 Lerman, *Listovi iz Afrike*, 192.

91 Lerman, *Afrički dnevnik*, 228.

92 The spelling error is identical to the original text. The same applies to the syntax of both sentences.

93 Descamps, *New Africa: An Essay on Government Civilization in New Countries*, 307.

It is important to note that Lerman also met Tippu Tip, an infamous Arab slave trader. Tippu Tip amassed a vast fortune from the ivory and slave trade, and effectively ruled the eastern Congo in the late 1880s. From 1887 to 1890/1891, he temporarily cooperated with Leopold II, even serving as the governor of the Stanley Falls District. Additionally, Tippu Tip supplied Leopold II's army with “freed” enslaved individuals, who were required to serve in the Force Publique for seven years.⁹⁴ Tanzanian historian Abdul Sheriff asserts that by the mid-1890s, Tip owned approximately 10,000 slaves.⁹⁵ In his 1890 diary, Lerman described this influential Arab as being “very kind towards Europeans” and noted that he “enjoys great popularity by other tribes.”⁹⁶ Although he was a well-known slave owner, Tip was also an important associate of Leopold II, which is why Lerman chose to avoid criticism of him.⁹⁷ In any case, Lerman was well aware that Tip was a slave trader. Given Tip's enormous influence in the eastern Congo, he tried to portray the temporary collaboration with him as a necessity and a pragmatic move.⁹⁸

Lerman openly acknowledged in his diary entries that many Africans showed fear and distrust when his expeditions reached villages that had been hastily abandoned. Despite this, he stressed that his main goal was to promote happiness, prosperity, and peace.⁹⁹ At the same time, the peace-loving Lerman was also a pragmatic man who understood that establishing authority was essential for the successful execution of colonial tasks. To inspire awe among African chiefs and their subjects, he imposed harsh punishments on thieves, including public whippings, beatings, and the use of chains.¹⁰⁰ Porters who deserted or contemplated rebellion faced the ultimate penalty: they were

94 “Although Leopold managed for most of his life to be all things to all people, the spectacle of this antislavery crusader doing so much business with Africa's most prominent slave-dealer helped spur the first murmurings against the king in Europe”, Hochschild explains. Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 130-131.

95 Sheriff, *Slaves, Spices, & Ivory in Zanzibar*, 108.

96 HAZU, 39 – XV-55, Dragutin Lerman's fourth travel notebook, from June 18, 1890 – December 12, 1890, “Arab chief...” (an entry originally written in English by Lerman).

97 Tippu Tip has become a prominent name in East African history textbooks, though not in a positive light. One of the co-authors of this article noticed this during a visit to Africa while skimming through some Tanzanian textbooks. For instance, one book describes Tippu Tip solely as a notorious slave trader. The same chapter also details the treatment of enslaved individuals in Africa during the second half of the nineteenth century: “After being captured, slaves were taken to collection centers. These centers were referred as calling stations. The centers were resting points where caravans stopped to get necessities. [...] At the calling stations slaves were chained and yoked together for the journey back to the coast. Hundreds of slaves would be yoked together from neck to neck or at times gagged by a piece of wood. [...] Many slaves died on the way because of the harsh treatment they received from slave drivers. Slaves were ill treated and abused along the way. Those who walked slowly would be thoroughly beaten. The sick and very weak would normally be killed. This discouraged the others from walking slowly. On reaching the coast, slaves were herded into pens.” Rwegasira, *Understanding History* 5, 35, 37.

98 Lerman, *Listovi iz Afrike*, 78.

99 Lerman, *Afrički dnevnik*, 328-329.

100 See: *Ibid.*, 247-248.

shot.¹⁰¹ Describing the case of a rebellious African named Kinzengua in the summer of 1893, he wrote: “He said he was afraid of no one and would kill me too if necessary. I sentenced him to death...”¹⁰²

Reconstructing the perspectives of Africans is quite challenging due to the limited availability of sources. The only surviving documents are letters from individual chiefs to Lerman, whose social circumstances were very different from those of exhausted porters or African women who faced oppression based on gender, race, and class. One such letter, written in 1890, is from an Arab chief named Salim. In this letter, Salim addresses Lerman as a friend, expressing humility, invoking God’s mercy and peace, and praying to Allah to guide Lerman on the right path.¹⁰³ Lerman’s response and other details regarding this communication are unknown to us. The other preserved letters are similar; from them, we can see that the people who communicated with Lerman had a privileged social position. They mainly addressed him as a friend, they politely expressed the wish that his fame would last forever, and some even wrote that they wanted God to reward him with many slaves.¹⁰⁴

Unfortunately, even in the case of contemporary historiography, African voices are largely shrouded in silence. On the one hand, the statements of Africans recorded in the context of European colonial imperialism in the late nineteenth century are mostly the result of colonial agents’ writings, such as Stanley. Also, numerous testimonies were documented by missionaries or commissions formed to prosecute crimes committed in Africa. In the case of Leopold II’s colony, the contents of such reports with the most shocking testimonies were not made public until the 1980s.¹⁰⁵ The unimaginable horrors of the Congo had to be hidden for as long as possible.

Performing “the sacred duty”: a brief analysis of Lerman’s colonial discourse

Several important details must be noted about using Dragutin Lerman’s African diary as a historical source. Considering certain factors, it appears that Lerman wrote his diary for a broader audience, making his narrative intentionally selective. Namely, at the beginning of the first notebook, it is possible to read the following instruction that Lerman addressed to his friend Julius Kempf: “Please do not disclose matters concerning politics because in doing so, you may expose me to danger and trouble with the state of Congo.”¹⁰⁶

101 *Ibid.*, 345, 441.

102 *Ibid.*, 441.

103 City Museum of Požega, the Lerman Collection, letter from an Arab chief (13.616). We thank our colleague, Professor Fahd Kasumović (Faculty of Philosophy, University of Sarajevo), for translating this letter.

104 HAZU, 39 – XV-55, letters from Arab chieftains sent to Dragutin Lerman in 1890. The letters were translated in 1931 by a Bosnian Muslim imam and writer from Sarajevo, Fehim Spaho.

105 Hochschild, *King Leopold’s Ghost*, 53, 131-133, 253-255.

106 HAZU, 39 – XV-55, Dragutin Lerman’s first travel notebook.

With this in mind, we can conclude that Lerman knew that certain details related to Leopold II's colony must be kept out of the public eye. He wrote his travel notes, knowing that other people would read them. For example, his diary entries were partially published in the *Glasnik županije Požežke* in 1896 and 1897.¹⁰⁷ Finally, it is worth recalling that Lerman recorded his experiences of certain events several weeks or even months after they had occurred. With this in mind, Roce states that such accounts are inevitably partial and even fictional to some extent. The same author warns of a number of factors that could have influenced Lerman's experience and understanding of a particular situation in interaction with the native population (language barrier, fever, the influence of medication, etc.), arguing that "the question is how much of what is recounted is actually said, and how much is merely his impression of the event." Roce concludes that Lerman's diaries are not an intimate reflection of his thoughts and feelings; rather, they serve as a somewhat conscious representation of the author himself. Furthermore, we should keep in mind that these texts were written when traveling to Africa represented an opportunity for many young Europeans to gain fame and enhance their social status.¹⁰⁸

When meeting ordinary people and chiefs, Lerman diligently recorded his impressions in his diary. He described them using various characteristics such as "curious", "good", "rude", "polite", "strange", "sad", "noble", "arrogant", "unbearable", "timid", and "stern". Furthermore, Lerman exhibited conflicting attitudes toward Africans. His diary includes examples of positive impressions of certain local chiefs and Arab slave traders. However, it also contains negative generalizations, such as, "It is difficult to understand a black man. He is worse than a Greek and more cunning than a Jew."¹⁰⁹ He was surprised that the native population was unwilling to hunt elephants, which he interpreted as lacking courage.¹¹⁰ He also considered the fear of thunder and rain a childish trait of Africans.¹¹¹ On the other hand, he was impressed by Edward Wilmot Blyden, a Liberian writer and politician and author of *Christianity, Islam, and the Negro Race* (1887). For Lerman, the educated Blyden was "a Negro of the purest blood."¹¹²

Lerman's notes reveal that he was responsible for recruiting natives for expeditions and negotiating with local chiefs to gain recognition from the Belgian authorities. Speaking about his treatment of the natives in June 1893, Lerman stated that he was a "friend" to all Africans but that he could be "harsh" and "strict" with those who belittled his friendship. He emphasized that patience was needed in dealing with the Congolese and that he would only use weapons in the event of an attack on his people. He

107 See the issues of this newspaper published between October 24, 1896, and January 30, 1897.

108 Roce, "The Representation of Croatian Explorer Dragutin Lerman in Public and Scientific Discourse", 46-48.

109 Lerman, *Afrički dnevnik*, 444.

110 *Ibid.*, 204.

111 *Ibid.*, 234.

112 *Ibid.*, 37.

explained that many Africans were unfamiliar with the lethality of European weapons and that he established his authority by force when necessary.¹¹³ Leopold II himself propagated a similar strategy for achieving authority: “In barbarous countries I know that a strong authority is needed to bring the natives, who have never been accustomed to it, under the practice of civilisation. To this end it is necessary to be at the same time firm and paternal.”¹¹⁴

In short, Lerman did not question the use of weapons to achieve the supposed progress of culture and freedom, nor did he question the decisions of the Belgian monarch: “It is up to me to pursue a policy of peace persistently, and at the same time maintain the dignity of the state I represent.”¹¹⁵ However, he did not demonstrate his power exclusively in moments of direct resistance from the natives. If there was indiscipline among the African servants, such as sleeping on guard duty, stealing, or collaborating with the rebellious population, Lerman did not hesitate to use various methods of punishment, such as beatings, starving the accused, or outright death.¹¹⁶ It is also necessary to point out the fact that Lerman learned some indigenous languages and that he intervened in tribal communities by prohibiting cannibalism or punishing child abusers and people accused of marital infidelity.¹¹⁷ In addition to portraying himself as a loyal colonial official who could maintain and expand Belgian authority, Lerman tried to boast in his writings as a skilled negotiator with several local chiefs. Describing negotiations with Chief Mwene of Kasongo Lunda in 1892, he called himself a “greater chief” than Mwene because his army had “ravaged” the latter’s subjects.¹¹⁸

Lerman undoubtedly believed in “the progress of culture that was slowly arriving from Europe and replacing the greatest savagery, barbarism, and cradle of anthropophagy.”¹¹⁹ He considered himself among those whose efforts “contributed to the opening of the Congo,” which had formerly been an “iron prison.”¹²⁰ As a Catholic, he openly expressed his desire to see Africa become a predominantly Catholic continent.¹²¹

He recorded in several places in his diaries how the natives saw white people and him. For example, Lerman reports that in 1889, Chief Mwene N’dinga noted he was “pleased to have white people visiting him.” According to Lerman, this chief was a great friend of the whites because he considered them extremely intelligent. He allegedly valued their knowledge of making guns and gunpowder and stated that

113 *Ibid.*, 426.

114 Dunn, *Imagining the Congo*, 44.

115 Lerman, *Afrički dnevnik*, 400.

116 *Ibid.*, 62, 82–83, 246, 248, 262, 441.

117 *Ibid.*, 516, 226, 517–518.

118 *Ibid.*, 293.

119 *Ibid.*, 58.

120 *Ibid.*, 317.

121 *Ibid.*, 337.

his subjects would be very happy if white people settled among them and passed on these skills to them.¹²² Lerman wrote that he earned the nickname "Ango-Ango" after the Africans concluded in 1892 that he had come "with good intentions" by giving them a gift of fish he had caught.¹²³ Of course, a clearer perception of Lerman from the perspective of the native population is almost impossible to reconstruct historiographically.

As already noted, Lerman's letters to Kempf were published, advertised in print, and sold during Lerman's stay in Africa, more precisely at the height of his colonial career in the 1890s. In these letters, it is possible to read how Lerman was delighted that he had the opportunity to "exercise the sacred duty" that entailed "supporting the development of human society." In doing so, it is indicative that he felt the need to emphasize that he "did not care what many people think about it."¹²⁴ Was Lerman aware of certain criticisms of Leopold II and his actions in the Congo and consciously decided to ignore them? Or was it his brief reflection on the views of certain compatriots who perceived his trips to Africa as reckless adventurism? In any case, Lerman saw the arrival of people like himself on this continent as pulling Africans out of the "darkness of a miserable life."¹²⁵

Of course, in his letters, he did not forget to highlight the "unspeakable sacrifices" of the Belgian king, who had maintained numerous colonial posts in the Congo for years for so-called civilizational progress.¹²⁶ Although Lerman admitted that European culture had also "affected badly" Africans,¹²⁷ he believed that they were immature and unenlightened and that they needed "better parents."¹²⁸ "The Negro is naturally endowed with that weakness which we call laziness," Lerman wrote, among other things.¹²⁹ Thus, colonialism is in his discourse, as well as in the writings of other Lerman's contemporaries, to some extent justified as benevolent parental care for millions of infantile and ignorant people. As such, colonial practices were portrayed as a kind of sacrifice of the colonizers for the greater good. Or, in Kipling's words, it was precisely the white man's progress that became his greatest burden.

122 *Ibid.*, 80.

123 *Ibid.*, 298.

124 Lerman, *Listovi iz Afrike*, 1.

125 *Ibid.*, 12.

126 *Ibid.*, 79.

127 *Ibid.*, 151.

128 *Ibid.*, 179.

129 Lerman, *Novi listovi iz Afrike*, 29.

Conclusion

Dragutin Lerman will remain an intriguing historical figure. As a young man, fascinated by stories of great geographical and archaeological discoveries, he ventured on a journey to another continent, where he spent several years. His story is all the more interesting because he came from a peripheral European country that had only been modernized in the last decades of the nineteenth century and had almost no connection with the feverish European colonial imperialism. Unlike most contemporaries, he regularly wrote down his impressions of the world, new acquaintances, cultures, fears, and ambitions, leaving historians and other interested readers with invaluable sources. Written between 1888 and 1896, his diary represents a unique source for studying the involvement of individuals in European colonial activities. While there are no records of Lerman's first trip to the Congo (1882-1885), the records of the other three trips are well documented. We learn from the preserved texts, that Lerman was a loyal employee of the Belgian government and King Leopold II, that he believed in the need for Western culture and civilization to penetrate the Congo, but also that he did not hesitate to use different methods of punishment to maintain his own and Belgian authority. As in the case of other colonial officials of the time, his writings were permeated with rhetoric that did not question the superiority of whites over blacks and the need to "civilize" the latter. On the microhistorical example of Dragutin Lerman, we can analyze the presence and influence of the aforementioned discourse outside the territory of the leading imperial empires and how certain colonial officials used it to justify their actions.

Although some authors have pointed out that Lerman was simply a man of his time and probably one of the most humane officials in the Congo,¹³⁰ we believe that the analysis of Lerman's colonial career has so far largely lacked adequate historiographical contextualization. Lerman was almost certainly not a sadist like some of the Europeans who found themselves in sub-Saharan Africa in the late nineteenth century. For example, the brutal Belgian soldier and colonial agent Léon Rom, who beheaded Africans and kept their heads as morbid souvenirs, is said to have inspired Joseph Conrad to create the antagonist of his iconic novel *Heart of Darkness*, Kurtz.¹³¹ On the other hand, Lerman's character has not inspired any novelist. Moreover, outside Croatia, Lerman has largely faded away as a participant in the African colonial project, slipping into oblivion as a loyal official of Leopold II. However, he was undoubtedly a reliable cog in the Belgian monarch's cruel colonial mechanism. In addition to rationalizing and independently carrying out specific violent actions against the African population (flogging, beatings, chaining, shooting), he dedicated all his public appearances to defending European colonialism and glorifying the internationally discredited Leopold II. As a result, he almost constantly advanced in his career and was rewarded with recognition for his work. Even when voices against the crimes committed in the Congo

¹³⁰ For example: Lerman, *Afrički dnevnik*, 24.

¹³¹ Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 145.

Free State became numerous, Lerman remained a faithful soldier of the crumbling colonial empire. Any attack on Leopold II's megalomaniacal African project would also entail deconstructing his public image, which was carefully constructed and commercialized during the 1880s and 1890s.

To suggest that Lerman was unaware of the broader context or the voices of Leopold II's increasingly vocal critics underestimates his intelligence. Lerman was much more knowledgeable than his greatest admirers want to admit. Would consulting archival documents supposedly held in Belgian or German archives, as some historians vaguely call for,¹³² change our view of Lerman in the context of the European conquest of Africa? Would Lerman become more innocent thanks to these new sources? We sincerely doubt it. On the contrary, it would likely strengthen our view of his responsibility for participating in Leopold II's brutal undertaking (assuming that the aforementioned archival sources even exist). Numerous compromising documents were burned in Brussels in 1908 for good reason, and the remaining sources were not available to the general public until the 1980s.¹³³ In any case, after the American George Washington Williams wrote an open letter to Leopold II in 1890 accusing him of crimes against humanity, Lerman remained in the service of this notorious European monarch for years. He was deep in the very "heart of darkness" during one of the most horrific chapters in the African history. He worked, rose through the ranks, and received royal recognition. And, most importantly, he kept quiet.

The analysis of Lerman's colonial career raises some other questions as well. For example, his contribution to bringing African cultures closer to his compatriots is sometimes emphasized. Lerman's texts and public lectures aroused great interest among the Croatian public, and he was indeed a well-known figure at the end of the nineteenth century. However, the long-term impact of his work in Africa on understanding the socio-political complexities of this continent has been somewhat overestimated. What is known or published about the peoples and cultures that Lerman encountered in the 1880s and 1890s, aside from what this researcher documented in his diary? Today, there are almost no experts in the culture and history of sub-Saharan Africa in Croatia who continuously and systematically deal with these phenomena. In the mid-1980s, Biserka Cvjetičanin, one of the few Africanists from this region, argued that "attempts to organize the study of African studies in Croatia have failed, and African studies have found themselves outside the institutional framework, that is, outside the educational system."¹³⁴ Although Dragutin Lerman is not responsible for the missed opportunities

132 Španiček, „Putevima Dragutina Lermana-Požezanina (1863–1918)“.

133 Hochschild, *King Leopold's Ghost*, 255, 294.

134 See: Cvjetičanin, „Da li postoji kriza afričkih studije“, 18–19. It should be noted that, in the context of Yugoslavia's active participation in the Non-Aligned Movement, the Institute for African Studies was founded in 1963 in Zagreb. However, by the end of the 1960s, it was already apparent that the Institute had problems financing its activities and finding adequate staff, as very few people were engaged in African studies. See: Šidak, ed., *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, vol. I, 682–683.

in later scientific development in Croatia – such a claim would be both pointless and unfair – the arguments that suggest he, nonetheless, brought Africa closer to Croatians need to be placed in a more realistic framework.

Furthermore, Lerman's contribution to the mapping of Central Africa should also be seen in the light of the imperial aspirations of the Europeans of the time. Lerman claimed he was happy to "go into the unknown depths of the vast African forests, helping to bring the light of civilization into the black of that night."¹³⁵ While Lerman wrote about the supposed higher purpose of his work, his mapping of unexplored territories had a practical function for Leopold II, who demanded as precise a record as possible of the territories and resources he claimed.¹³⁶ Osterhammel emphasizes that geographical knowledge was essential for colonial actors in the late nineteenth century. "Of all the branches of learning, geography had the greatest affinity with the imperial expansion of the West," writes Osterhammel.¹³⁷ In other words, any narrative about Lerman in Africa is inseparable from the broader colonial context.

We hope that the romanticized narrative of the courageous explorer of Africa, who was allegedly unaware of the horrors that raged around him, will be abandoned as an anachronism. Although some colleagues may argue otherwise, this position is ultimately untenable. In a world of dynamic migrations and frequent intercultural encounters, but also of increasingly pronounced tensions, institutions such as museums that house objects related to nineteenth-century European colonialism can become important spaces for dialogue whose purpose is to confront the general public with the past and to offer the multiperspective view of history. (Fortunately, models for such endeavors already exist in certain Western European countries, such as the Netherlands.) In doing so, historians play an indispensable role in broader contextualization and critical interpretation of a particular issue. With this in mind, Lerman and his legacy represent an important topic that should not be reduced to an exotic footnote or a short passage in history textbooks. With all of the above, we believe that the upcoming analyses will serve as a new opportunity for practicing postcolonial theory within the framework of Croatian historiography, thus refreshing the usual approaches to this topic. In this way, new possibilities will open up for stimulating discussions about the legacy of colonialism, the consequences of which are deeply rooted in contemporary African societies.

¹³⁵ Lerman, *Novi listovi iz Afrike*, 73.

¹³⁶ Mirela Slukan Altić draws attention to the fact that cartographical data, which Lerman noted for the first time, have been included in all future official maps of the Congo. Slukan Altić, "The Croatian explorer Dragutin Lerman (1863-1918)", 1.

¹³⁷ Osterhammel, *The Transformation of the World*, 821.

Primary Sources and Literature

Primary Sources

Croatian Academy of Sciences and Arts (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, HAZU),
Personal archive of Dragutin Lerman, 39 – XV-55.
City Museum of Požega, the Lerman Collection

Published Primary Sources

Kempf, Julije, ed. Dragutin Lerman, *Listovi iz Afrike*. Požega: Lavoslav Klein, 1891.
Kempf, Julije, ed. Dragutin Lerman, *Novi listovi iz Afrike*. Požega: Lavoslav Klein, 1894.
Lazarević, Aleksandra-Sanja, ed. Dragutin Lerman, *Afrički dnevnik*. Zagreb: Grafički zavod
Hrvatske, 1989.

Periodicals

Banovac (Petrinja), 1896.
Crvena Hrvatska (Dubrovnik), 1894.
The Daily Graphic. An Illustrated Evening Newspaper (New York), 1876.
Dom i svijet (Zagreb), 1891.
Glasnik županije požeške (Požega), 1891.
Hrvatska zastava (Chicago), 1904.
Narodne novine (Zagreb), 1882, 1883, 1891.
Société Royale Belge de Géographie Bulletin (Bruxelles), 1886.
Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva (Zagreb), 1886.
Virovitičan (Virovitica), 1919.

Literature

Ashcroft, Bill; Griffiths, Gareth; Tiffin, Helen. *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*. London: Routledge, 2007.
Bačić-Karković, Danijela. „Putne bilježnice i dnevnici Dragutina Lermana“. *Fluminensia* 9 (1997) 1-2: 59-84.
Bajruši, Robert. „Povjesničar specijaliziran za kulturu sjećanja: Jako je pogrešno rušiti spomenike“, *Jutarnji list*, July 4, 2020. Accessed on December 10, 2024. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/povjesnicar-specijaliziran-za-kulturu-sjecanja-jako-je-pogresno-rusiti-spomenike-15006203>
Cvjetičanin, Biserka. „Da li postoji kriza afričkih studije“. *Odjek* 39 (1986), 4: 18-19.
Descamps, Édouard. *New Africa: An Essay on Government Civilization in New Countries, and on the Foundation, Organization and Administration of the Congo Free State*. London: Sampson Law, Marston and Co., 1903.
Duhaček, Gordan. „Koje spomenike treba srušiti, a koje ne?“, *Index.hr*, June 14, 2020. Accessed on December 10, 2024. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/koje-spomenike-treba-srusiti-a-koje-ne/2190123.aspx>
Dunn, C. Kevin. *Imagining the Congo*. New York: Palgrave Macmillan, 2000.

- Edgerton, Robert. *The Troubled Heart of Africa: A History of the Congo*. New York: St. Martin's Press, 2002.
- Fuis, M. Franjo. *Podzemni Zagreb i druge reportaže 1934. – 1941*. Kordun: Što čitaš?, 2020.
- „George Floyd protests: The statues being defaced“, *BBC*, June 10, 2020. Accessed on December 10, 2024. <https://www.bbc.com/news/world-52963352>
- Hobsbawm, Eric. *Age of Empire*. New York: Vintage Books, 1989.
- Hochschild, Adam. *King Leopold's Ghost. A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa*. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2020.
- Jukić, Milo. „Dragutin Lerman u Hercegovini“. *Hercegovina* 8 (2022): 309-342.
- Kirchoffer, Sonja. „Dragutin Lerman: naš istraživač Afrike i sudionik u belgijskom genocidu u Kongu!“. *History.info* 19 (2021): 18-22.
- Kočevar, Sanda. „Svoj o svome – ondašnji karlovački tisak o karlovačkim putnicima istraživačima Afrike i Južne Amerike druge polovine XIX. i prve polovine XX. stoljeća“. *Časopis za suvremenu povijest* 44 (2012), 1: 93-109.
- Kolar, Mira. „Poruka Dragutina Lermana hrvatskom narodu iz 1904. godine“. *Zlatna dolina* 8 (2002): 151-157.
- Lazarević, Aleksandra-Sanja. „Naši izvaneuropski putnici istraživači“. *Etnološka tribina* 13-14 (1984), 6-7: 179-184.
- Lazarević, Aleksandra. „Dragutin Lerman – Požežanin (1863-1918): prvi hrvatski afrički putnik“. *Književna smotra* 17 (1985), 59/60: 69-75.
- Lopašić, Alexander. *Commissaire general Dragutin Lerman 1863-1918. A contribution to the History of Central Africa*. Tervuren: RMCA, 1971.
- Lopašić, Alexander. „Dragutin Lerman. Portrait of an African Pioneer“. Zagreb: Etnografski muzej, 1999, 313-320.
- Lopašić, Alexander. „Karlovac i dva istraživača Afrike Janko Mikić (1856-1897) i Dragutin Lerman (1863-1918)“. In: *Afrika – Karlovčani u Africi u drugoj polovini 19. i početkom 20. st.*, ed. Sandra Kočevar. Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2013, 22-23.
- Lopašić, Alexander. „The Lerman Collection“. *Sonderdruck aus Tribus* (1982), 31: 51-83.
- Natermann, M. Diana. „To Maintain or Adjust?: On the Whiteness of Swedish Men in the Congo Free State (1884-1914)“. *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 51 (2023), 3: 464-486.
- Nzongola-Ntalaja, Georges. *The Congo: From Leopold to Kabila: A People's History*. New York: Zed Books, 2007.
- „Osmrtnica na ime Napoleon Lukšić“. Muzeji grada Karlovca online. Accessed on December 18, 2024. <https://online-zbirke.mgk.hr/hr/Predmet/11974/3>
- Osterhammel, Jürgen. *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- Pavičić, Jurica. „Trend koji je nekad bio popularan u istočnoj Europi danas se širi na europskom Zapadu i SAD-u“. *Jutarnji list*, June 20, 2020. Accessed on December 10, 2024. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/trend-koji-je-nekad-bio-popularan-u-istocnoj-europi-danas-se-siri-na-europskom-zapadu-i-sad-u-15003497>
- Roce, Damjan. „Reprezentacija hrvatskog istraživača Dragutina Lermana u javnom i znanstvenom diskursu“. ODRAZ – otvoreni digitalni repozitorij akademske zajednice FFZG-a, May 10, 2022. Accessed on December 10, 2024. <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg:6946>

- Rutz, A. Michael. *King Leopold's Congo and the "Scramble for Africa": A Short History with Documents*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2018.
- Rwegasira, George. *Understanding History 5*. Dar es Salaam: Abantu Publications Ltd., 2008.
- Said, Edward W. *Orientalism*. London: Penguin Books, 2003.
- Schultz, Teri. „Belgians Target Some Royal Monuments In Black Lives Matter Protest“. *NPR*, June 5, 2020. Accessed on December, 10 2024. <https://www.npr.org/sections/live-updates-protests-for-racial-justice/2020/06/05/871278150/belgians-target-some-royal-monuments-in-black-lives-matter-protest>
- Sheriff, Abdul. *Slaves, Spices, & Ivory in Zanzibar: Integration of an East African Commercial Empire Into the World Economy, 1770-1873*. London: James Currey Ltd, 1987.
- Slukan Altić, Mirela. „The Croatian explorer Dragutin Lerman (1863-1918), and his contribution to the mapping of Central Africa“. In: *Proceedings of the Symposium "Shifting Boundaries: History of Cartography in the 19th and 20th centuries"*, ed. Elri Liebenberg and Peter Coolier. Portsmouth: International Cartographic Association, 2008, 1-13.
- Sremac, Srđan; Živković, Marija. „The Lerman collection of art from the Congo at the Ethnographic Museum Zagreb“. *Tribal Art Magazine* 3 (2021), 101: 106-11.
- Stanley, Morton Henry. *The Congo and the Founding of its Free State*, volume II. New York: Harper & Brothers, 1885.
- Stanley, Morton Henry. *Through the Dark Continent; Or, The Sources of the Nile: Around the Great Lakes of Equatorial Africa and Down the Livingstone River to the Atlantic Ocean*, volume II. Hamburg: Karl Grädener, 1878.
- Stanley, Tim. „Belgium's Heart of Darkness“. *History Today*, October 10, 2012. Accessed on December 15, 2024. <https://www.historytoday.com/archive/contrarian/belgiums-heart-darkness>
- Starr, Frederick. „The Congo Free State and Congo Belge“. *The Journal of Race Development* 1 (1911), 4: 383-399.
- Šidak, Jaroslav ed. *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, vol. I. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1969.
- Španiček, Zdeslav. „Putevima Dragutina Lermana-Požezanina (1863–1918)“. *Hrvatska revija* 3 (2024). Accessed on December 28, 2024. <https://www.matica.hr/hr/799/putevima-dragutina-lermana-pozezanina-18631918-37149>
- Taylor, Derrick Bryson. „George Floyd Protests: A Timeline“. *The New York Times*, June 2, 2020. Accessed on December 10, 2024. <https://web.archive.org/web/20241208054833/https://www.nytimes.com/article/george-floyd-protests-timeline.html>
- Vanhemsche, Guy. *Belgium and the Congo 1885-1980*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Walia, Shelley. *Edward Said and the Writing of History*. Cambridge: Totem Books, 2001.
- Wittenberg, Tomislav. „Velika obitelj Lermanovih“. *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice* 14 (2007), 1: 69-105.

SAŽETAK

Povratak u „srce tame“: kolonijalne aktivnosti Dragutina Lermana u Africi

Kolonijalna karijera Dragutina Lermana i njegove afričke godine rijetko kada se kritički propituju. Njegov angažman u službi belgijskog kralja Leopolda II. lišen je detaljne historiografske kontekstualizacije te sveden na donekle romantizirani narativ o odvažnom istraživaču i kartografu egzotičnih teritorija. Analizom Lermanovog dnevnika, pisama, relevantne sekundarne literature kao i neobjavljenih arhivskih dokumenata poput izvora dostupnih u arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Gradskom muzeju Požege te novina iz kasnog 19. stoljeća članak nastoji iznova evaluirati Lermanovo sudjelovanje u spomenutom kolonijalnom projektu belgijskog monarha. S ciljem određivanja Lermanove uloge u kolonizaciji Konga, njegovo djelovanje u Africi postavljeno je u širi kontekst europskog pokoravanja tog kontinenta. Osim toga, članak pokušava odrediti na koji način sačuvani Lermanovi tekstovi odražavaju kolonijalnu retoriku kasnog 19. stoljeća. U konačnici, problematizira se je li Lerman bio svjestan širih političkih i moralnih posljedica europskog koloniziranja Konga.

Glavne riječi: Dragutin Lerman; Leopold II.; Kongo; kolonizacija Afrike; 19. stoljeće

SUZANA LEČEK

Hrvatski institut za povijest,

Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod

UDK: 929-052 Dienes, K.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 8. 2. 2025.

Prihvaćeno: 3. 3. 2025.

DOI: <https://doi.org/10.59412/hz.78.1.6>

„Bildkommentar historiji“: fotografije Karla Dienesha kao izvor u povijesnom istraživanju^{1*}

Na primjeru bogate ostavštine Karla Dienesha, koja se čuva u Gradskom muzeju Nova Gradiška, upozorava se na fenomen previđenih amaterskih fotografa i kolekcionara. Uvid u dokumentarnu građu (posebice Dieneshev Dnevnik) te njegovu Zbirku fotografija i negativa, pokazuje kako su i amaterske fotografije mogle ući u krug povijesno pamćenih i korištenih reportažnih fotografija i imale, makar mali, udio u oblikovanju vizualne kulture svoga vremena. Osim toga, ukazuje se na to da slične privatne zbirke ili ostavštine predstavljaju izuzetno bogat i važan izvor ne samo za istraživanja privatnog života ili svakodnevice, nego i za pitanja koja postavlja nova politička povijest.

Ključne riječi: amaterska fotografija; reportažna fotografija; kolekcionari; povijesni izvori; nova politička povijest; Karlo Dienes

Uvod

Priču o Karlu Dienesu, amaterskom fotografu i pasioniranom sakupljaču svega što je držao zanimljivim svjedočanstvom svijeta u kojem je živio, započet ćemo prenošenjem citata iz tiska. Misao Gjüre Szabe mogla se, doduše, navesti i prema izvorniku. Ali, kako će Dienesha barem neki prepoznati prema fotografijama iz međuratnih časopisa ili kasnijih reprodukcija u literaturi, ima smisla početi s medijima. U serijalu o kolekcionarima objavljenom u *Vijencu* Petra Vugrinec nas je podsjetila na osobe kojima možemo zahvaliti na velikom dijelu sačuvane kulturne baštine. Navela je i Szabovu misao, u kojoj „sabiračku“ odliku kultiviranih pojedinaca izravno povezuje s razinom kulture i gospodarskog razvoja:

* Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta *Izvori za povijest Istočne Hrvatske* (380-01-02-23-42 IPIH) koji financira Europska unija programom NextGenerationEU.

Sa visinom kulture raste i broj sabirača i broj zbirke. Mogli bismo kazati, da su one mjerilo kulturne visine i ekonomskog razvitka. Što je čovjek kulturniji, tim jače osjeća svoju pripadnost svima kulturnim epohama prošlosti; što je niži, tim više živi u sadašnjosti i za sadašnjost.¹

Iako primarni interes kolekcionara o kojem ćemo govoriti nije bio za povijesno, bez sumnje je bio za povijesnost, tj. za vremensku dimenziju onih vrijednosti koje su mu bile važne. Stoga prvo treba reći nešto o Karlu Diennešu i njegovu obiteljskom i društvenom okruženju, jer su to ujedno i odrednice zbirke koju nam je ostavio. Naime, svaka zbirka u određenoj mjeri odražava, ne samo vrijeme u kojem nastaje, nego i osobnost sakupljača koji je stvara prema vlastitom svjetonazoru i afinitetu. Osim toga, Dienneš nije bio samo sakupljač tuđih djela, nego i tvorac njenog najvećeg i najvrjednijeg dijela – Dnevnika i izuzetno bogate ostavštine od preko 13 000 negativa i nepoznatog broja razvijenih fotografija (uglavnom u formi kontakt-kopija). Zbirku ovoga obujma omogućilo je njegovo zvanje ljekarnika i poznavanje kemije, zbog čega nije ovisio o skupim uslugama profesionalnih fotografa. Ona se danas nalazi u Zbirci fotografija i negativa u Gradskom muzeju Nova Gradiška i predmet je ovoga istraživanja.²

Vjerojatno nije potrebno pojašnjavati da je dnevnik osoban tekst, koji izravno ovisi o onom tko ga piše.³ No, isto vrijedi i za fotografiju. Ona nije, kao što se u vrijeme njene pojave držalo, neutralan i objektivan odraz prošlog trenutka, nego ovisi o osobi koja fotografira i vremenu u kojem nastaje, što, uostalom, vrijedi za sve drugo što čovjek stvara.⁴ Stoga je, kako je spomenuto, nužno znati i nešto o osobi Karla Dienneša. Rođen je 1895. u Novoj Gradiški i u njoj je proveo cijeli život (umro je 1981. godine). No, podrijetlom (niže mađarsko plemstvo s austrijsko-hrvatskim bračnim vezama), obrazovanjem (Beč, Zagreb) i obiteljskom mrežom (Zagreb, Budimpešta, Njemačka), pripadao je krugu pojedinaca čiji je mentalni obzor bio znatno širi od lokalnog.⁵ Iz Prvog svjetskog rata vratio se s oko 2000 negativa, a stvarnost koju je živio i koja se mijenjala pred njegovim očima nastavio je snimati dok je mogao. Njegov prirodnoznastveni habitus (diplomirao je farmaciju i vodio obiteljsku ljekarnu), a vjerojatno i narav, okrenuli su ga sadašnjosti. Bez

1 Petra Vugrinec, „Između aristokratske senzualnosti i građanske pragmatičnosti“, *Vijenac*, 32/2024., br. 790 (20.6.), 15.

2 Dienneševa zbirka čuva se u: Gradski Muzej Nova Gradiška, Kulturno-povijesni odjel. Fond Karla Dienneša (dalje: GMNG-KPO. FKD) Muzeju je zbirku i obiteljsku knjižnicu 1993. darovala njegova kći Maja Dienneš Vučićević. Osim Dnevnika i ZFN-a, u FKD-u se nalaze i osobni arhiv (koji uključuje njegovu javnu djelatnost, primjerice Zapisnike kotarske organizacije HSS-a), razna tiskana građa i sitni predmeti (plakati, razglednice, numizmatika). Ovdje zahvaljujem Ivici Brtanu iz GMNG-a na pomoći u radu na Zbirci fotografija i negativa i priređivanju fotografija za tisak.

3 Lejeune, *On Diary*; Paperno, „What Can Be Done with Diaries?“, 561-573.

4 Da značenje fotografije ovisi o kontekstu i namjeri tvorca prvo u: Tagg, *The Burden of Representation*.

5 Obitelj je bila podrijetlom iz sjeverne Mađarske (Boršodska županija), a plemićku su titulu dobili 1663. godine. Već je Karlov pradjed Josip bio ljekarnik, a djed Danijel (rođen 1822. u Bečeju, tada Óbecse u Južnoj Ugarskoj) doselio je u Novu Gradišku i kupio ljekarnu (1853.), koju su on i nasljednici držali gotovo 100 godina. Svi su bili aktivni u javnom životu (Gradsko vijeće, razne udruge), Duišin, *Zbornik plemstva*, 177; Valentić, *Novogradiški biografski leksikon*, 50.

nostalgije dokumentira ono što nestaje i ono što nastaje, fotografira ono što drži važnim, od javnih događanja, promjena koje donosi modernizacija, a privatno, naravno, i svoju obitelj i prijatelje. Ostavio je fotografije širokog tematskog spektra, no ovdje ćemo se baviti samo onima koje nose neki politički sadržaj. Napominjemo kako je njegove interese u tom segmentu uvelike (ali ne isključivo) odredila pripadnost Hrvatskoj seljačkoj stranci.

U istraživanju nam je od velike koristi bilo Dieneshevo usporedno vizualno i tekstualno dokumentiranje svijeta. Naime, godinama je svakodnevno vodio Dnevnik,⁶ u kojem je bilježio i što je sve fotografirao. Ovo je bilo od neprocjenjive koristi kod sređivanja zbirke, a jednako tako postaje korisno i u njenoj znanstvenoj analizi. U razgovoru sa Zdenkom Smrekar pojasnio je svoj interes za svojevrsnim vizualnom dnevnikom.

Danas sam joj rastumačio zašto slikam i rekao, da je fotografija Bildkommentar historiji i što kad kada najtočniji opis ne može da kaže, često to može jedna fotografija odmah u prvi čas, kad ju se pogleda.⁷

Recimo nešto i o polazištima ovog istraživanja i osnovnim pitanjima koje smo postavili. Znanstveni interes za povijest „odozdo“ mijenjao je od 1970-ih i način gledanja na fotografiju, pa se nekadašnje zanimanje za snimke istaknutih osoba i događaja počelo usmjeravati prema vernakularnoj fotografiji.⁸ Ona postaje nezamjenjiv izvor za povijest društva, materijalne kulture ili onoga što je Burke nazvao *neverbalnim iskustvom*, poput vjerskog iskustva, mentaliteta ili emocija.⁹

Osim ovog prvog preokreta, u kojem se pojavio interes za sadržaj koji se do tada držao nezanimljivim i banalnim, u novije vrijeme dolazi i do druge velike promjene. Ponovno, kao u počecima fotografije, u prvi plan dolazi amaterska fotografija. Digitalna („svi smo fotografi“) i medijska revolucija razbile su monopol koji je nekoliko desetljeća držala profesionalna fotografija (u našem slučaju reportažna). Današnje „građansko novinarstvo“ (*citizen journalism*) nije identično onome novinarstvu u međuraću, ali pomaže nam razumjeti razdoblje u kojem je amaterska fotografija u medijima bila ne samo prihvatljiva, nego i uobičajena. Štoviše, možemo reći kako danas neki istraživači drže amatersku fotografiju autentičnijom od one koju naprave profesionalci, a u novije vrijeme nije nevažno i što joj se pripisuje demokratski karakter.¹⁰

6 Dienes je vodio Dnevnik od 1916. do 1970. godine. Pisao je kratko, ali gotovo svakodnevno. Nažalost, nisu sačuvane sve bilježnice. Potpuniji su i opsežniji zapisi iz ranijeg razdoblja (do vjenčanja, 1932. godine).

7 GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 26.5.1928.

8 Vernakularna fotografija obuhvaća sve osim umjetničke fotografije (reportersku, znanstvenu i komercijalnu fotografiju, privatne *snapshots*, čak i šablonske snimke profesionalnih fotografa, primjerice tipizirane portrete). Preokret su na području fotografije pokrenuli kulturni antropolozi i povjesničari umjetnosti: Chalfen, *Snapshot Versions of Life*; Tagg, *The Burden of Representation*; Bourdieu, *Photography*; Batchen, *Each Wild Idea*, 56-80; Batchen, *Forget Me Not*; Batchen, „Snapshots“; Edwards, *Raw Histories*.

9 Burke, *Očevid*, 11.

10 Usp. Berger, „The Authentic Amateur“, 31-50.

O amaterskoj fotografiji Karla Dienesha već je pisano, pri čemu je na njegovu primjeru analizirana društvena uloga fotografije u međuratnoj Hrvatskoj.¹¹ U ovom istraživanju produbljuju se spoznaje o političkoj fotografiji pa će neminovno biti i nekih ponavljanja iz navedenog članka. U prvom dijelu govori se o Dieneshevoj političkoj reportažnoj fotografiji, pri čemu se fotografije, koje su objavljene anonimno tijekom 1920-ih i preuzete kasnije u literaturi, povezuju s njihovim tvorcem. Ukazuje se na opseg i vrijednost Dienesheve zbirke, a time i na vrijednost drugih privatnih zbirki ili snimaka amaterskih fotografa. Osim toga, upozorava se na ulogu amaterskih fotografa u stvaranju onovremene vizualne kulture, kao i slike koju danas imamo o razdobljima u kojima su djelovali Dienes i njegovi suvremenici. U drugom se dijelu govori o mogućnostima proširivanja povijesnih istraživanja koje pruža njegova fotografska zbirka – pa onda i druge slične ostavštine – koju se ovdje shvaća kao povijesni izvor. Ovaj dublji interpretativni pristup koristi iskustva kulturne antropologije i povijesti umjetnosti, posebice ikonologije (čije se osnovno područje likovnih umjetnosti lako proširuje na sve vizualne izvore) i pomaže odgovoriti na pitanja nove kulturne, a posebice nove političke povijesti.¹² U članku spominjemo tri područja koja se mogu produbiti zahvaljujući spomenutom tipu fotografija: moguće složenije „čitanje“¹³ poznate, „banalne“ fotografije, zatim vrijednost „kućnih portreta“ te važnost sekvencijalnih fotografija (dijakronijskog niza fotografija istog motiva).

Anonimni amater u ilustriranom tisku

1. Atribucija

Od širokog raspona motiva koje je Dienes fotografirao, ovdje ćemo se baviti samo političkom fotografijom, odnosno fotografijama političkih skupova i političara, što u njegovu opusu predstavlja tek jedan segment javne fotografije.¹⁴ Njegova pripadnost HSS-u odredila je i glavnu (iako ne isključivu) tematsku podskupinu: skupove i osobe iz HSS-a, a življenje u Novoj Gradiški, kao i obiteljske veze i poslovne obveze, dali su prostorni okvir: središnja Slavonija i Zagreb. Počet ćemo s Dieneshevima fotografijama koje su nam poznate iz onovremenog tiska, a kasnije su ušle u literaturu o međuratnom HSS-u.

11 Leček, „The ‘Pedantic Amateur’“, 17–44.

12 Usp. Straten, *Uvod u ikonografiju*. Vidjeti njegovu definiciju ikonologije („grana povijesti kulture (kurziv Straten), čiji je zadatak otkriti kulturnu, socijalnu i povijesnu pozadinu tema u likovnoj umjetnosti“) i stupnjeve analize: predikonografski i ikonografski opis, te ikonografska i ikonološka interpretacija, pri čemu faze interpretacije odgovaraju pitanjima „nove“ povijesti. Štoviše, autor drži suradnju s povjesničarima kulture nužnom za kvalitetnu ikonološku interpretaciju, Straten, *Uvod u ikonografiju*, 17). O novoj političkoj povijesti vidi: Berger, *History and Identity*, 34–58.

13 O upotrebi pojma „čitanje“ za fotografiju vidi: Burke, *Očevid*, 36.

14 U javne fotografije ulaze one s motivima modernizacije te raznih javnih događanja (kulturnih, vjerskih, sportskih). Nekolicina je čak objavljena u najvažnijim ilustriranim novinama onog vremena – *Svijetu*, Leček, „The ‘Pedantic Amateur’“, 22, 26, 35.

Treba prvo podsjetiti kako je amaterska fotografija dobro zastupljena u ranim ilustriranim novinama, jer unatoč tome što se 1920-ih javljaju i naši prvi profesionalni reporteri, novine još uvelike ovise o suradnji profesionalnih fotografa koji rade izvan Zagreba, ali i amatera koji mogu „pokriti“ i daleko širi krug događanja.¹⁵ Naravno, naručitelj, u ovom slučaju ilustrirani tisak, pri tome zapravo određuje motiv, kao i tehničko-stilske karakteristike fotografija koje im se šalju sa svih strana. Time utječu na percepciju (amaterskih) fotografa koji nastoje fotografirati prema očekivanim obrascima i tako pomažu širiti novu vizualnu kulturu na sve brojnije čitateljstvo.¹⁶

Sve Dienesheve fotografije objavljene su anonimno, kao što je to najčešće bio slučaj, jer se fotografe nije potpisivalo. Njihov se identitet može razaznati jedino iz oznake koju su profesionalci utiskivali na svoje fotografije. Kako amateri to nisu radili, ostaju nam nepoznati, sve dok ih se ne identificira nekim drugim načinom. U Dieneshevom slučaju, uspjelo ih se otkriti u sačuvanim negativima pa pitanje autorstva ostaje izvan svake sumnje, posebice jer je neke negative označavao svojim inicijalima (slika 3a).

Dienes je političke fotografije objavljivao u HSS-ovim *Božićnicama*, jedinom stranačkom ilustriranom tisku 1920-ih. Prve su mu fotografije objavljene u *Božićnici* za 1924. godinu, a u privatnom primjerku *Božićnice* Dienes ih je označio i svojim monogramom. Jedna je ilustrirala znamenitu Borongajsku skupštinu 15. travnja 1923., s „krasnim pogledom“ na „hrvatske republikanske seljačke barjaktare“, kojim dominiraju simboli nacije i seljačke stranke – zastave (slika 1).¹⁷

Slika 1. Borongajska skupština 15. travnja 1923. i dopisan monogram „KD“. (*Božićnica... za prestupnu godinu 1924*, 92; GMNG-ZFN, 6396)

15 Košćević, *Reporterska fotografija u Hrvatskoj 1920 – 1940*.

16 Gervais, Morel, *The Making of Visual News*.

17 *Božićnica... za prestupnu godinu 1924*, 92. U nastavku se radi kvalitete donose fotografije prema negativima, a ne reprodukcije iz tiska.

Ostalih pet dočarava atmosferu skupštine koju je Stjepan Radić održao u Oriovcu 2. veljače 1923. godine (slika 2a, 2b).¹⁸ Dienes je neko vrijeme snimao ispod govornice, a potom se na nju popeo i „uhvatio“ lijepu snimku Radića koji govori okupljenom mnoštvu (slika 2a). Ova mu je fotografija bila najdraža, dao ju je uvećati i uokviriti. Visjela je u njegovoj sobi, uz uljani portret djeda, svjedočeći o stavu i statusu mladog domaćina. Objavljene fotografije prate dinamiku događaja i smjenjivanje govornika te naglašavaju uobičajenu političku scenografiju (narodni vez, zastave, zimzelen)¹⁹ i okupljeno mnoštvo, posebice slušatelje koji se penju po golom drveću kako bi bolje vidjeli i čuli.

Slika 2a, 2b. Skupština u Oriovcu 2. veljače 1923. (*Božićnica... za prestupnu godinu 1924*, 109, 131; GMNG-ZFN, 5769, 5766)

18 *Božićnica... za prestupnu godinu 1924*, 93, 96, 109, 127, 131; GMNG-ZFN, 5755, 5768, 5769, 5764, 5766.

19 GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 2. veljače 1923. „Tribina bila je vrlo ljepo iskićena! Zastave, zelenilo, i čilimi dali su šaroliku sliku!“ Ovo „trojstvo“ svuda se ponavlja: zastave kao simbol nacije (i nacionalnog prostora), čilimi i/ili narodni vez kao simbol seljačke i nacionalne kulture i identiteta, zimzelen kao znak trajanja.

Jedna od Dieneševih fotografija oriovačke skupštine nedavno je objavljena u literaturi, a čak je i izabrana za naslovnicu iste knjige (slika 2c).²⁰ (Ona nije preuzeta iz *Božićnice*, o čemu će još biti riječi.)

Slika 2c. Fotografija skupštine u Oriovcu objavljena u literaturi. (Jareb, „Pregled političkih zbivanja 1918-1945“, 28; GMNG-ZFN, 5758)

Druga „serija“ objavljena je u idućoj *Božićnici* za 1925. godinu. Tada su izabrane tri fotografije snimljene 14. rujna 1924. na velikoj HSS-ovoj skupštini u Zagrebu, održanoj na Mažuranićevom trgu, a nastavljenoj na Zagrebačkom zboru (slika 3a, 3b, 3c).²¹ Među njima je postala najpoznatija ona na kojoj Stjepan Radić sa suprugom Marijom prolazi kroz „špalir od 140 zastava“.²² Efektna fotografija „neokrunjenog kralja“²³ Hrvatske i njegove *prve dame* nije slučajno korištena u historiografiji, a danas je svima dostupna i preko internetskih stranica.²⁴ Druge dvije prikazuju Radića dok drži govor te skupinu HSS-ovaca iz Nove Gradiške predvođenu Dragutinom (Karlom) Kovačevićem.

20 Jareb, „Pregled političkih zbivanja 1918-1945“, 28.

21 *Božićnica... za prostu godinu 1925*, 205, 223, 238. Zagrebački zbor tada se nalazio na starom Sajmištu, tj. između Martićeve, Bauerove i Zvonimirove ulice.

22 *Božićnica... za просту godinu 1925*, 205; GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 14.9.1924.

23 Dieneš je zapisao kako je Radić nastupao „kao kralj“, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik 29. travnja 1922.; 12. lipnja 1922. Vidi: Leček, „Prolazio je kao kralj“, 11.

24 Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, s. p.; Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, 172. Objavili smo je i u: Leček, Grgić, *Hrvatski velikan Stjepan Radić*, 23. Međutim, krivo smo je smjestili u Slavoniju, budući da je nađena u Vinkovcima, u zbirci koja je sadržavala pretežno lokalnu građu. Na internetu: Lipovac, „Marija Radić“.

Slika 3a, 3b, 3c. Skupština održana u Zagrebu 14. rujna 1924. (*Božićnica... za prostu godinu* 1925, 205. 223, 238; GMNG-ZFN, 962, 966, 909)

Nakon toga, neke su Dienešove fotografije objavljene u *Božićnici* za 1930., godištu koje je izašlo u vrijeme diktature i zabrane političkih aktivnosti pa su fotografije starih skupova pomagale održavati političku svijest. U njoj je objavljena jedna nova Dieneševa fotografija s Borongajske skupštine s motivom zastava i okupljene mase.²⁵ Tada su prvi puta objavljene i fotografije sa skupština održanih isti dan u Novoj Gradiški i Požegi (13. svibnja 1926.). Redom objavljivanja: na prvoj Radić drži govor u Cerniku, na drugoj u Novoj Gradiški, a na trećoj je uhvaćen u trenutku opuštanja u restauraciji nakon skupštine u Požegi (slika 4a, 4b, 4c).²⁶ Fotografija iz Cernika nedavno je objavljena u literaturi (o čemu će još biti riječi).²⁷ U istoj su *Božićnici* ponovo objavljene i dvije njegove fotografije sa skupštine na Mažuranićevom trgu (slika 3a, 3b).²⁸

25 *Božićnica... za prostu godinu 1930*, 44; GMNG-ZFN, 965.

26 *Božićnica... za prostu godinu 1930*, 72. Iako je bio domaćin Radiću prilikom njegova dolaska u Novu Gradišku 13. svibnja 1926., uspio je povremeno uloviti priliku i fotografirati. Radić je prespavao kod Dieneševih, ujutro održao skupštinu u Novoj Gradiški, krenuo u Požegu, održao i tamo skupštinu, a vraćajući se u Gradišku održao još niz manjih govora u selima kroz koja je putem prolazio (među kojima i u Cerniku) i u kojima su ga dočekivali seljaci, slavaluci i ovacije.

27 Leček, Grgić, *Hrvatski velikan Stjepan Radić*, 13.

28 *Božićnica... za prostu godinu 1930*, 97. Ponovljene su fotografije Radića dok drži govor i dok s Marijom prolazi pod zastavama (*Božićnica... za prostu godinu 1925*, 223, 205).

Slika 4a, 4b, 4c. Skupštine u Novoj Gradiški i Požegi 13. svibnja 1926. (*Božićnica... za prostu godinu* 1930, 72; GMNG-ZFN, 5751, 273, 963)

Iako se nakon obnove političkog života 1930-ih Dienesš više nije uključivao u rad stranke istim intenzitetom kao ranije (u međuvremenu se oženio, a i promijenili su se i odnosi u lokalnoj politici), zadržao je neke stranačke veze i prijateljstva. Iz osobnih fotografija vidimo da se susreo s Jurjem Krnjevićem u Ženevi, dok je sa suprugom bio na putu na svjetsku izložbu u Parizu (1937). Nakon što se Krnjević u rujnu 1939. vratio u Hrvatsku i započeo sa serijom skupština diljem Hrvatske, Dienesš ga je ugostio u svojoj kući u Novoj Gradiški i fotografirao dok je držao skup u Cerniku (slika 5a). Dienesševa fotografija Krnjevića dok drži govor poznata nam je s Wikipedije i to s posjećenih stranica „Hrvatska seljačka stranka“ i „Juraj Krnjević“ (slika 5b). Tamo je preuzeta iz jednog od zbornika o HSS-u, koji je uredio osobno Krnjević i očito dao fotografiju koju je imao u privatnoj dokumentaciji.²⁹

Slika 5a, 5b. Juraj Krnjević govori na skupu u Cerniku 1939. Dieneshev negativ (lijevo) i fotografija s Wikipedije (desno). (GMNG-ZFN, 7177; *Zbornik Hrvatske seljačke stranke*, 10)

²⁹ Juraj Krnjević; Hrvatska seljačka stranka. Podaci o fotografiji: Datoteka: Juraj Krnjević 1939. Ovdje stoji: Autor: nije naveden; Izvor: *Zbornik Hrvatske seljačke stranke*, 10.

2. Zbirka

Buduća će istraživanja, vjerujemo, naći još poneku Dieneshevu fotografiju objavljenu u tisku i literaturi, koji su preopširni da bi ih se ovom prilikom moglo sve pregledati. No, atribuiranje fotografija bio je samo jedan od ciljeva ovoga istraživanja. Možda je i važnije upozoriti na postojanje ne samo Dienesheve ostavštine, nego još i raznih drugih, većih ili manjih, zbirki amaterskih fotografa, koje postaju sve zanimljivije u znanstvenim istraživanjima. Koliko one mogu biti neotkriveno blago, može pokazati i kratak pregled fotografija političkih skupova koji su sačuvani u Dieneshevoj zbirci. Kronološkim redom naveden je broj za sada prepoznatih negativa snimljenih na HSS-ovim skupštinama: Oriovac (1923.) – 20; Borongaj / Zagreb (1923.) – 12; Mažuranićev trg / Zagreb (1924.) – 21; Vrpolje (1924.) – 18; Pakrac i Lipik (1926.) – 18; Nova Gradiška i Požega, put (Cernik) (1926.) – 30; Povratak Stjepana Radića nakon ranjavanja u Beogradu (doček N. Gradiška) (1928.) – 16; Sprovod Pavla Radića i Đure Basaričeka (1928.) – 23; Sprovod Stjepana Radića (1928.) – 86; Seljačko-demokratska koalicija (SDK) u Sisku (1928.) – 33; Krnjević u Cerniku (1939.) – 24.³⁰ Osim toga, u zbirci se nalazi i nekoliko Radićevih fotografija snimljenih u Zagrebu (većina je datirana usporredbom sa zapisima iz Dnevnika), kao i fotografije nekih poznatih osoba (Ante Trumbić, Mate Drinković, Mirko Košutić, Stojan Protić, Mihovil Pavlek Miškina, Dragutin Karla Kovačević).

Naravno, nisu sve formalno izvrsne, kao uostalom, ni one profesionalnih repotertera koji itekako ovise o sretnom trenutku. Neke su i tehnički manjkave (uglavnom su preosvijetljene), ali takvih je mali broj uzevši u obzir opseg zbirke. Treba podsjetiti da je zbirku ove veličine omogućilo Dieneshevo profesionalno poznavanje kemije pa je veći dio procesa izrade fotografije obavljao sam. To da su amaterski fotografi često bili ljekarnici, uobičajeno je u 19. i početkom 20. stoljeća.³¹ Čak i kasnije, kad se samo fotografiranje pojednostavilo („Kodak revolucija“) i postalo dostupno mnogima, razvijanje fotografija ostalo je ograničeno na profesionalce ili one amatere koji su znali dovoljno kemije. Dienes je u Dnevniku redovito bilježio razvijanje filmova, pa znamo da čak i njegovo znanje nije bilo dovoljno da razvijanje prođe bez problema.³² Pogriješio je i s filmom do kojega mu je sigurno bilo najviše stalo, Radićevim boravkom i skupovima u Novoj Gradiški i Požegi. Zbog predugog stajanja u vodi, filmovi su „zadobili piknje“. Spasio ih je „retuš“ profesionalnog fotografa Bauera u Slavonskom Brodu.³³ Današnje mogućnosti „retuša“ neusporedivo su veće, pa čak i one fotografije slabije kvalitete mogu postati prihvatljive za prezentaciju (naravno, radi se samo o umjerenom tehničkom poboljšanju).

30 Broj fotografija sa sprovađa Đ. Basaričeka i P. Radića te kasnije S. Radića nije definitivn (nužna je revizija i moguće je da će neke fotografije biti drugačije svrstane).

31 Beil, *Good Pictures*, 19. Ljekarnici su često pružali i usluge prodaje fotografskog materijala te razvijanja slika. Za sada nije poznato je li se ova praksa proširila i u Hrvatskoj. Pollen, „Marketing Photography“, 214-215.

32 GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 31.8.-1.9.1921.; 5.6.1922.

33 GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 19.5.1926.

3. Vizualna kultura / komunikacija

Tisak je bez sumnje bio važan način vizualne komunikacije. Međutim, istraživanje je pokazalo da je postojala živa razmjena, pa i trgovina fotografijama, što znači da su vizualne predodžbe o svijetu, koje su mogli imati ljudi onoga vremena, bile daleko šire nego što smo zamišljali. Tako je Dienesheva fotografija Radićevog govora u Cerniku pronađena kod Ivana Vinkova (Vinkovci) i objavili smo je ne znajući autora (slika 4a). U njegovoj su zbirci pronađene još dvije Dienesheve fotografije (barem koliko za sada možemo identificirati): Radić u požeškoj restauraciji i ona na kojoj sa suprugom prolazi kroz špalir zastava (slika 4c, 3a). Fotografije su bile bez natpisa pa se nije moglo odrediti ni vrijeme ni mjesto nastanka, sve dok ih se nije pronašlo u Dieneshevoj zbirci negativa i u Dnevniku dobilo potvrdu na koja se događanja odnose. Fotografije skupa u Oriovcu kupljene su u novije vrijeme na sajmu (6 kom), kamo su vjerojatno dospjele iz nečije ostavštine (slika 2c). Iako ne znamo starog vlasnika, ipak nam i ovo potvrđuje da su Dienesheve fotografije dolazile barem do kruga onih koji su željeli imati nešto vezano uz HSS.

Ova široka distribucija i trgovina fotografijama započela je istovremeno s njenim izumom u 19. stoljeću, a u međuraću je još samo rasla. Iz Dieneshevog Dnevnika doznajemo kako su se fotografije mogle vidjeti u izlozima nekih trgovina, a tamo ih se onda moglo i kupiti. On ih je nabavljao i u uredništvu *Svijeta*, u kinematografima (fotografije glumaca) ili bi ih dobivao na poklon.³⁴ Cijene su varirale, ali one veće mogle su doseći i 50 dinara, svotu nedostupnu većini.³⁵ No, u Dnevniku spominje i način koji je kupovinu učinio dostupnom najširim slojevima. Radilo se o putujućim prodavačima koji su povoljno prodavali one najtraženije snimke. Tako su fotografije Radićevog sprovoda u Novoj Gradiški nudili brojni putujući, i očito prigodni, prodavači: „Sada mnogi putuju i prodavaju slike pok. Radića i ostale dvojice mučenika. – Naskoro svaki drugi dan po netko dolazi.“³⁶ I sam je fotografirao oba sprovoda (109 negativa), pa ipak je kupio fotografije još najmanje petorice fotografa (ukupno, koliko se za sada moglo ustanoviti, 42 fotografije).³⁷

Naravno, profesionalci su imali bolje mogućnosti, posebice oni koji su imali ekskluzivna prava (primjerice, Tonka koja je fotografirala kraljevsku obitelj),³⁸ što govori i o novoj svijesti o važnosti vizualnih informacija.³⁹ Oni su dobivali bolje položaje (iako su ih u nekoj mjeri mogli, samo zahvaljujući posjedovanju fotoaparata, dobiti i amateri),⁴⁰

34 GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 7.2., 10.2., 16.2.1923.

35 GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 10.2.1923.

36 GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 3.10.1928.

37 GMNG-KPO. FKD, Zbirka fotografija i negativa. Većina ima oznake fotografa (Griesbach, Tonka, Tomlinović, Neugebauer, Firšt), a za pet fotografija nije moguće utvrditi autorstvo.

38 Više vidi u: Magaš Bilandžić, *Foto Tonka*.

39 To je od pojave ilustriranih novina u 19. st. vodilo privilegiranom položaju reportera. Za njih se u 20. stoljeću rade posebne tribine i na druge načine omogućuju što bolje snimke koje će doći do masovne publike, usp. Smits, *The European Illustrated Press*, 73-74.

40 O tome kako je zahvaljujući fotoaparatu dobio u više navrata položaj u prvim redovima ili u zoni za fotoreportere vidi: Leček, „The ‘Pedantic Amateur’“, 31-32.

a često se s njima unaprijed dogovaralo što i kako fotografirati, kako bi snimka što više odgovarale potrebi naručitelja (organizatora događanja).⁴¹ Fotografije su odmah razvijali, te ih, ako je događanje potrajalo kao što je to bio slučaj s Radićevim cjelodnevnom boravkom u Novoj Gradiški i Požegi, odmah i prodavali.⁴²

Iako su u opticaju većinom bile profesionalne fotografije, očito je da se kod specifičnih potreba u distribuciju uključivalo i amatere. Dienes je tako u više navrata za potrebe stranke razvijao pojedine fotografije, a isto je radio za lokalne potrebe Nove Gradiške.⁴³ Dok su ih profesionalci prodavali, barem sudeći prema Dienesu, amateri nisu. Dienes je, primjerice, na zamolbu stranke, dao povećati i poslati u Zagreb fotografiju rumunjskog političara Nicolae Lupua⁴⁴ koju je fotografirao na velikoj skupštini HSS-a u Vrpolju (slika 6).⁴⁵ Zasad ne znamo je li korištena u promidžbi, kako je bilo zamišljeno.

Slika 6. Stjepan Radić i Nicolae Lupu na skupštini u Vrpolju 12. listopada 1924. (GMNG-ZFN, 297)

41 Za fotografiranje skupštine u Oriovcu HSS je angažirao fotografa Bauera iz Slavanskog Broda. Prije početka skupa dogovoreno je što se očekuje od njegova fotografiranja. „Photograf Buer iz Broda dobivao je tamo za snimanje razne naloge!“, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 2. veljače 1923.

42 GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 13. svibnja 1926.

43 Primjerice, iz njegove je fotografije napravljena razglednica posvete crkvenih zvona, kojoj je prisustvovao nadbiskup Antun Bauer, a župnik ju je prodavao i tako prikupljao sredstva za otplatu zvona, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 17. – 18. kolovoza 1922.) Leček, „The ‘Pedantic Amateur’“, 34.

44 Nicolae L. Lupu (1876. – 1946.), rumunjski političar, osnivač Seljačke stranke-Lupu (1927.).

45 „Danas me je je Karla Kovačević zamolio za fotografiju na kojoj su Dr Lupu i predsjed. Radić, pošto će Klub istu na svoj trošak dati umnožiti i među Rumunjima u agitac. svrhe razdijeliti. Imam slučajno jednu vrlo lijepu sliku od skupštine u Vrpolju.“, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 8. – 12. veljače 1926.; Dnevnik, 14. veljače 1926.

Slično je nakon smrti Ivana Lorkovića, na zamolbu Lorkovićevih stranačkih kolega, dao izraditi njegovu fotografiju.⁴⁶ Ovaj je put postupak bio složeniji, jer je Lorkovićev lik izrezivan iz fotografije snimljene na velikoj skupštini na Mažuranićevom trgu. U originalu je snimljen pokraj tribina, uz Radićevog sina Vladimira, okružen nepoznatim (ili u tom trenutku nezanimljivim) osobama. Izrezana fotografija izvedena je u dvije varijante (slika 7a, 7b, 7c).

Slika 7a, 7b, 7c. Ivan Lorković fotografiran na skupštini u Zagrebu (GMNG-ZFN, 898; GMNG, Fotografije)

⁴⁶ „Povećanje šaljem obitelji Lorković! Dvie kopije zadržao sam sebi, a ostalo predao Dr Žaniću, koji će to u svrhu raspačavanja u Zagreb poneti“, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 14. ožujka 1926.

Zaključno, možemo reći da se Dienes trudio oponašati svoje uzore iz ilustriranih novina i napraviti pristojnu reportažnu fotografiju.⁴⁷ Njegove fotografije stoga ulaze u očekivane okvire, ili bolje rečeno standarde, koji su jamčili prepoznatljivost i lakšu komunikaciju sadržaja koje su novine donosile.⁴⁸ Dokumentirana Zbirka fotografija i negativa omogućila je utvrđivanje autorstva fotografija koje je Dienes objavljivao u tisku ili su cirkulirale fleksibilnom prodajnom mrežom. Tako su postale dijelom vizualne kulture onog vremena, a preko historiografske literature i kasnijim vizualnim simbolom jednog političkog pokreta. Drugim riječima, postale su i malim dijelom današnje vizualne kolektivne memorije.

Prema „vidljivosti vizualnog“

Drugi problem koji bismo voljeli otvoriti jest analiza fotografija kao povijesnog izvora. Uobičajeno se fotografija koristi kao popratni i sekundarni sadržaj, tj. kao ilustracija teksta koji je ključni dio rada. Iako se njihova važnost kao izvora naglašava već dugo, još uvijek je aktualna Burkeova konstatacija o „nevidljivosti vizualnog“.⁴⁹ Istraživanja koja se u većoj mjeri oslanjaju na fotografiju kao izvor u našoj su historiografiji još uvijek više iznimke nego pravilo. Korištene su, primjerice, kod istraživanja industrijske baštine ili socijalno-zdravstvenih uvjeta života najsiriromašnijih slojeva Zagreba.⁵⁰ Iako je dokazano u kojoj mjeri fotografija može biti pomoć u traženju odgovora na neka pitanja za koja imamo manjkave tekstualne izvore (iz raznih razloga), još smo daleko od toga da u punoj mjeri koristimo njene interpretativne mogućnosti.

Naravno, fotografije se ne može gledati izolirano i uvijek je potrebno koristiti i druge izvore koji nam mogu pojasniti kontekst.⁵¹ O tome najbolje svjedoče bezbrojne fotografije za koje više ni ne znamo koga predstavljaju, a ni gdje su i kada snimljene. Kod njih doista doživljavamo da sama fotografija, izvan konteksta, „nema identitet“.⁵² No, poznavanje konteksta daje nam sasvim novu perspektivu i analitičke mogućnosti. Kako je spomenuto, u Dienesovom slučaju njegov je Dnevnik izvanredna pomoć u smještanju fotografija u određeni prostor i vrijeme, no nužno je koristiti i druge dostupne tekstualne izvore.

47 U pismu fotografu Benčiću navodi kako drži do kvalitete fotografija koje su ulazile u zbirku, GMNG-KPO. FKD, Pismo fotografu Benčiću, 24. svibnja 1926).

48 Barchen, „Snapshot“, 121, 132-133; Berger, „Snapshot“, 179. Berger u repetitivnosti vidi duboko ukorijenjenu, predmodernu tehniku koja olakšava memoriranje, odnosno prenošenje znanja i slika o svijetu, Jolly i Palmer, „Salon Pictures“, 62. Autori govore o „primjetno repetitivnoj ikonografiji“ čak i u umjetničkoj fotografiji i to ne radi nedostatka kreativnosti, nego radi korisnosti, jer se time postiže međunarodno prepoznavanje fotografije.

49 Burke, *Očevid*, 7.

50 Arčabić, „Fotografija kao povijesni izvor“, 164-168; Fatović-Ferenčić, Brkić Midžić, „Tuberkuloza i naličje grada“, 420-429.

51 Edwards, *Raw Histories*, 9; Burke, *Očevid*, 20.

52 Usp. Tagg, *The Burden of Representation*, 63.

Ovdje ćemo spomenuti samo tri nova čitanja povezana s temom istraživanja, tj. političkom fotografijom. Kao prvo, pokazat ćemo kako naizgled banalne i repetitivne fotografije političkih događanja mogu pružiti bogatiji uvid u ono „već viđeno“, zatim ćemo na primjeru kućnih fotografija pokazati kako se poznate osobe mogu doživjeti na novi način, te napokon upozoriti na vrijednost sekvencijalnih fotografija.

1. Nova „čitanja“ poznatoga

Započet ćemo s primjerima novog „čitanja“ fotografije, čime stavljamo težište na gledatelja. Kao što su to imali i fotografirana stvarnost („objekt“) i autor („subjekt“), svoj društveni kontekst ima i gledatelj. Znači, promatranje fotografije ovisi o njegovu interesu, znanju, odnosno o svim onim osobnim i društvenim čimbenicima koji čine pojedinca.⁵³ Pozvani smo, riječima Elizabeth Edwards, dopustiti da nas fotografija „uznemiri“, da je prestanemo gledati samo kao dokaz nečega i počnemo doživljavati kao „prostor razmišljanja o odnosima između sadašnjosti i prošlosti“. ⁵⁴ Povjesničari bi danas, u novom znanstvenom kontekstu, trebali postaviti i nova istraživačka pitanja. Budući da se ovdje bavimo političkom fotografijom, izdvojili smo samo primjere za neka pitanja koja postavlja nova politička povijest, poput politike „odozdo“ ili uloge mentaliteta, identiteta i emocija u politici.

Prvi primjer preuzet je iz serije snimljene na skupštini HSS-a u Oriovcu. Prethodno su spomenute objavljene fotografije govornika s istoga skupa (slika 2a – c). Radilo se o uobičajenom motivu vrhunca okupljanja – Radić na govornici. No, ovdje nam je zanimljivija ona koju se – ako ju se i vidi – u pravilu previdi, jer prethodi onome što nas zanima, samoj skupštini. Fotografija koja je prva u seriji prikazuje dolazak seljaka na skupštinu (slika 8). Kompozicijski je to uspjela pravilna perspektiva koju iscrtavaju široka slavonska ulica i kanal, unutar koje su sretno raspoređene skupine ljudi koje se približavaju cestom: udaljeni konjanici sa zastavama, u srednjem planu ljudi na putu uz kuće te djeca u prvom planu. Najbliži gledaju prema fotografu i tako izravno komuniciraju s gledateljem. Cijeli se prizor odvija u zimskoj atmosferi gologa drveta, hladnoće koja popušta i pretvara u blato putove i ugaženu travu. Početak je veljače, još je hladno za višesatno boravljenje vani, pa ipak, seljaci iz Oriovca i susjednih sela dolaze, približavaju se fotografu (i nama) i aktivno ulaze u političku dramu koju selu donosi Radić. Na sličan način možemo analizirati i fotografije ljudi koji se penju na golo drveće kako bi bolje vidjeli govornika, koji i bez poznavanja europskog imaginarija (novozavjetnog Zakeja na smokvi)⁵⁵ djeluju na gledatelja kao arhetip osoba koje aktivno traže i spremno se mijenjaju (slika 2b, 2c).⁵⁶

53 Edwards govori o „gotovo beskonačnoj mogućnosti novog značenja“ fotografije, vidi: Edwards, *Raw Histories*, 6. Naše se gledanje toliko mijenja da Batchen govori i o „povijesti recepcije fotografije“, Batchen, „Snapshots“, 127.

54 Edwards, „Thoughts on Photography and Practice of History“, 25.

55 Luka, 19, 1-10; Smokva – simbol vjerskog nauka, razvoja i učenja, usp. Chevalier, Gheerbrant, *Rječnik simbola*, 611.

56 Oni su se posebno dojmili i Dienesha pa ih je nekoliko puta fotografirao, a u Dnevnik je zabilježio: „Mladi muškarci popeli su se čak na drveće! Tu se kadkada kidalo granje!“, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 2. veljače 1923.

Slika 8. Dolazak seljaka na skupštinu u Oriovcu. (GMNG-ZFN, 5761)

Za istraživanje političkog pokreta korisno je vidjeti brojnost, nastup, ritam događanja, zastave i natpise, a sve to postaje svojevrsna „vizualna faktografija“ nove političke povijesti koja nam daje dublji uvid u masovnost skupova, razinu organiziranosti pokreta ili ulogu simbola. No, možemo pokušati razumjeti i ono manje opipljivo i odgovoriti na pitanje koje se sve više postavlja. Korak dalje od spomenute nove, interdisciplinarne analize onoga „odozgo“, odnosno onoga što nudi stranka (ili bilo koji organizirani politički pokret), sve se više govori o pitanju odgovora „odozdo“. Upravo „nekorisne“ fotografije prije ili nakon glavnog političkog čina, mogu nam, barem ponekad, zorno pokazati što je značilo postajati „subjektom“ (kako su tada govorili), odnosno motivaciju, pa čak emotivna stanja, običnog čovjeka koji tada prvi put ulazi u politiku.

Drugi je primjer već opisan u objavljenom istraživanju, ali ovdje ćemo radi cjelovitosti ukratko ponoviti osnovnu ideju.⁵⁷ Radi se o Radiću kojeg je Dienes fotografirao na tribini prilikom skupštine na Mažuranićevom trgu u Zagrebu. (slika 9) Gotovo identična fotografija Foto Tonke objavljena je u *Božićnici*, a kasnije je vrlo često reproducirana i po njoj je čak izrađena uljana slika.⁵⁸ Dok kod Tonke Radić govori i lagano gestikulira desnom rukom, Dienesev je Radić pasivniji, uhvaćen u trenutku mirovanja. No, ovaj mir dobiva pravo značenje zahvaljujući Dnevniku, u koji je Dienes zapisao

57 Leček, „The ‘Pedantic Amateur’“, 36-37.

58 *Božićnica... za prostu godinu 1925*, 221. Autor uljane slike je Vilim Muha (1926.). Objavljena je u: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, 75.

kako je fotografirao „predsjednika za vrijeme molitve u 12 sati.“⁵⁹ Povjesničarima je ovaj prikaz Radića neusporedivo zanimljiviji od one popularne inačice. On nam govori o nepoznatome, o mentalitetu onoga vremena, svijetu u kojem se na trenutak prekidala skupština da bi deseci tisuća ljudi izmolili *Zdravo Mariju*. Inače, fotografija je izuzetna i formalno (Radićeva glava u središtu, zlatni rez cvjetni aranžman / nebo) i značenjski (odnos sabranog lika i prostora neba) pa zaslužuje veću pozornost.

Slika 9. Stjepan Radić u molitvi za vrijeme skupštine u Zagrebu 14. rujna 1924. (GMNG-ZFN, 913)

Kao treći primjer izabrana je fotografija koja asocijativno postaje simbolom stanja u Hrvatskoj nakon smrti Stjepana Radića. Radi se o snimku zagrebačke Ilice s dugim crnim zastavama obješenim po pročeljima zgrada (slika 10). Priziva sjećanje na poznati crtež Ljube Babića „Ilica“ (1928.). Babić je slikarskim sredstvima prenio gledatelju težinu crnih zastava i prijetecu prazninu ulice na kojoj se ističe „nametljiva prisutnost“ naoružanog žandara, simbola represije.⁶⁰ Na Dienneševoj fotografiji snimljenoj prije sprovođa ljudi još prolaze pod istim teškim zastavama i bave se svojim poslovima. Na njima nema Babićeve sugestivne praznine, pa ipak se osjeća ista napetost i neizvjesnost.

⁵⁹ GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 14. rujna 1924.

⁶⁰ „Ilica“ je jedna u seriji slika s motivom zastava (uglavnom crnih), koje Babić slika od 1916. do 1929. godine. Vidi više u: Ivančević, „Bilješke o Ljubi Babiću“, 35-44 (cit. 42).

Slika 10. Crne zastave u zagrebačkoj Ilici na dan sprovoda Stjepana Radića. (GMNG-ZFN, 6523)

Istoga dana Dienes je snimio i redove ljudi koje čekaju u dugoj koloni do Seljačkog doma kako bi se oprostili od Radića i čitaju izvanredna izdanja dnevnih novina. U njima možemo očitati ne samo tugu, nego i opasnu atmosferu neizvjesnosti u kojoj se izbijanje otvorenog nasilja činilo jednako mogućom opcijom kao i mirno prevladavanje krize. Povjesničaru ove „sporedne“ fotografije mogu itekako pomoći u razumijevanju važnosti emocija u politici.⁶¹ U teškim okolnostima nakon gubitka karizmatičnog predsjednika HSS nije morao samo birati novo vodstvo ili voditi pregovore na državnoj razini, o kojima iz dosadašnjih istraživanja znamo gotovo sve, nego i kanalizirati tugu, ogorčenje, strah i agresiju, usmjeriti ih na pozitivnu akciju, a ne u destrukciju i nasilje, te tako pokazati da je u stanju voditi pokret koji je stvorio Radić.

2. Kućni portreti

Spomenuto je kako je Dienes fotografirao poznate osobe. Neke je, poput pravog reportera, fotografirao u pokretu, u trenutku, stojeći u gomili koja bi ih dočekivala na ulici i u kojoj je bilo profesionalnih novinara i možda još poneki amater koji je lovio svoju priliku. No, zahvaljujući svom statusu u stranci, neke je fotografije napravio po dogovoru, primjerice one Mate Drinkovića i Mirka Košutića. Iako su pozirali, ipak je ležernije okruženje nečijeg vrta doprinijelo spontanijem izrazu i u konačnici osjećaju

61 Nussbaum, *Political Emotions*; Redlawsk, *Feeling Politics*.

jače izravne komunikacije s fotografom, pa onda i gledateljem. Izdvojili bismo ipak posebnu skupinu unutar portreta. Radi se o fotografijama na kojima su osobe snimljene u svome domu, što je postalo popularno početkom 20. stoljeća.⁶² Radili su ih profesionalni fotografi i amateri, a uglavnom su slijedili isti obrazac određen tehničkim mogućnostima (nužnost prirodnog svjetla) pa su fotografirane osobe najčešće sjedile u odabranim pozama uz prozorsko svjetlo. Prednost ove *kućne fotografije* (*home / environmental portrait*)⁶³ je kontekst, koji potpuno izostaje na službenim fotografijama s praznom pozadinom ili izmaštanom scenografijom. Treba napomenuti kako ovdje govorimo o osobama koje su političari, odnosno javne osobe, koje su u pravilu snimane u svojoj radnoj sobi, znači donekle na radnom mjestu. Dok radni karakter legitimira privatni prostor kao nešto što može biti predstavljeno javnosti, privatna strana daje fotografiranoj osobi ljudskiju dimenziju i čini ju pristupačnijom gledateljima. Osim toga, današnjim istraživačima daje obilje materijala za analizu statusa (društveni ili ekonomski kontekst), ukusa (kulturni kontekst) ili svakodnevice.

Primjerice, Dienes je fotografirao Milana Šufflaya, s kojim je bio u neizravnim obiteljskim, ali ponajviše prijateljskim odnosima.⁶⁴ Jedina je osoba u Zagrebu koju je posjetio svaki put kad je dolazio, a dolazio je povremeno radi posla, stranačkih ili obiteljskih obveza. Posjete je uredno bilježio u Dnevnik, za povjesničare, nažalost, frustrirajuće kratko (obično samo naznaka u tipu „razgovarali smo o politici“). Pa ipak, zabilježio je poneku vrijednu sitnicu, a jednom ga je prilikom fotografirao. Dvije sačuvane fotografije prikazuju Šufflaya u njegovoj radnoj (ujedno i primáčoj) sobi, na dva različita položaja (slika 11a, 11b).⁶⁵ Na prvoj sjedi za radnim stolom okružen knjigama i spisima, a na drugoj za primáčim stolom u sredini sobe. Spojene fotografije još uvijek ne daju cjelovit izgled prostorije, ali ipak o njoj možemo dobiti dojam. Soba građanskog stana prema tadašnjem je običaju ispunjena sitnom dekoracijom, s dominantnom historicističkom slikom Nikole Šubića Zrinskog s posljednjim braniteljima Sigeta, prikazanog u trenutku izlaska iz grada u smrt. Secesiji pripadaju radni stol i dio dekoracija (stolnjak na primáčem stolu, svjetiljke, vaza, servis za čaj na komodi ili za likere na stolu) koji govore o modernijem ukusu (i novijoj nabavi predmeta), dok su

62 Peterson, „Home Portraiture“, 374-387.

63 Danas se pojam proširio na fotografije na kojima je osoba u okolišu koji nešto govori o njoj samoj, njenom identitetu.

64 Dienesova sestra Marga udala se za Vladimira, sina jezikoslovca Tome Maretića, čija je supruga Hermína bila sestra Marije Tomašić. Marija Tomašić (1864. – 1938.) bila je prva supruga bana Nikole Tomašića, koju je ostavio radi Pauline Gaj (unuke Ljudevita Gaja). Živjela je u zajedničkom domaćinstvu s Milanom Šufflayem, rođakom Nikole Tomašića, koji je oštro osudio ovaj jednostrani prekid braka. Više u: Stipančević, „Dvije banove žene“, 213-237.

65 U zbirci postoji još jedna Šufflayeva fotografija iz 1920. (na prozoru s mačkom na ramenu, a uz njega Marija Tomašić i njena majka) te nekoliko snimaka spomen-sobe koju su mu Marija Tomašić i njegove sestre uredile poslije smrti. Dienes je bio u zatvoru kada je Šufflay ubijen, a jedna od prvih stvari koju je napravio nakon izlaska, bio je posjet Mariji Tomašić koju u Dnevniku zove „Teta Micika“ ili jednostavno „Teta“, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 30. ožujka 1931.

neke od slika na zidu možda izradile njegove sestre.⁶⁶ Prostor je ispunjen sitnim predmetima, a osim knjiga na rezbarenoj polici i maloj visećoj vitrini, posvuda su porculanske i metalne figurice, vaze i cvijeće, a zidove prekrivaju slike manjeg formata (žanr slikarstvo s prizorima gradskih ulica, te pejzaži i cvijeće) i porculanski tanjuri. Neke sitne predmete možemo ikonološki analizirati, poput držača za papir u obliku sove (od antike personifikacija mudrosti) ili brončane neobarokne figurice polunage djevojke s dječaćićem, možda Dijane (drži lovački rog), simbola lova i prirode, ali i mudrosti i čednosti (djevičanstva). Pisači pribor na radnom stolu govori o miješanju dviju kultura pisanja: na stolu tintarnica i bugačica, a pored njega, u donjem lijevom kutu fotografije, nazire se detalj pisane mašine. Drugi predmeti govore o Šufflayevom radu, poput novina prebačenih preko dokumenata koje je proučavao (spajanje znanstvene i javne aktivnosti) te svežnja pisama (znaka komunikacije). Sam je Šufflay na obje fotografije opušten, odjeven u ležeran kućni haljetak. Fotografija prenosi dojam radne atmosfere u okruženju građanske udobnosti, među sitnicama koje imaju ili osobnu vrijednost ili neko intelektualno, pa i političko, značenje. Ovo nabravanje, nadamo se, služilo je tome da se i doživi tipična građanska mješavina stilova, razdoblja, značenja (privatnih i javnih), obilje koje je trebalo sugerirati razmjernu imućnost vlasnika, a sadržaj njegove povijesne korijene, ali i prihvaćanje inovacija.

66 Zlata Šufflay (1873. – 1956.) bila je učiteljica i stručnjakinja za narodni vez i čipku, a mlađa Angela (1875. – 1953.) imala je talenta za slikarstvo, Petrović, „Zlata Šufflay“, 35–46.

Slika 11a, 11b. Milan Šufflay u svojoj radnoj sobi (1923.). (GMNG-ZFN, 438, 441)

Fotografije ovoga tipa ili neke bilješke u Dnevniku neće mijenjati ocjene Šufflayeve znanstvene ili političke djelatnosti, ali mogu dati potpuniju sliku čovjeka i njegova unutarnjeg svijeta. Vjerojatno će mnoge iznenaditi da se opuštao čitajući Karla Maya po četvrti put.⁶⁷ Zanimljiv je i raspon tema o kojima se pričalo, primjerice o shvaćanju duše i smrti,⁶⁸ pa čak i sredstvima protiv trudnoće, o čemu su osebujni intelektualac Šufflay i farmaceut Dienneš bez problema razgovarali u društvu dviju starijih dama.⁶⁹

3. Sekvencijske fotografije

Napokon, ovdje želimo upozoriti na posebnu vrijednost sekvencijskih fotografija, odnosno većeg broja fotografija koje sadrže dijakronijski poredane scene (sekvence) istog događanja. Povjesničar je sklon odbaciti većinu takvih fotografija, tražeći one

67 „Milan Karla Maya silno voli, i nedavno sam na stolu mu našao Winnetou. On još danas te knjige čita – već po 4. put i veli, da mu je to najmilije čitati ako se hoće malo da odmori“, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 24. svibnja 1927.

68 „Razgovarali smo se o tajnim duševnim silama, povodom mog sna o Wohlheimov. smrti. Milan ima vrlo interes[antnu] teoriju! – Smrću prestaje svijest „ja“ ali sile djeluju i ne propadaju isto kao što je i materija ne izgubiva“, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 11. kolovoza 1926.

69 „Pitao me je mnogo o mom iskustvu u ljekarni. O raznim sredstv. protiv trudnoće. – Tom prilikom smo to pitanje sa psihološkog stanovišta pretresli. – Bila je poleg i Teta [Marija Tomašić] i gđa Hönigsberg, koja je razborito svoje mišljenje našem pridružila“, GMNG-KPO. FKD, Dnevnik, 29. kolovoza 1927.

tradicionalno atraktivne, a to su najvažnije osobe i trenutci. Već je bilo govora o važnosti naizgled nevažnoga pa ćemo ovdje primarno upozoriti na nešto drugo, a to je to da cjelina sekvencijskog niza čini novu i uglavnom previđanu vrijednost. Možda će postati jasnije ako se kaže kako je to svojevrсни film ispričan nizom fotografija. Drugim riječima, sekvencijske fotografije sadrže istu onu vremensku i prostornu dimenziju događanja koju sadrži film, jer prate neko zbivanje kroz vrijeme i (različite) prostore.⁷⁰ Ovu su sposobnost do neke mjere koristile i onovremene novine, pa su znale objaviti nekoliko fotografija istog događaja kako bi uspješnije prenijele njegovu atmosferu i dinamiku.⁷¹

Iako je u Dieneszevoj ostavštini ostalo više takvih nizova, ovdje ćemo spomenuti samo dva – fotografije sprovođa Stjepana Radića (12. kolovoza) i skupštine SDK u Sisku održane otprilike dva mjeseca potom (21. listopada 1928. godine).

Počet ćemo s ovom posljednjom – skupštinom u Sisku. Sačuvana su 33 negativa, a sam je Dienes izradio 21 kontakt-kopiju, znači napravio je svoj odabir i složio ih kronološki u album uz natpise (komentare) o kojim se fazama radi (slika 12a, 12b, 12c).

Slika 12a, 12b, 12c. Skupština SDK u Sisku 21. listopada 1928. (GMNG-ZFN, Fotografije)

70 Dell, „On the metaphor and practice of photography“, 52-60.

71 Gervais, Morel, *The Making of Visual News*, s. p. (157).

Ovaj nam sekvencijski niz vizualno dočarava atmosferu i ritam skupštine dojmljivije od standardiziranih novinarskih opisa. Dienneševe fotografije prate događanja tijekom nekoliko sati i kroz različite prostore – od željezničke stanice kroz sisačke ulice do otvorenog prostora na kojem je priređena pozornica za skupštinu. Počinje s dolaskom vlaka, dočekom i gužvom na stanici u kojima „hvata“ samo djeliće glavnog događanja. Možda izmijenjena percepcija današnjeg čovjeka, naviklog na nejasne, fragmentarne *snapshot* fotografije, pomaže da u njima bolje doživimo uzbuđenje i gužvu, nego gledajući pročišćeni, profesionalni snimak. Dienneš uspijeva na trenutke „uloviti“ glavne likove kako se bore s velikim buketima i probijaju kroz gužvu (Maček, Pribićević, Predavec, Pernar) dok ih se „kinematografski“ snima s prozora vlaka. Zatim fotografira povorku anonimnih sudionika, pa mnoštvo oko pozornice. Po uzoru na ilustrirane novine, na nekim fotografijama pokušava uhvatiti cjelinu događanja (mnoštvo sudionika i neizostavnih zastava) dok na drugima izdvaja pojedine motive (poput djevojke s cvijećem u posavskoj nošnji ili jahača pod zastavama). U nizu nema uobičajenog vrhunca, tj. govora, jer je i sam Dienneš bio na pozornici, ali je zato ostavio nekoliko fotografija iz perspektive koju su oni imali.

Naravno, oni koji traže nove i kvalitetne fotografije poznatih osoba ili zbivanja, možda i u nekom od ovakvih nizova uspiju pronaći zadovoljavajući snimak, poput lijepje spontane spiralne kompozicije s Pribićevićem. Razglas postavljen na govornicu mogao bi zanimati one koji se bave razvojem tehnologije zvuka, „kinematografsko“ snimanje povjesničare filma, a takvih detalja zacijelo ima još. Pa ipak, glavna vrijednost leži u cjelini, pri čemu je fotografirani „objekt“ zbivanje u vremenu i prostoru, a ne samo jedan trenutak ili izdvojeni motiv. Sekvencijalnost prenosi razvoj događanja, omogućava sagledavanje cjeline, promjene i kretanja. Ovaj specifični narativ izborom pojedinačnih motiva (su)kreiraju fotograf i sam „objekt“, u ovom slučaju politički kontekst skupštine. Dienneševa vizualna kultura pomogla mu je odabrati motive i prikazati cjelinu prema konvencijama tadašnjih vizualnih medija, čime je osigurana bolja komunikacija (u ovom slučaju svjedočenje jedne političke ideje i pokreta) s trećom stranom – onima koji će gledati fotografiju.⁷²

U prvom je dijelu navedeno kako je sačuvano najviše fotografija upravo od Radićevog sprovida, preko 80 komada. Broj, naravno, govori o važnosti koju je događaj imao za Dienneša pa tu i ne treba posebnog pojašnjenja. One uključuju gotovo filmski prikaz napetosti prije početka samog sprovida, kolone ljudi koje dolaze do odra, seljake s vijencima koji se fotografiraju u dvorištu Seljačkog doma, kretanje povorke sa Zrinjevca, potom najviše onih snimljenih na najboljem mjestu – prolazak kolone na Jelačićevom trgu i napokon završne snimke s Mirogoja. Ono što bismo spomenuli na ovom mjestu (o zanimljivosti nekih „predspvodnih“ fotografija već je bilo govora) su fotografije s Jelačićevog trga. Vjerojatno su svi koje zanima međuratna povijest vidjeli fotografije Radićevog sprovida i to one s povorkom na Jelačićevom trgu. Snimali su

72 Usp. trijadu objekt – fotograf – gledatelj u kojoj se na novi način gleda na političku moć „objekta“ i odgovornost fotografa i gledatelja („društveni ugovor“), Azoulay, *The Civil Contract of Photography*.

je svi profesionalni fotografi (uz nepoznat broj amatera), objavljivane su i prodavane posvuda. Ističu se i u Dienneševoj zbirci, u kojoj je dvadesetak fotografija snimljeno na Jelačićevom trgu,⁷³ a prikazuju različite skupine kako prolaze u pogrebnoj povorci. Naravno, možemo očitati i nešto što zanima novu političku povijest, a to su struktura i mehanizmi djelovanja političkog pokreta. Na fotografijama se nižu skupine raznih uglednika, institucija i udruga, a zastupljene su sve hrvatske regije. Masovnost i jedinstvo nije jedino što je očito. Možda je još važnija dobra organiziranost. Strukturirana povorka, sa skupinama koje razlikujemo po odjeći (nošnje iz svih hrvatskih krajeva, uniforme sokolaša i skauta, itd.) daje jasnu poruku kako je pokret oko HSS-a masovan, jedinstven i organiziran.

No, ovdje želimo upozoriti prvenstveno na moguće novo čitanje onoga najpoznatijega. Ove gotovo istovjetne fotografije mogu onome tko nije zainteresiran za strukturu povorke i ne traži neke posebne skupine ili osobe, izgledati redundantno, kao što su to ponekad brojne naizgled identične obiteljske fotografije. No, upravo ova repetitivnost motiva daje posebnu dimenziju trajanja, koja nam priziva u svijest to da je povorka satima prolazila kroz grad i da je sprovod trajao otprilike 8 sati. Osim toga, ovaj niz fotografija nehotice pokazuje i pomak koji se događa. Dok su Radićeve skupštine imale jedno središte – njega osobno, u ovom nizu imamo osjećaj da je glavna uloga pripala onima koji su došli na sprovod. U prvi plan dolaze scene povorke, mase koje su se došle oprostiti s Radićem, koje mu ostaju privržene i koje su njegova prava ostavština s kojom je trebalo računati.

Zaključak

Analiza Dienneševe Zbirke fotografija i negativa, provedena u prvom dijelu istraživanja, potvrdila ga je kao autora nekih fotografija poznatih iz međuratnog tiska i kasnije literature. Još je važnije što je njen bogati sadržaj upozorio kako i druge, možda još nepoznate ostavštine amaterskih fotografa, mogu postati zanimljivim vizualnim izvorima za istraživanje povijesnog konteksta u kojem su nastale. Objavljivanje Dienneševih fotografija u tisku ili širenje trgovinom fotografijama koju smo ustanovili mijenjaju nam i predodžbe o načinima vizualne komunikacije, a onda i o vizualnoj kulturi toga vremena.

U drugom dijelu istraživanja ukazano je na vrijednosti analize onih fotografija koje u tradicionalnom pristupu nisu privlačile pozornost. Koristeći modele koje su razvili kulturni antropolozi ili povjesničari umjetnosti (ikonologija) i koji mogu pomoći odgovoriti na pitanja koje postavlja nova politička povijest (o politici „odozdo“), pokazali

73 Dobio je dozvolu za snimanje iz praznog središnjeg prostora oko kojega je kružila povorka, a na kojem su mogli biti samo fotografi, GMNG-KPO. FKD, Dozvola izdana u Seljačkom domu, 11. kolovoza 1928. Radi se o rukom napisanoj potvrdi, na papiru sa zaglavljem Seljačkog doma, pečatom i nečitkim potpisom: „g. Dienneš imade u svrhu fotografiranja slobodan prolaz“.

smo kako drugačije gledati one fotografije političkih događaja koje su do sada uglavnom odbacivane kao manje važne. Potom se upozorilo na potencijale kućnih portreta poznatih osoba i napokon na previđene vrijednosti sekvencijskih fotografija. Pokazuje se kako ih ne treba gledati samo kao skup iz kojeg se bira ono atraktivno, nego kao cjelinu koja pruža nove interpretativne mogućnosti.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

- GMNG-KPO. FKD: Gradski Muzej Nova Gradiška, Kulturno-povijesni odjel. Fond Karla Dieneša
- Dnevnici, 1916. – 1970.
 - Zbirka fotografija i negativa (ZFN)
 - Dokumenti

Literatura

- Arčabić, Goran. „Fotografija kao povijesni izvor u projektu ‘Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive’“. *Informatica museologica* 52 (2021): 164-168.
- Azoulay, Ariella. *The Civil Contract of Photography*. New York: Zone Books, 2008.
- Batchen, Geoffrey. *Each Wild Idea: Writing, Photography, History*. Cambridge, MA: MIT Press, 2001.
- Batchen, Geoffrey. *Forget Me Not: Photography and Remembrance*. Amsterdam: Van Gogh Museum; Princeton Architectural Press, 2004.
- Batchen, Geoffrey. „Snapshots“. *Photographies* 1 (2008), br. 2: 121-142.
- Beil, Kim. *Good Pictures. A History of Popular Photography*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2020.
- Berger, Lynn. „The Authentic Amateur and the Democracy of Collecting Photographs“. *Photography & Culture* 2 (2009), br. 1: 31–50.
- Berger, Lynn. „Snapshots, or: Visual Culture’s Clichés“. *Photographies* 4 (2011), br. 2: 175-190.
- Berger, Stefan. *History and Identity. How Historical Theory Shapes Historical Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Bourdieu, Pierre et al. *Photography: A Middle-Brow Art*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1990.
- Božićnica. *Hrv. republikanski seljački kalendar za prestupnu godinu 1924*. Zagreb: Radićeva Slavenska knjižara, 1923.
- Božićnica. *Hrv. republikanski seljački kalendar za prostu godinu 1925*. Zagreb: Radićeva Slavenska knjižara, 1924.
- Božićnica. *Seljački prosvjetno-politički sbornik i kalendar za prostu godinu 1930*. Zagreb: Naklada Vladimir Radić, 1929.
- Burke, Peter. *Očevid. Upotreba slike kao povijesnog dokaza*. Zagreb: Antibarbarus, 2003.
- Chalfen, Richard. *Snapshot Versions of Life*. Bowling Green, OH: Bowling Green State University Popular Press, 1987.

- Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alain. *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb: Nakladni zavod MH, 1983.
- Dell, Simon. „On the metaphor and practice of photography“. *History of Photography* 25 (2001), br. 1: 52-60.
- Duišin, Viktor Anton, ur. *Zbornik plemstva u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni-Hercegovini, Dubrovniku, Kotoru i Vojvodini*. Zagreb: vlastita naklada, 1938.
- Edwards, Elizabeth. *Raw Histories: Photographs, Anthropology and Museums*. Oxford: Berg, 2001.
- Edwards, Elizabeth. „Thoughts on Photography and the Practice of History“. U: *The Ethics of Seeing: Photography and Twentieth-Century German History*, ur. Jennifer Evans, Paul Betts, Stefan-Ludwig Hoffmann. New York; Oxford: Berghahn Books, 2019, 23-36.
- Fatović-Ferenčić, Stella; Brkić Midžić, Silvija. „Tuberkuloza i naličje grada: fotografije zagrebačke stambene bijede iz zbirke Vladimira Čepulića“. *Liječnički vjesnik* 142 (2020), br. 11-12: 420-429.
- Gervais, Thierry; Morel, Gaëlle. *The Making of Visual News. A History of Photography in the Press*. London; Oxford; New York: Bloomsbury, 2017.
- Ivančević, Radovan. „Bilješke o Ljubi Babiću“. *Život umjetnosti* 29-30 (1980): 26-44.
- Jareb, Mario. „Pregled političkih zbivanja 1918-1945.“. U: *Prijelomna vremena. Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček. Zagreb: Matica hrvatska, 2022, 23-46.
- Jolly, Martyn; Palmer, Daniel. „Salon Pictures, Museum Records, and Album Snapshots: Australian Photography in the Context of the First World War“. *History of Photography* 43 (2019), br. 1: 60-83.
- Košćević, Želimir. *Reporterska fotografija u Hrvatskoj 1920 – 1940*. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti; Centar za fotografiju, film i televiziju, 1992.
- Krnjević, Juraj; Salihović, Ferid, ur. *Zbornik Hrvatske seljačke stranke 1904.-1984*. London: HSS u Londonu, 1984.
- Leček, Suzana. „The ‘Pedantic Amateur’ Karlo Dieneš and the Social Role of Photography in the 1920s“. *Studia ethnologica Croatica* 34 (2022), br. 1: 17-44.
- Leček, Suzana. „‘Prolazio je kao kralj’ – Stjepan Radić u Dnevniku Karla Dieneša“. *Riječi* (2022), br. 3-4: 6-11.
- Leček, Suzana; Grgić, Stipica. *Hrvatski velikan Stjepan Radić*. Vinkovci: Privlačica, 2020.
- Lejeune, Philippe. *On Diary*. Honolulu, HI: University of Hawaii at Manoa. Biographical Research Center, 2009.
- Lukić, Zorislav; Petrić, Hrvoje, ur. *110 godina Hrvatske seljačke stranke*. Zagreb: Matica hrvatska; Povijesno društvo Križevci, 2015.
- Magaš Bilandžić, Lovorka. *Foto Tonka – Tajne ateliera društvene kroničarke*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2015.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1999.
- Mužić, Ivan. *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1988.
- Nussbaum, Martha C. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 2013.
- Paperno, Irina. „What Can Be Done with Diaries?“. *The Russian Review* (2004), br. 4: 561-573.
- Peterson, Christian A. „Home Portraiture“. *History of Photography* 35 (2011), br. 4: 374-387.

- Petrović, Tihana. „Zlata Šufflay – istraživač lepoglavskog čipkarstva“. U: *Hrvatske čipke – nova istraživanja: zbornik radova sa znanstveno-stručnoga skupa*, ur. Tihana Petrović. Lepoglava: TZ Grada Lepoglave, 1999, 35-46.
- Pollen, Annebella. „Marketing Photography: Selling Popular Photography on the British High Street“. U: *A Companion to Photography*, ur. Stephen Bull. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2020, 211- 236.
- Redlawsk, David P., ur. *Feeling Politics: Emotion in Political Information Processing*. New York; Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.
- Smits, Thomas. *The European Illustrated Press and the Emergence of a Transnational Visual Culture of the News, 1842–1870*. London; New York: Routledge, 2020.
- Stipančević, Mario. „Dvije banove žene. Bilješka o privatnom životu Nikole Tomašića“. *Časopis za suvremenu povijest* 55 (2023), br. 2: 213-237.
- Straten, Roelof von. *Uvod u ikonografiju: teoretske i praktične upute*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti 2003.
- Tagg, John. *The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988.
- Valentić, Feliks. *Novogradiški biografski leksikon*. Nova Gradiška: Arca, 2006.
- Vugrinec, Petra. „Između aristokratske senzualnosti i građanske pragmatičnosti“. *Vijenac*, 32/2024., br. 790 (20.6.): 15.

Mrežne stranice

- Datoteka: Juraj Krnjević 1939. Pristup ostvaren 14.12.2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Juraj_krnjevi%C4%87_1939.jpg.
- Hrvatska seljačka stranka. Pristup ostvaren 14.12.2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_selja%C4%8Dka_stranka
- Juraj Krnjević. Pristup ostvaren 14.12.2024. https://hr.wikipedia.org/wiki/Juraj_Krnjevi%C4%87
- Lipovac, Marijan, „Marija Radić – prva hrvatska političarka“. Pristup ostvaren 14.12.2024. <https://nacionalnemanjine.hr/marija-radic-prva-hrvatska-politicarka/>

SUMMARY

“Bildkommentar to History”: Photographs of Karlo Dienes as a Source in Historical Research

The first part of this paper analyzes the collection of photographs and negatives by Karlo Dienes from the City Museum of Nova Gradiška, and confirms him as the author of several well-known photographs from interwar press media and subsequently published literature. Even more importantly, the rich content of Dienes’ collection highlights how the legacies of amateur photographers can become valuable visual sources for researching the historical context in which they were created. The publication of Dienes’ photographs in the press or their circulation in the trade of photographs – also practiced at the time – changes our perception of

visual communication methods and, consequently, the visual culture of that era. In the second part, the research points to the value of analyzing photographs that traditionally do not attract attention. By applying models developed by anthropologists or art historians (iconology) and by addressing questions posed by new political history (concerning politics “from below”) we demonstrate alternative ways of viewing and interpreting photographs of certain political events that have so far been largely dismissed as less significant. Additionally, the study emphasizes the potential of home portraits of prominent individuals. It also highlights previously overlooked values of sequential photography, which should not be seen merely as a collection from which the most attractive images are selected, but rather as a whole that offers new interpretative possibilities.

Keywords: amateur photography; reportage photography; collectors; historical sources; new political history; Karlo Dineš

Željeznička nesreća u Svetom Petru u Šumi u kolovozu 1949. – kraj misterija?

Većina željezničkih nesreća u komunističkoj Jugoslaviji dobila je epilog – sudski, stručni pa i javni. No, jedna od prvih, s većim brojem mrtvih, nije. Bila je to nesreća u Svetom Petru u Šumi (Istra) 1949., u kojoj je zbog iskakanja kompozicije poginulo osamnaest osoba, mahom djece. Zbog nedostupnosti arhivskog gradiva i nepotpune službene verzije događaja, željeznička nesreća u Svetom Petru u Šumi desetljećima nije bila predmet znanstvene analize ili bilo kakvog spomena. Tek su se u posljednjih dvadesetak godina u javnosti počela pojavljivati svjedočanstva o njoj – prvi koraci k rasvjetljavanju događaja uz koji su se počele javljati brojne mistifikacije. Ovaj članak nastao je na temelju dokumenata iz Arhiva Jugoslavije i daje novi uvid u uzroke nesreće, kao i u akcije vlasti nakon nje.

Ključne riječi: Sveti Petar u Šumi; željeznička nesreća; vlak; Josip Broz Tito; Arhiv Jugoslavije; Hrvatska

Uvod

Velike željezničke nesreće bile su tema niza znanstvenih studija: analiziralo se i interpretiralo njihove pojedinosti, okolnosti, uzroke i posljedice.¹ Istražujući najveće nesreće u Hrvatskoj tijekom dvadesetog stoljeća, publicist Đorđe Ličina objavio je studiju u kojoj su, među ostalim, i velike željezničke nesreće, koje su se dogodile tijekom razdoblja komunističke Jugoslavije. Najveća i najpoznatija dogodila se 1974. godine kada je vlak na ruti Atena – Beograd – Zagreb – Dortmund na zagrebačkom željezničkom kolodvoru iskočio iz tračnica te je u prevrtanju kompozicije život izgubilo 167 osoba,

1 Vidi Fowler, *Images of Transport: Railway Disasters*; Foley, *Britain's Railway Disasters: Fatal Accidents From the 1830s to the Present Day*; Morse, *Railway Accidents*; Schneider, Mase, *Railway Accidents of Great Britain and Europe*; Haine, *Railroad Wrecks*; Aldrich, *Death Rode the Rails: American Railroad Accidents and Safety, 1828-1965*.

mahom *gastarbajtera* na putu u Njemačku. Nesreća je bila posljedica premorenosti strojovođe i pomoćnika. Nadalje, u Lapovu kod Aleksinca (Srbija) 1988. iskočio je vlak te su poginule 34 osobe. Godine 1984. kod mjesta Divača u Sloveniji došlo je do sudara teretnog i putničkog vlaka na ruti Beograd – Pula, prilikom čega je poginula 31 osoba. Godine 1971., pak, u tunelu Vranduk (Bosna i Hercegovina) zapalilo se dizel gorivo u spremniku lokomotive prilikom čega su se ugušile 34 osobe, a 1966. na dionici Split – Knin kod Skradina („kaštelanska“ pruga) sudarili su se teretni i putnički vlak prilikom čega su poginule 33 osobe. Zadnja velika nesreća u Hrvatskoj bila je u Rudinama (kod Splita), kada je poginulo 6 osoba.²

Jedna od prvih velikih poslijeratnih željezničkih nesreća koja se spominje u Ličini- noj knjizi dogodila se u mjestu Sveti Petar u Šumi (Istra – Hrvatska) kada je kolovozu 1949. došlo do iskakanja vlaka iz tračnica te su smrtno stradala brojna djeca.³ Među- tim, za razliku od navedenih primjera, gdje su zbog različitih okolnosti nesreće dobile značajan medijski prostor, slučaj željezničke nesreće u Svetom Petru u Šumi ostao je nerazjašnjen misterij zbog nedostatka izvora iz vremena u kojem se dogodila. U ovom ćemo ga radu nastojati rasvijetliti na temelju arhivskih izvora.

Željeznička nesreća u Svetom Petru u Šumi 1949. godine – dosadašnja saznanja

Željeznička nesreća u Svetom Petru u Šumi nije bila medijski popraćena. Razlozi se mogu tražiti u tadašnjim političkim i ideološkim okolnostima. Naime, komunistički režim, tada u svojoj tvrdoj staljinističkoj fazi, imao je potpunu kontrolu tadašnjih medija (radio i novine). Nije htio ugrožavati svoju stabilnost i percepciju o sebi informiranjem o željezničkoj nesreći koja bi se (bez obzira na prave uzroke) mogla protumačiti kao slabost rukovodeće Komunističke partije (KP). Osim toga, značajan razlog ovakvom tretmanu leži u sukobu Tito – Staljin koji je baš ljeta 1949. godine ušao u zaoštrenu fazu.⁴ Ratna psihoza od vojne intervencije IB zemalja te strah države od potencijalnog

2 Ličina, *Hrvatska: 100 katastrofa u 100 godina*. Ličina opisuje i druge velike prometne nesreće u komunističkoj Jugoslaviji koje su ostale urezane u sjećanje. Svakako jedna od najpoznatijih je avionska nesreća pored Zagreba kada je 10. rujna 1976. došlo do sudara dvaju aviona (let 476 British Airwaysa i let 550 Indeks-Adria Avioprometa), prilikom čega su poginuli svi putnici oba aviona, njih 176. Još jedan let British Airwaysa završio je kobno kada je let 105 prilikom slijetanja zapeo u šumu te se srušio. Poginulo je 98 osoba. Aviogenexov let 130 srušio se prilikom slijetanja kod Rijeke u svibnju 1971. kada je poginulo 78 osoba. Posebno veliki publicitet dobio je pad sovjetskog vojnog aviona kod Beograda u listopadu 1964. godine kada je poginula sovjetska delegacija na proslavi dana oslobođenja Beograda. Između ostalih, poginuo je i maršal Birjuzov. Treba i spomenuti potonuo brod Niš u rujnu 1952. kada je u Beogradu prilikom oluje potonuo riječni trajekt Niš, a poginulo je bar 127 osoba, iskakanje tramvaja iz tračnica u Zagrebu 1954. godine kada je život izgubilo 19 osoba, autobusnu nesreću u Bilaju s 26 poginulih, itd.

3 Ličina, *Hrvatska: 100 katastrofa u 100 godina*, 189-192.

4 Vidi: Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 129-137, 145-150; Previšić, *Povijest Golog otoka*, 469-484.

prevrata „pete kolone“ unutar KP-a samo je pojačavao ionako oštar i neselektivan udar na stvarne i navodne Staljinove pristalice (ibeovci). Ibeovci su tijekom raskola Tita i Staljina poduzimali razne sabotaže, a raspačavali su i propagandni materijal, vrlo često na željeznicama.

U trima analiziranim glasilima (novinama) onog doba u Hrvatskoj, *Borbi* (zagrebačko izdanje), *Vjesniku* (Narodnog fronta Hrvatske) te *Glasu Istre*, nema spomena željezničke nesreće u Svetom Petru u Šumi tijekom kolovoza 1949. godine. Prevladavaju uobičajene informacije o „uspjesima“ obnove zemlje, prebacivanju normi u sklopu petogodišnjeg plana, vanjskoj politici, itd. Željeznice se spominju uglavnom u pozitivnom propagandnom kontekstu, o čemu govore sljedeći naslovi i tekstovi: „Sve veći zadaci željezničkog transporta“,⁵ „Naš lanjski željeznički putnički promet tri put je nadmašio najprometniju predratnu godinu“,⁶ „Prenošenjem iskustva željeznički trudbenici početi će izvršavati obavezu – Izvršiti petogodišnji plan za četiri godine“,⁷ itd. Posebno velik prostor u glasilima dobila je izgradnja pruge Lupoglav – Štalije koja je započela 1948. godine, a radovi su se odvijali istovremeno s nesrećom u Svetom Petru u Šumi.⁸ U *Glasu Istre* na naslovnici nalazimo naslov „Na svim radilištima pruge Lupoglav – Štalije sve se više razvija pokret za visoku produktivnost“, dok u *Borbi* naslov slično upućuje: „Izgradnja pruge Lupoglav – Štalije: Nova pruga povezivat će jugoistočnu Istru s ostalim krajevima naše zemlje“. ¹⁰ Inače, uz izgradnju ove pruge veže se slučaj najvećeg (montiranog) sudskog procesa za vrijeme sukoba Tita i Staljina, kada su krajem 1951. godine inženjeri Branko Putnik i Nedeljko Turudić (uz ostale) optuženi za sabotažu izgradnje pruge (na liniji IB-a) te su na poznatom *procesu cestograditeljima* osuđeni na višegodišnje kazne.¹¹

Jedinu naznaku službenog osvrta na željezničku nesreću u Svetom Petru u Šumi 1949. godine nalazimo u Ličininoj knjizi u kojoj navodi šturo izvješće Ministarstva unutrašnjih poslova Narodne Republike Hrvatske iz „dnevnik novina“ od 7. kolovoza 1949. godine: „Vlak broj 702, u kojem su se vozila djeca upućena iz Zagreba i Beograda u odmaralište u Medulinu, iskočio je iz tračnica, te je tom prilikom stradalo životom 14 djece iz Zagreba, dok je ranjeno što teže, što lakše 60 djece, a među njima 7 iz Beograda.“¹² Na kraju je umrlo petnaestero djece.¹³ Ova nesreća bila je tema kasnijih novinskih članaka koji su uključivali razgovore s preživjelim osobama u vrijeme nesreće. Kao što je čest slučaj s usmenim svjedočanstvima, ona su ograničena upitnom vjerodostojnošću zbog vremenskog odmaka, naknadnih konstrukcija i domišljanja,

5 *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 15. 8. 1949.

6 *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, 21. 8. 1949.

7 *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske*, kolovoz 1949.

8 *Isto*, 8.

9 *Glas Istre*, 25. 10. 1949.

10 *Borba* (Zagreb), 16. 8. 1949.

11 Previšić, *Povijest Golog otoka*, 163-164; Marković, *Istina o Golom otoku*, 129-139.

12 Ličina, *Hrvatska: 100 katastrofa u 100 godina*, 189-190.

13 *Isto*.

nagađanja, subjektivnosti, itd. Svjedočanstva su, međutim, metodološki važna, jer služe kao dopuna arhivskom materijalu, što će i ovdje biti slučaj.

Početak novog stoljeća, dakle, pojavila su se svjedočanstva o nesreći u Svetom Petru u Šumi, što su dotad bili jedini spomeni nesreće. Članak u *Jutarnjem listu* iz srpnja 2019. donosi razgovor sa Žarkom Roganom, tada 80-godišnjim preživjelim sudionikom nesreće.¹⁴ Prema njegovu svjedočenju, vlak je prevezio djecu iz Zagreba i Beograda prema Medulinu. Bili su različitog društvenog položaja, neki su od njih bili ratna siročad. Kad je vlak iskočio iz tračnica, kompozicija se preokrenula te su uslijedili teški prizori ozljeđivanja i smrti. U članku se navodi i sjećanje svjedokinje Gracijele Zgrablich-Udovicic, da je na mjesto nesreće vrlo brzo došla vojska koja je organizirala spašavanje i transport djece u bolnice, što potvrđuje i Rogan.¹⁵ Nakon nekoliko dana u bolnice su im (najčešće u Pulu) došli roditelji te su se uglavnom vratili kući. Đorđe Ličina¹⁶ objavio je i svjedočanstvo Rudija Aljinovića¹⁷ iz kolovoza 2007., čiji je opis nesreće sličan prethodnima.¹⁸ Jednako je težak i uznemirujuć.

Naročito su intrigantna svjedočenja o broju mrtve djece, kao i o akcijama vlasti nakon nesreće. Roganovi iskazi u *Jutarnjem listu*, kao i iskaz navedene svjedokinje, nastoje ukazivati na navodno službeno zataškavanje ukupnog broja mrtvih, kao i na propitivanje postupaka vlasti nakon nesreće, većinom iz pozicija sjećanja 10-godišnjaka oblikovanog u takvom traumatičnom događaju. I novinarski uvod iz *Jutarnjeg lista* to sugerira: „Međutim, broj mrtve djece, prema kasnijim izjavama svjedoka, čini se, bio je mnogo veći, a cijeli je slučaj zataškan, službena dokumentacija kao da je u zemlju propala.“¹⁹ Rogan u intervjuu za *Jutarnji list* nastavlja: „Ne mogu znati što se tada dogodilo, nikada neću ni saznati. Znam samo da su nas skrivali. Zašto su ti zapisnici nestali i gdje se nalaze, tko zna? Špekuliralo se da je to bila planirana nesreća, a to je stvarno tužno ako je tako, pa tko može ubiti trinaest punih vagona dječice?

14 Uz to, život Žarka Rogana obilježile su željezničke nesreće. Osim što je kao dijete preživio nesreću 1949. godine, preživio je i onu iz 2009. u Rudinama kada je poginulo 6 osoba, među njima i njegova supruga. Vidi: „Preživio dva vlaka smrti. Prije 70 godina sam izgubio prijatelje iz kupea, a prije 10 godina u Rudinama suprugu Mirnu“.

15 Isto. Vidi: *Glas Istre*, „Misterij željezničke nesreće u Svetom Petru u Šumi“.

16 Publicist Đorđe Ličina dao je velik doprinos istraživanju nesreće, poglavito jer je u svojem istraživanju za knjigu sakupio brojna svjedočanstva preživjelih, od kojih je samo dio uključio u knjigu. Novinski članci objavljeni na ovu temu vrlo su se često pozivali baš na njegove izvore ili su ih na razne načine koristili. Ličina, kao ni drugi, nisu došli do arhivskih izvora, te su se zaustavili na interpretacijama svjedočanstava koja su više-manje slična. Ličina je naveo kako je 2007. godine tražio od tadašnjeg Arhiva Srbije i Crne Gore dokumentaciju o nesreći, no prema dopisu Arhiva ona nije nađena. To je i potvrdio u razgovoru s autorom članka. Zanimljivost je njegov navod o izjavi tadašnjeg ministra saobraćaja (FNR Jugoslavije), Todora Vujasinovića, koji je, referirajući se na nesreću u Svetom Petru u Šumi, na jednom internom sastanku naveo „nemarnost i aljkav odnos prema službi“ kao uzrok nesreće, vidi: Ličina, *Hrvatska: 100 katastrofa u 100 godina*, 190, 192.

17 Rudi Aljinović (1936. – 2022.), novinar i crtač stripova. Najviše je surađivao u *Plavom Vjesniku* i *Modroj lasti*. Generacijama poznat kao Lastan iz *Modre laste*.

18 Ličina, *Hrvatska: 100 katastrofa u 100 godina*. 189-190.

19 Vidi bilješku 15.

Kasnije mi je jedan čovjek, koji je bio voditelj jedne od grupa djece, rekao da on misli da je bilo oko 90 mrtvih.²⁰ Lijesovi s tijelima dovezeni su na groblje Mirogoj gdje su roditelji morali prepoznati svoju djecu. Uz svaki lijes stavljena je odjeća kako bi se djeca lakše identificirala.²¹ Roganova kuma, koja je prisustvovala identifikaciji, navodno je izbrojala više od 15 lijesova, no taj podatak nije pouzdan: „Zanimljivo je da je njegova kuma na identifikiranju tijela na Mirogoju izbrojila 34 lijesa, dok službeni podaci spominju 14 stradalih na mjestu nesreće, s tim da je jedno dijete naknadno preminulo u bolnici“.²²

Ličina smatra da je razlog raznim glasinama nedostatak javne objave informacije o nesreći. U isto vrijeme do Zagreba su se, od kuda je bilo najviše djece, informacije o nesreći proširile po kvartovima iz kojih je većina putnika bila na izletu (tadašnji prvi rajon – danas Centar).²³ Aljinović se prisjeća tih glasina koje su poticale paniku među roditeljima: „Naveliko se pričalo da je stradao vlak s djecom koja su putovala u Medulin, ali nitko zapravo nije znao što se stvarno dogodilo, iako se govorilo da ima poginulih, po nekima i više stotina.“²⁴ Nedostatak službenih informacija vjerojatno je oblikovao narativ o ovoj nesreći koji je preživio do danas. Aljinović to sažima: „Svi mi koji smo onog dana doživjeli tu željezničku katastrofu ni dan danas ne znamo što ju je prouzročilo. Nisu nam poznati njezini razmjeri, koliko je djece u njoj stradalo, naših ondašnjih vršnjaka, čiju je odgovornost utvrdila istraga, kome je sud presudio.“²⁵

Dakle, iskazi o željezničkoj nesreći u Svetom Petru u Šumi, objavljeni u novinama ili drugim publikacijama u zadnjih 20-ak godina, svjedoče o tome da je vlak iskočio iz tračnica, prilikom čega je došlo do prevrtanja i pogibije velikog broja ozlijeđenih, među kojima su i djeca. Preživjeli su prevezeni u bolnice odakle su nakon nekog vremena pušteni i prebačeni u Zagreb, ili su ostali na moru još neko vrijeme. Iskazi također upućuju na to da su roditelji i rodbina morali doći na identifikaciju u Zagreb gdje su dopremljeni lijesovi poginule djece te se do danas samo nagađa o konačnom broju mrtvih.

20 *Isto. Usp. Danas*, „68 godina od misteriozne nesreće u Istri u željezničkoj katastrofi poginuli deseci djece ali vlasti tvrde bilo ih je bilo samo 15“.

21 Roganova majka nije imala snage otići do lijesa pa je poslala njegovu krsnu kumu koja mu je prepoznala košulju, no nije željela vjerovati da je mrtav te je tražila da joj pokažu tijelo. Bio je to neki drugi dječak. Nevoljko su joj otvorili lijes, a kada napokon jesu, počela je vikati: „Fani, Fani, on je živ!“, vidi: *Jutarnji list*.

22 *Isto*. Za još jedan opis identifikacije djece vidi: Ličina, *Hrvatska: 100 katastrofa u 100 godina*, 192.

23 Ličina, *Hrvatska: 100 katastrofa u 100 godina*, 191.

24 *Isto*.

25 *Isto*.

Arhivski dokumenti o željezničkoj nesreći kod Svetog Petra u Šumi 1949. godine

Elaborat o nesreći kod Svetog Petra u Šumi, pod nazivom „Kratak izvještaj o nesreći na željezničkoj stanici Sv. Petra koja se dogodila 5. VIII 1949. godine, Zagreb, 7. VIII – 15. VIII 1949.“, nalazi se u Arhivu Jugoslavije.²⁶ Izvještaj se sastoji od dvanaest stranica, od čega njih sedam sadrži foto materijale. Podrijetlo dokumenata svjedoči o tome da su bili sastavljeni za informiranje Josipa Broza Tita o nesreći. Oznaka i paraf na prvoj stranici: „Vidio. T[ito op. autora]“ dokazuju da ih je on i pročitao.²⁷ Izvješće, između ostalog, sadrži informacije o ruti puta, kompoziciji, uzrocima iskakanja, putnicima, broju mrtvih i ozlijeđenih, mjerama pomoći, zbrinjavanju djece, itd.

Nesreća se dogodila 5. kolovoza 1949. u 9:44, kada se vlak broja 9702 prevrnuo prilikom ulaska u željezničku stanicu Sveti Petar u Šumi. Stanica je bila obaviještena da će posebna kompozicija proći kroz nju bez zaustavljanja te je skretničar propisno postavio skretnicu. Vlak je, međutim, ušao u stanicu pri brzini od 30 do 40 km/h te su lokomotiva i prvih pet vagona prošli skretnicu dok su ostali vagoni skrenuli na drugi kolosijek prilikom čega je počelo prevrtanje. Utvrđeno je da je uzrok nesreće labavljenje skretnice od drugog vagona iza lokomotive: „Kasnijim izvidjajem utvrđeno je da je drugi vagon iza lokomotive br. 32 440 iz nepoznatog razloga iskočio iz šinja oko 13m pred skretnicom, obilježio put na pragovima, nagnuo se na lijevu stranu i udario o skretnicu tako da je istu razlabavio a zatim nakon 60 metara pogađao lijevom stranom prozorima na tračnicu i klicao dok voz nije stao.“²⁸ Još su četiri vagona (br. 31 290, 17 242, 34 131 i 17 111) prošla kolosijekom br. 2 (kako je i zamišljeno), a svi vagoni koji su slijedili skrenuli su na drugi kolosijek te je počelo prevrtanje.

„Do sada ni uviđajem ni istragom nije rasvijetljeno kako je došlo do iskliznuća kritičnog vagona broj 32 440“, stoji u izvješću, ali su navedene moguće pretpostavke.²⁹

1. Razlog iskliznuća bilo je kočenje, zbog čega su teži vagoni, koji su se nalazili iza vagona br. 32 440 (u sredini i na kraju kompozicije), pritisnuli svojom težinom vagon br. 32 440 te ga izdigli. On se zbog toga nagnuo te ošteti i onemogućio skretnicu. Pokvarena skretnica prebacila je nadolazeće vagone na drugi kolosijek pa je došlo do nesreće. Glavni su uzrok, pretpostavlja se, krivo složeni vagoni u Zagrebu, gdje nisu slagani po težini.³⁰
2. Brzina cijele kompozicije bila je velika, a u izvješću stoji da je jedna odgojiteljica čula željezničara kako „kod vagona 32 440 nije nešto ispravno“. ³¹ Prije stanice

26 SR-AJ-836-KMJ-III-2-C/12.

27 *Isto*, 1.

28 *Isto*.

29 *Isto*.

30 *Isto*.

31 *Isto*.

Sveti Petar u Šumi prethodio je zavoj u obliku slova S, pa je zbog brzine i neispravnosti vagona moglo doći do oštećenja.

Zbog nesreće je uhićeno devet osoba, uglavnom „željezničko osoblje unesrećenog vlaka“.³² Treba naglasiti da je ovdje analizirano izvješće prva faza istrage, koja je potom proširena daljnjim akcijama te ispitivanjima svjedoka i sudionika. Dotad su svi ispitani željezničari negirali da je došlo do kočenja s obzirom na to da je signal označavao slobodan prolaz. Naglašeno je: „Aparat koji bilježi u lokomotivi brzinu sa trakom poslat će se u Zagreb na ekspertizu“.³³ Ono što je indikativno, a uklapa se u strah od sabotaža i opću bojazan te nepovjerenje tijekom sukoba Tita i Staljina, sumnja je da su nesreće plod „neprijateljske“ diverzije: „Nepravilno složena kompozicija na polaznoj stanici tj. u Zagrebu navodi na pretpostavku da bi se moglo raditi o izvjesnoj neprijateljskoj akciji jer je bilo poznato kuda ta kompozicija ide tj. težak teren /mnogo zavoja, uspona, silaza) na kojem terenu nepravilno složeni vagoni mogu dovesti do nesreće.“³⁴

U zbrinjavanju ranjenika nakon nesreće uključilo se više organizacija. Prvi su pomogli radnici željezničke stanice koji su u isto vrijeme obavijestili željezničke postaje u Pazinu, Puli i Rovinju. Prvi su u pomoć stigli polaznici mornaričke auto-škole koji su započeli prijevoz ranjenih, a potom su evakuaciju i zbrinjavanje nastavili odjeli unutrašnjih poslova Pazin i Pula. Obaviještena je i Uprava državne bezbednosti (UDBA) grada Rijeke.³⁵ U pružanju liječničke pomoći sudjelovalo je ukupno dvanaest liječnika, od kojih je sedam civilnih i pet vojnih bilo na terenu, te liječnici rovinjske i pulske bolnice. Do 14 sati šest sanitetskih vozila, kamioni te autobus prebacili su svu djecu u obližnje bolnice (Pula i Rovinj). Ono što je izuzetno važno je broj mrtvih u izvještaju. Navodi se da je 6. kolovoza 1949. u 23 sata stradalo osamnaest osoba, petnaestero djece i troje odraslih.³⁶ Zadnji je evidentirani dječak od zadobivenih ozljeda umro u bolnici u Rovinju. U trenutku pisanja izvještaja u bolnicama se nalazilo još osam teško ranjenih putnika, trideset srednje i dvadeset i jedan lakše. U Rovinju je hospitalizirano njih sedam, a svi su ostali bili u Puli. Osam je ranjenih bilo iz Narodne Republike Srbije.³⁷ Tih dana dvadesetero lakše ozlijeđene djece otpušteno je iz bolnice i poslani su na odmor u Medulin. Lijesovi sa stradalima krenuli su prema Zagrebu kasno u noć 6. kolovoza i trebali su stići u Zagreb oko 12 sati, 7. kolovoza 1949.³⁸

„Komisija“ (čiji puni naziv nije naveden u tekstu izvješća) dala je smjernice za neposredno djelovanje nakon nesreće. Tražili su da se:

32 *Isto.*

33 *Isto*, 2.

34 *Isto.*

35 *Isto.*

36 *Isto.*

37 *Isto.*

38 Ovo se podudara sa svjedočanstvima preživjelih (ranije navedenih u tekstu), vezano uz identifikaciju mrtvih.

1. „U Zagreb dostavlja dnevni izvještaj o stanju ranjenih.
2. Da se Gradski Narodni Odbor pobrine za smještaj članova porodice koje bi eventualno doputovale u Pulu da traže informacije o djeci.
3. Da informacije roditeljima daje isključivo Odjel unutrašnjih poslova koji će u tom smislu imati jednog člana na željezničkoj stanici.
4. Da se što više posveti brige koja se nalazi u Medulinu o čemu je preuzeo brigu pomoćnik ministra socijalnog rada.
5. U pogledu potreba u ljekarskom kadru ili lijekovima obraćat će se Pula, odnosno ljekari preko Odjela unutrašnjih poslova direktno na pomoćnika ministra dr. Novosela“.³⁹

Kraj Izvješća, datiranog 7. kolovoza 1949., naznačuje da su neozlijeđena djeca netom nakon nesreće smještena petstotinjak metara dalje, gdje su ih odgojitelji umirili. Kamionima su sva djeca prebačena u Medulin u koji su stigli oko 19:30 sati. Narednih dana djeca su se smirila. Iako je bilo onih koji su se htjeli vratiti kući, na kraju su i oni ostali na ljetovanju. Kraj izvješća nosi jednu važnu informaciju; u istoj kompoziciji koja je vozila djecu iz Zagreba u Medulin u Divači (tadašnja Narodna Republika Slovenija), odvojio se dio koji je nastavio u Rovinj, a prevezio je žensku djecu. Stigli su u Rovinj izbjegavši nesreću.⁴⁰

Zaključak

Željeznička nesreća u Svetom Petru u Šumi iz 1949. godine jedna je od većih nepoznanica u povijesti (željezničkih) nesreća u komunističkoj Jugoslaviji, ujedno i na području Hrvatske. Osim šture informacije o broju mrtvih iz vremena nesreće, o njoj se u javnosti jako malo znalo. Zbog toga je ona, i 75 godina nakon, povod brojnim neutemeljenim interpretacijama i nagađanjima. Brojni su razlozi tome. Tadašnja vlast dala je samo osnovne informacije o nesreći, najvjerojatnije zbog toga što su politička i ideološka situacija tako iziskivale. Staljinistički sustav vlasti kasnih 1940-ih imao je potpunu kontrolu nad medijima te je u potpunosti razumljivo da zbog održavanja slike o progresivnom sustavu (što se može vidjeti iz analiziranih novina) vijest o smrti djece u željezničkoj nesreći nije bila poželjna. K tomu, bilo je to vrijeme zaoštrene faze sukoba Tita i Staljina pa je strah od ibeovskih diverzija i sabotaza bio velik, što i dokumenti o ovoj temi jasno ukazuju. Činjenica da je poginuo velik broj djece bila je neprilična za sustav, pa su se umjesto toga u javnost istovremeno radije puštale informacije o izgradnjama novih pruga ili o uključenosti željezničara u izvršenje „petogodišnjeg plana“. O nesreći se nije pisalo sve do 2010-ih kad su objavljeni novinski članci

³⁹ SR-AJ-836-KMJ-III-2-C/12.

⁴⁰ *Isto*, 3.

s intervjuima preživjelih osoba. Ipak, ni u jednoj objavi nije bilo službenih arhivskih dokumenata što je pridonosilo brojim nagađanjima. Novonađeni, u ovom članku analizirani i interpretirani, dokumenti Arhiva Jugoslavije, sastavljeni radi informiranja Josipa Broza Tita o nesreći, otkrivaju nam brojne, do danas, nedostupne informacije. U nesreći u Svetom Petru u Šumi, do trenutka pisanja elaborata, zabilježeno je osamnaest poginulih osoba (petnaestero djece i troje odraslih) zbog iskakanja vagona. Najizglednija je pretpostavka, prema službenom izvješću, da je zbog pritiska težine nepravilno složenih vagona došlo do prelaska dijela vagona iz sredine kompozicije na drugi kolosijek te masovnog prevrtanja. Kao uzrok nepravilno poslagane kompozicije, doduše bez dokaza, navodi se sabotaža. Ozlijeđena djeca prevezena su u bolnice u Puli i Rovinju, a mrtva na identifikaciju u Zagreb. Sam Josip Broz Tito izvješće je vidio, što potvrđuje paraf. Ova dokumentacija upućuje nas na zaključak da je nesreća prouzrokovana ljudskim faktorom, najvjerojatnije loše organiziranim rasporedom kompozicije ili neprimjerenom brzinom. Iz analiziranog izvješća jasno je da je nastalo kao sažetak mnogo šire dokumentacije sastavljene tijekom neposredne istrage, poput izjava svjedoka i uhićenih željezničara, skica nesreće, suđenja, itd. Nije utvrđeno je li bilo suđenja vezanog uz ovu nesreću. U svakom slučaju, dosad neviđeni arhivski dokumenti, predstavljeni u ovom radu, nakon puno godina dijelom su razriješili misterij nesreće u Svetom Petru u Šumi iz 1949. Nadamo se da će se naći i nova dokumentacija koja bi je dodatno rasvijetlila.

PRILOG

Fotografije nesreće u Svetom Petru u Šumi 1949. godine (SR-AJ-836-KMJ-III-2-C/12)

Fotografije nesreće u Svetom Petru u Šumi 1949. godine (SR-AJ-836-KMJ-III-2-C/12)

Izvori i literatura

Arhivski izvori

SR-AJ-836-KMJ: Srbija, Arhiv Jugoslavije, Beograd, Kancelarija maršala Jugoslavije.

Tisak

Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske (Zagreb), 1949.

Glas Istre (Pula), 1949.

Borba (Zagreb), 1949.

Literatura

Aldrich, Mark. *Death Rode the Rails: American Railroad Accidents and Safety, 1828–1965*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006.

Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita*. Zagreb: Globus, 1990.

Foley, Michael. *Britain's Railway Disasters: Fatal Accidents From the 1830s to the Present Day*. Wharncliffe: Pen & Sword, 2014.

Fowler, Simon. *Images of Transport: Railway Disasters*. Wharncliffe: Pen & Sword, 2013.

Haine, Edgar A. *Railroad Wrecks*. New York: Cornwall Books, 1993.

Ličina, Đorđe. *100 katastrofa u 100 godina*. Zagreb: Jasno i glasno d. o. o, 2014.

Marković, Dragan. *Istina o Golom otoku*. Beograd: Narodna knjiga, 1987.

Morse, Greg. *Railway Accidents*. Oxford: Shire Publications, 2014.

Previšić, Martin. *Povijest Golog otoka*. Zagreb: Fraktura, 2019.

Schneider, Ascanio, Mase, Armin. *Railway Accidents of Great Britain and Europe*. Newton Abbot: David & Charles, 1972.

Mrežne stranice

Karmen Miletić. „Preživio dva vlaka smrti. Prije 70 godina sam izgubio prijatelje iz kupea, a prije 10 godina u Rudinama suprugu Mirnu“. *Jutarnji list*. Pristup ostvaren 10. 12. 2024. <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/prezivio-dva-vlaka-smrti-prije-70-godina-sam-izgubio-prijatelje-iz-kupea-a-prije-10-godina-u-rudinama-suprugu-mirnu-9144929>

Đorđe Ličina. „Misterij željezničke nesreće u Svetom Petru u Šumi“. *Glas Istre*. Pristup ostvaren 21. 12. 2024. <https://glasistrenovine.hr/arhiva-portala/pregled-vijesti/misterij-zeljeznicke-nesrece-u-svetom-petru-u-sumi-418483>

Net.hr, Pristup ostvaren 19. 12. 2024. <https://net.hr/danas/vijesti/68-godina-od-misteriozne-nesrece-u-istri-u-zeljeznickoj-katastrofi-poginuli-deseci-djece-ali-vlasti-tvrde-bilo-ih-je-bilo-samo-15-5ca7162a-b1c2-11eb-8449-0242ac130042>

SUMMARY

Railroad accident in Sveti Petar u Šumi, August 1949 – the end of the mystery?

Most of the railroad accidents in the former socialist Yugoslavia gained its closure; judicial, scientific and public. However, one of the first major railroad accidents in the socialist Yugoslavia with many casualties, the one in Sveti Petar u Šumi, when 18 persons, mostly children, died in a derailment, is an exception. Due to the lack of archival data and incomplete official version of the event, over the decades, the railway accident in Sveti Petar u Šumi was not a topic of public discussions or scientific analyses. In the last 20 years, testimonies on the 1949 accident began to appear in public; those were the first steps in disclosing the event, which were accompanied by multiple mystifications. Based on newly found archival documents from the Archives of Yugoslavia, this paper aims to give new information and the insight into the details and causes of the accident, as well as the actions of the authorities in the aftermath.

Keywords: Sveti Petar u Šumi; railroad accident; Josip Broz Tito, the Archives of Yugoslavia, Croatia

OSVRTI I PRIKAZI

Peter W. Sposato, *Forged in the Shadow of Mars: Chivalry and Violence in Late Medieval Florence*, Ithaca; London: Cornell University Press, 2022, 231 str.

Knjiga autora Petera W. Sposata izdana je 2022. godine od strane Cornell University Pressa. Peter Sposato docent je na Sveučilištu Indiane u Kokomu i trenutačno se bavi razdobljem razvijenog srednjeg vijeka u Toskani. Ovu je knjigu napisao u sklopu svojeg istraživanja postavljajući pitanje kako je viteška ideologija utjecala na životni stil i mentalitet viteške elite u Firenci. Kao stručnjak za viteštvo i njegovu društvenu ulogu na području Toskane, Peter Sposato htio je otkloniti nedoumice oko karaktera viteštva u ovoj talijanskoj komuni i određene krive percepcije o funkcioniranju i vremenskom trajanju viteštva kao društvenog faktora u komuni.

U uvodu knjige *Introduction: Chivalry and the Chivalric Elite in Late Medieval Florence* (1-27) autor nam govori o sadržaju knjige i predstavlja njezinu glavnu premisu prema kojoj je viteška ideologija igrala središnju ulogu u ohrabrivanju i štovanju nasilja među velikim dijelom firentinske elite. Osim toga autor navodi da je središnji argument knjige dvojak, pokazuje kako je viteštvo imalo velik utjecaj na dobar dio firentinske elite te kako je ono na taj način utjecalo na njihovo poimanje svijeta i na mentalitet. Peter Sposato također navodi da trenutačno postoje dvije znanstvene struje koje se bave viteštvom, jedna pod vodstvom njegova mentora Richarda Kaeupera i druga pod vodstvom Mauricea Keena. Kaeuperova struja naglašava da je viteška ideologija uzdizala nasilje, a kao posljedicu toga vidimo izraženo nasilje među protivnicima, usmjereno ujedno protiv nižih društvenih slojeva. S druge strane, Maurice Keen smatra da je viteštvo civilizacijska sila koja promiče „uljudenost i društvenu rafiniranost“, a nasilje ostavlja za bojišnicu i za one trenutke kada je to u interesu države. U uvodnim redcima demonstrira se kako je došlo do stvaranja firentinske viteške elite kao društvene skupine koja je preko svojih vojnih zasluga i sposobnosti izborila značajnu ulogu u društvu. Također, prikazuje i kako je došlo do pojave nove građanske elite, koja se često sukobljavala s do tada dominantnom viteškom elitom. Autor nam preslikava društvenu sliku Firence podijeljene na dva tabora: na *popolo grasso* koji se počeo nametati kao nova politička sila u gradskom društvu i nositelj građanske ideologije, i na tabor viteške elite kao predstavnika sloja starih elita koje svom silom pokušavaju zadržati prava za koja smatraju da im pripadaju, nalazeći se istovremeno na udaru nove građanske struje. Svakako treba navesti kako viteška elita ne predstavlja koherentni blok koji nastupa protiv građana, već mnoštvo viteških loza koje su odbijale pokoriti se novim pravilima i novoj vlasti.

U prvom poglavlju pod nazivom *Chivalry and Honor Violence* (28-69) autor nam predstavlja vezu nasilja i časti u viteškom mentalitetu. Nasilje među pojedinačnim članovima viteške elite i među čitavim viteškim lozama predstavljeno je kao dominantan aspekt viteške ideologije u Firenci i imalo je izrazito destruktivan karakter. Autor navodi kako su se nerijetko vodile prave bitke na ulicama grada, koje su u konačnici rezultirale velikom štetom i uništavanjem čitavih gradskih četvrti. Nadalje naglašava da je u ovome razdoblju čast ključna za svakog viteza jer funkcionira kao neki oblik društvene valute koja služi za dokazivanje svojeg društvenog statusa. Gubitak časti mogao je rezultirati gubitkom društvenog statusa i predstavljao je veliku sramotu za tog viteza i njegovu obitelj, stoga ne čudi što su vitezovi lako posezali za mačem, što se osobito odnosi na mlade pripadnike viteške elite (*donzelli*), koji su se tek trebali dokazati kao punopravni pripadnici te skupine. Povezanost nasilja i časti vidljiva je i u tome da je nasilje bilo najjednostavniji i najučinkovitiji oblik dobivanja časti ili skidanja sramote nanesene od strane nekog drugog viteza. Čast je bila izuzetno bitna viteškoj eliti te se smatralo da je bolje umrijeti, nego živjeti u sramoti. Iako je nasilje među svim društvenim slojevima u Firenci u ovom razdoblju

bilo uobičajeno i poznato pod imenom *vendetta*, autor pravi razliku između klasične *vendette* i viteškog nasilja. Prema njemu, viteško se nasilje svojim destruktivnim karakterom i pretjeranom reakcijom na učinjenu štetu ili uvredu nikako ne može uklopiti u koncept *vendette*, koja je prema društvenim normama morala biti proporcionalna nanesej šteti. Autor dodaje da su na vitešku percepciju nasilja snažno utjecala književna djela, tada popularna među viteškom elitom, a kao primjer navodi brojne romanse i *chanson de geste* koje valoriziraju pretjerano nasilje i neproporcionalnu osvetu kao odličan način za obranu svoje časti kroz brojne primjere klasičnih viteških junaka poput Tristana i Lancelota.

Drugo poglavlje, naslovljeno *Chivalry and Social Violence* (70-117), obrađuje problematiku viteškog nasilja uperenog protiv društveno inferiornih slojeva, odnosno onih koje vitezovi percipiraju kao takve. Treba naglasiti da u Firenci zapravo nije postojala zakonski regulirana podjela društva na plemiće i neplemiće, ali je ona vidljiva u društvu zbog velike političke moći kojom je viteška elita raspolagala. Autor navodi da je pojavom prve i druge građanske vlade u 13. stoljeću dio viteške elite svrstan u političku kategoriju *grandi*. Radi se o negativnoj političkoj kategorizaciji jer je tim pojedincima i viteškim lozama bilo ograničeno sudjelovanje u vlasti zbog problema koje je njihovo nasilje izazivalo u komuni. Nadalje se govori o tome kako je viteška elita smatrala nasilje protiv *popolana*, građana izvan kruga viteške elite, opravdanim i časnim, a nasiljem su se koristili kako bi potvrdili svoju superiornost u firentinskom društvu i pokazali da ne priznaju vlast firentinske građanske vlade koja je željela iskontrolirati nasilje. Autor u ovom poglavlju također dokazuje kako je postojala velika razlika između viteške i građanske ideologije, što se ogleda i u njihovim interesima. Vitezovi su više inzistirali na svojoj ulozi ratnika i na svojoj časti, dok su građani u ovom razdoblju velike ekonomske ekspanzije Firence bili zainteresiraniji za mir, osobito unutar same komune zbog zaštite svojih poslovnih interesa. Naravno, postoje i određena poklapanja u ovim kategorizacijama jer vitezovi nisu bili imuni na želju za bogatstvom, a neki građani su itekako žudili za prestižom viteških elita. Autor također obrađuje i stavove vitezova prema *popolanima*. Oni su smatrali da su *popolani* manje vrijedni jer nemaju časti i nisu ratnici što su glavni elementi viteške ideologije, a njihova se netrpeljivost prema *popolanima* često manifestirala u obliku nasilja. Vitezovi su se nastojali odvojiti od *popolana* i na način da povezuju određene osobine poput lojalnosti i uglađenosti uz svoje porijeklo, odnosno svoju krv. Ovo poglavlje također donosi prikaz kontinuiranih sukoba između narodnih vlada i vitezova te objašnjava kako sukobi najčešće izbijaju zbog „nepravednog“ postupanja vlade ili jednostavno zbog otpora gradskim institucijama.

U trećem poglavlju naslova Brunetto Latini's „*Il Tesoretto*“. *A Case Study in Chivalric Reform* (118-142) autor se bavi temom reformističkih tendencija u viteštvu. Kao glavni primjer nastojanja za promjenama predstavljen je Brunetto Latini koji je svojim djelom *Il Tesoretto* pokušao reformirati vitešku ideologiju i njene nositelje kako bi se mogli bolje integrirati u komunu. U svojem reformnom programu Latini priznaje vrijednost viteštva i njegovu uzvišenu društvenu ulogu, ali naglašavanjem mudrosti i strpljenja kao viteških osobina jednako bitnih kao i junaštvo, pokušava vitezovima usaditi ideju o tome da se nasilje treba koristiti mudro i u svrhu dobrobiti komune, a ne samo za osobne ciljeve. Latini pokušava stvoriti uvjete u kojima bi viteška elita mogla preuzeti svoju vodeću ulogu u društvu mirnim putem kao aktivni sudionici života u komuni, a ne nasiljem kao što su oni često pokušavali. Njegovo djelo bilo je poznato u krugovima viteške elite, ali s obzirom na velike probleme s viteškim nasiljem koji se i dalje javljaju nakon izdavanja ovoga djela, upitno je kakav je efekt ono imalo na vitešku elitu. Autor navodi da Latinijev *Il Tesoretto* nije jedino djelo reformističke prirode, ali ga je odabrao kao primjer zbog

evidentne povezanosti s ranijim reformističkim djelima u Francuskom Kraljevstvu i popularnosti unutar firentinskih viteških krugova. Povezanost Latinijeva s drugim reformističkim djelima, dobro ilustrira povezanost viteških elita diljem Europe u tome razdoblju.

Kroz četvrto poglavlje *Chivalric Identity and the Profession of Arms* (143-188) autor pokušava pobiti ustaljene narative o tome kako je razvojem gospodarstva u Firenci došlo do naglog pada značaja viteštva i o firentinskim vitezovima koji su bili vitezovi samo po tituli, a ne po stvarnom viteškom načinu života. Ujedno pobija i tvrdnje da se firentinska komuna nakon velike ekonomske ekspanzije najviše oslanjala na plaćenike za sve svoje vojne pohode upravo zbog percepcije manjka vojno sposobnih pojedinaca unutar redova svojih građana, demonstrirajući pritom kako su se pojedinci iz najznačajnijih viteških loza i dalje nastavili baviti primarno ratom, iako su se društvene okolnosti bitno promijenile i viteška je elita uvelike izgubila na svojoj privlačnosti. U svrhu svojeg argumenta, autor rekonstruira povijest vojne službe 18 viteških loza od kojih nisu sve potjecale iz „starih“ loza, nego je dio njih nastao od pojedinaca iz redova *popolo grasso*. Prikazujući stogodišnje razdoblje od bitke kod Montapertija 1260. godine do Firentinsko-pizanskog rata 1362. – 1364. ističe da su članovi većine tih loza sudjelovali u svakoj većoj bici, a neki od njih stvorili su i zavidne vojne karijere u službi komune. Čini se kao da su se i u ovom razdoblju pojedinci iz viteških loza primarno bavili ratom i vojnim poslovima, iako se isplativost vojne profesije značajno smanjila u odnosu na trgovinu i bankarstvo. Ovo nam pokazuje da viteški način života nije za njih bio rezultat isplativosti, već su su ga odabrali zbog toga što su ga smatrali bitnijim i ispravnijim od „građanskih“ djelatnosti.

U završnom dijelu knjige *Epilogue: The Chivalric Life of Buonaccorso Pitti (1354-1432)* (189-204) Sposato nam donosi informacije o tome kako je viteštvo postupno nestalo s političke scene u Firenci, ali nam pokazuje i kako se to dogodilo dosta kasnije od do sada smatranog, točnije da nije nestalo oko 1350. godine, nego se zadržalo otprilike još stotinjak godina. Kao primjer viteza iz kasnijeg razdoblja navodi Buonaccorsa di Neri Pittija, koji je bio bogati trgovac, ali je prihvatio viteški životni stil s određenim promjenama koje su mu omogućile da se uklopi u život komune. Autor navodi da je od pojave prvih narodnih vlada u 13. stoljeću snaga viteštva počela polako kopnjeti. Moć gradske vlade je rasla, a to je rezultiralo time da je pritisak na vitešku elitu rastao što je rezultiralo njezinim raspršivanjem. Neki su vitezovi bili društveno marginalizirani, neki su otišli u egzil kako bi mogli nastaviti prakticirati svoj specifični način života, dok su ga neki odbacili i postupno se reintegrirali u društvo komune. Time je polako došao i kraj značajnog uloga viteške ideologije u firentinskom društvu.

Forged in the Shadow of Mars: Chivalry and Violence in Late Medieval Florence kvalitetna je studija koja dobro obrađuje kompleksnu temu viteštva u srednjovjekovnoj Firenci. Ona je korisna za svakog povjesničara koji se bavi srednjim vijekom i viteštvom te se dobro nadovezuje na ranija djela s fokusom na fenomen viteštva na području čitave Europe. Sposatova upotreba književnih djela kao pomagala u analizi viteškog mentaliteta daje nam dobar primjer kako pristupiti istraživanjima sličnog karaktera. Ovo djelo važan je dodatak korpusu znanja o viteštvu i kao takvo dobro će poslužiti svakom povjesničaru koji je odlučio konzultirati.

Domagoj Maslač

Maja Katušić, *Živjeti u Kotoru u 18. stoljeću*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2023, 242 str.

Knjiga *Živjeti u Kotoru u 18. stoljeću* zaokruženo je djelo višegodišnjih istraživanja Maje Katušić, više znanstvene suradnice na Znanstvenom odjelu za povijesne izvore i digitalnu povijest pri Hrvatskom institutu za povijest, a temelji se na doktorskoj disertaciji koju je obranila 2013. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Izvori koji su pružili autorici bogatstvo podataka o životu u Kotoru tijekom 18. stoljeća matične su knjige župe sv. Tripuna u Kotoru, koje obiluju tisućama imena, zanimanja i službi. Ti podaci oslikali su, koliko je to moguće, život i svakodnevnicu grada Kotora u datom periodu vremena.

Na samom početku knjige, u *Uvodu* (1-20), autorica daje pregled polazišta i već postojećih spoznaja. Posebnu pažnju pritom je pridala povijesnoj demografiji budući da su okosnica i glavni izvor ovog istraživanja upravo matične knjige o kojima također ima riječi u uvodu, kako općenito tako i posebno o onima iz župe sv. Tripuna.

Kako bi zaronila u dublju analizu materije, u drugom poglavlju *Kotor u 18. stoljeću* (25-41) autorica čitatelja najprije upoznaje s Kotorom – njegovom geografijom i kratkim povijesnim pregledom, nužnim za razumijevanje razdoblja koje istražuje. Reljefna specifičnost koju autorica spominje iznjedrila je povijesno-geografski i geostrateški značaj bokokotorskog zaljeva, a samim time i grada Kotora. Arheološki zapisi svjedoče prisutnost čovjeka u Boki još od neolitika, preko Ilira pa do rimske provincije Dalmacije. Bokom se potom izmjenjivala bizantska i vlast zetskih vladara. Tijekom vremena grad Kotor se izdigao kao upravno i političko središte Zaljeva. Srednji vijek obilježile su intenzivne smjene vlasti da bi u konačnici, nakon kratke samostalnosti, Boka kotorska došla pod mletačku upravu. Osmanska prisutnost utjecala je na izmjenu granica, a nakon mira u Požarevcu na području Boke nastupa razdoblje mira koje će potrajati do vremena pred konačni pad *Serenissime* 1797. godine. Vrhunac kulturnog, društvenog i gospodarskog razvoja Boke kotorske događa se u 18. stoljeću.

Treće poglavlje, *Stanovništvo Kotora u mletačkim popisima* (41-57), posvećeno je stanovništvu Kotora istraživano na temelju mletačkih popisa koji su poslužili kao povijesno-demografski izvor i odlična nadopuna već spomenutim matičnim knjigama. Najraniji podaci o broju stanovnika Kotora zabilježeni su sredinom 16. stoljeća, koje su u svojim izvještajima Veneciji iznosili sindici i rektori, no za te je izvještaje važno naglasiti da se ne radi o statističkim podacima već o slobodnoj procjeni izvjestitelja. U daljnjem tekstu autorica donosi statističke podatke iz mletačkih popisa broja stanovnika te prati demografski pad ili rast, mortalitet i natalitet. Na mortalitet su utjecali, možemo reći, „standardni demografski faktori“ kao što su glad, bolesti i rat. Autorica se osvrnula i na obiteljsku strukturu stanovništva, koliko je to bilo moguće iz postojećih izvora. Što se vjerske strukture tiče, na nju su utjecali poglavito politički čimbenici – osmanska prisutnost u zaleđu i migracije kao posljedica te prisutnosti. Međutim, Kotor je u ranom novom vijeku bio katoličko središte Boke kotorske, o čemu svjedoče brojne crkve i katoličko svećenstvo u gradu, ali je nezaobilazan segment vjerskog života bilo i pravoslavno stanovništvo. U ovom se poglavlju autorica dotiče i statističke analize plemićke strukture grada Kotora.

Slijedi četvrto poglavlje naslova *Prirodno kretanje stanovništva* (67-80) koje razmatra daljnju problematiku vezanu uz demografsku povijest Kotora. Iako matične knjige pružaju najkompletniju evidenciju mortaliteta i nataliteta i mogu dati uvid u opće smjernice razvoja, zbog brojnih metodoloških i strukturalnih ograničenja ipak ne mogu u potpunosti rekonstruirati prirodno kretanje stanovništva. Nije moguće napraviti usporednu analizu s popisima stanovništva budući

da je popisna metodologija bila različita. Također, brojni su segmenti kotorske gospodarske i društvene povijesti, te zdravstvene povijesti neistraženi ili samo slabo istraženi pa je i iz te perspektive teško iskristalizirati sliku prirodnih kretanja. Uzevši sve to u obzir, autorica se u ovom slučaju okreće brojčanom prikazu rođenih/krštenih, vjenčanih i umrlih, te joj je cilj ukazati na potencijalna odstupanja koja mogu upućivati da su u određenom vremenskom razdoblju dugoročni i/ili kratkoročni egzogeni čimbenici, kao rat, glad, bolest i sl., utjecali na vitalnu statistiku. U nastavku teksta iznose se statistički podaci godišnje raspodjele krštenja, dana krštenja, godišnje raspodjele sklapanja brakova, dana vjenčanja, te godišnje raspodjele preminulih.

Kako četvrto poglavlje statistički obuhvaća prirodno kretanje stanovništva, tako peto *Sezonalnost i demografska kretanja* (83-94) donosi statističku obradu podataka iz nove perspektive. Šesto poglavlje, *Krizne godine – rat i glad* (99-110), osvrće se na utjecaj spomenutih poštasti na demografsko kretanje stanovništva, odnosno, kako je rat utjecao na krštenja, vjenčanja i umiranja, te kako su izgledale godine gladi u Kotoru. U sedmom poglavlju naslovljenom *Začeta, rođenja i krštenja* (117-128), autorica obrađuje te aspekte demografske povijesti Kotora. Prvi dio odnosi se na trajanje reproduktivnog razdoblja i broja poroda, te spolnu strukturu krštenih. U daljnjem tekstu obrađuju se imenska struktura krštenih, pitanje blizanaca, djeca rođena nakon smrti oca, te podatke o nezakonitoj djeci i nahodi. Osmo poglavlje *Vjenčanja i brakovi* (135-150) osvrće se na vjenčanja i brakove kroz prosječnu dob zaručnika, mjesta sklapanja brakova, ponovno sklopljenih brakova te odnos vjenčanja i migracija, odnosno mjesta podrijetla i areala useljavanja ženika te društvenu uključenost ženika u kotorsko društvo. Deveto poglavlje *Smrtnost i umiranje* (155-166) obrađuje podatke o mortalitetu koje je autorica istražila iz matičnih knjiga. Na ovom se mjestu najprije donose podaci o spolnoj i starosnoj strukturi preminulih, potom o smrtnosti dojenčadi i djece, a zatim se pažnja posvećuje pripadnicima kotorskog stanovništva koji su nadživjeli prosječnu dob Kotorana. Posljednje stranice ovog poglavlja obrađuju uzroke i mjesta smrti.

Deseto poglavlje ove knjige nazvano je *Zanimanja i društvene veze* (171-208). Svako od postojećih zanimanja koje je autorica popisala iz dostupnih izvora, obrađeno je u zasebnom potpoglavlju. Autorica ih je, mogli bismo reći, hijerarhijski posložila – od najviše rangiranih službi do veslača i kažnjenika na galijama. Redom, najprije obrađuje predstavnike vlasti i službenike grada, potom vojnike, postrojbe i vojne službe koje su podijeljene na kopnenu vojsku, mornaricu i naposljetku admirala kotorske luke. Nakon vojske istraživanje se usmjerava prema pomorcima i trgovcima, obrtnicima, zdravstvenim djelatnicima, umjetničkim zanimanjima, a poglavlje završava s poslugom i drugim pomoćnim zanimanjima, te već spomenutim veslačima i kažnjenicima na galijama. U *Zaključku* (211-215) autorica sumira istraživačke rezultate predstavljene u knjizi i još jednom ističe vrijednost te važnost matičnih knjiga kao izvora za povijesna istraživanja.

Knjiga Maje Katušić predstavlja iznimno detaljno istraživanje kotorske svakodnevnice i života u 18. stoljeću bazirano na matičnim knjigama koje je autorica temeljito obradila i iznijela dostupne podatke. Prvenstveno analizom demografskih kretanja došla je do spoznaje da i kotorski, kao i cjelokupan priobalni istočnojadranski prostor, pokazuje određene obrasce sezonalnosti ukazujući da su postojala razdoblja tokom godine kad se stanovništvo više radalo, vjenčavalo i umiralo. Na to je utjecalo društveno okruženje, običaji, tradicija, crkvene norme te gospodarska aktivnost stanovnika. Naravno, na demografska kretanja utjecali su i već ranije spomenuti rat, glad, nestašica i bolesti. Kako su ovi navedeni čimbenici povezani, krize često nisu bile izolirani događaji. Osim kvantitativnih podataka, matične knjige pružile su autorici uvid i u bogatu i živu interakciju kotorskih građana – njihova zanimanja i službe – koji su utjecali na međusobnu po-

vezanost i ritam demografskih kretanja. Autorica upućuje na mogućnosti daljnjih istraživanja, a to je detaljnija raščlamba društvenih struktura samog grada – poglavito gradskog plemstva i građanstva. Sugerira i brojne druge izvore, poglavito kotorske bilježničke spise. Knjiga Maje Katušić bogat je izvor podataka i plod višegodišnjeg istraživanja koje je iznjedrilo velik doprinos hrvatskoj historiografiji.

Matea Marušić

Vesna Miović, *Židovi u Dubrovačkoj Republici 1546. – 1808.* Zagreb; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2024, 204 str.

Istraživanje tema o položaju židovske populacije u sklopu različitih državnih zajednica uvijek se pozicioniralo kao visoka prioritetna točka u europskoj i svjetskoj historiografiji, oslanjajući se na položaj istih u modernosti i suvremenosti (19. i 20. stoljeće). Međutim, na dubrovačkom primjeru, vremenski raspon istraživanja položaja dubrovačkih Židova sveden je na razdoblje Republike, ponajviše od osnutka geta do sloma Republike 1808. godine. Istraživanjem položaja dubrovačkih Židova u posljednja dva desetljeća sustavno se bavi Vesna Miović. Uspjesi nakon objave knjiga *Židovski geto u Dubrovačkoj Republici 1546. – 1808.*, *Židovke u Dubrovačkoj Republici* i *Židovski rodovi u Dubrovniku 1546. – 1945.* potaknuli su Vesnu Miović da nakon pronađenih dokumenata u Arhivu Dubrovačke biskupije i Arhivu Židovske općine u Dubrovniku svoj istraživački opus obogati još jednom značajnom historiografskom monografijom.

Nova knjiga Vesne Miović, *Židovi u Dubrovačkoj Republici 1546. – 1808.* objavljena je u izdanju Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku kao 43. knjiga u seriji *Monografije*. Knjiga je podijeljena na ukupno deset poglavlja, predstavljajući ukupan položaj dubrovačkih Židova u političkoj, gospodarskoj i kulturnoj sferi. Autorica se na temelju interdisciplinarnosti i komparativnim metodama usredotočila prikazati različit položaj ove društveno marginalizirane skupine od osnutka geta 1546. do sloma Republike 1808. godine. Posve je jasno kako su egzistencijalni činitelji doprinijeli egzodusu Židova s Pirenejskog poluotoka na razne krajeve europskoga kontinenta. Svoje su utočište pronašli i u Dubrovniku, a autorica konstatira kako su najstariji spomeni o boravku Židova datirani u 1281. godinu, što je jasno definirano u poglavljima *Počeci i Osnutak geta 1546. godine* (11-27). Ova knjiga izvrstan je pokazatelj odnosa vlasti prema došljacima, a Židovi su u srednjem i ranom novom vijeku često mijenjali svoja prebivališta, kako zbog političkih tako i zbog egzistencijalnih te gospodarskih činitelja. Tako se daje zaključak kako su gospodarske okolnosti potaknule Židove za nastanjivanje na području Dubrovačke Republike.

Život židovske populacije u Dubrovačkoj Republici imao je dugačak razvojni tijek, s mnoštvom uspona i padova. Njihov položaj, prava i povlastice bili su česta tema rasprave na sjednicama Senata, stvarajući dojam kako je posrijedi nepoželjna trgovačka konkurencija koja svojim angažmanom može ugrožavati poslovanje domaćih trgovaca. Tako su dubrovački Židovi od nepoželjnih došljaka s vremenom postajali populacija od velike koristi za gospodarski razvoj Republike. Autorica je na temelju različitih primjera predstavila značaj Židova u trgovačkom posredstvu, diplomatskim misijama Republike i konzularnoj službi, predstavljajući važnu egzistencijalnu i institucionalnu održivost države. Također, ona ističe i vrlo zapažajuću institucionalnu vertikalnu dubrovačkih Židova u poglavlju *Iz svakodnevnog života* (111-146), što ujedno

čini i središnji dio ove knjige. Iako strogo kontrolirana od strane državnih tijela Republike, židovska bratovština vrlo je aktivno predstavljala svoju populaciju tijekom postojanja Republike. Kroz podpoglavlje *Bratovštine i škole* (111-117) detaljno su opisane ovlasti i djelovanje skupštine, kao i glavnog izvršnog tijela bratovštine, Malog kapitula te njihova interakcija s dubrovačkim izvršnim tijelima vlasti.

Na temelju komparativne analize s ostatkom europskoga kontinenta, autorica je pokazala specifičnost dubrovačke židovske politike, predstavljajući je rasteretnijom u odnosu na ostale europske države. Specifičnost dubrovačkog teritorija i očuvanje njegova suvereniteta ponajviše u razdoblju osmanskih prodora u neposrednom zaleđu ipak su zahtijevali implementaciju restriktivnih mjera. Sustavna arhivska istraživanja autorica je započela upravo s godinom osnutka geta 1546. godine, kojemu je posvećeno cijelo jedno poglavlje. Iako je u knjizi detaljno opisan izgled geta, autorica se u cijeloj knjizi referirala na geto kao važan centar političkih i društvenih procesa u onodobnom Dubrovniku. Čak se i u redovima vladajućih tijela često raspravljalo o proširenju geta i nastojanjima da se cjelokupna brojka židovske populacije determinira na spomenuti prostor. Iako se geto često proširivao, u poglavlju *Rast Židovske općine* (28-46) objašnjava se da on gotovo nikada nije mogao zbrinuti sve dubrovačke Židove. Kako bi zaštitili vlastite gospodarske interese, a pritom i ojačali trenutno stanje u trgovačkoj djelatnosti, Dubrovčani su, unatoč jakom pritisku na intenziviranje antižidovske politike ostali ustrajni na doziranoj suradnji. Prekretnica koja je u ovome djelu uzeta kao polazišna točka u liberalizaciji politike vladajućih tijela prema Židovima jest razdoblje rata Svete lige protiv Osmanlija od 1538. do 1540. godine. Niz angažmana, poput trgovačkog posredovanja, opremanja Lazareta u epidemijskim razdobljima, diplomatskih misija i ostali poslovi pozicionirali su Židove kao važne dionike u sveopćem razvoju Republike. Osim navedenoga, autoričini stavovi o židovskim obavještajcima koji su Republici donosili novosti povezane s geopolitičkom situacijom u onodobnoj Europi značajno su utjecali na povlašteniji položaj Židova, osobito u 18. stoljeću kada im je omogućena sloboda stanovanja. Početci liberalizacije vladajućih struktura prema židovskoj populaciji analizirani su u posebno me poglavlju pod naslovom *18. stoljeće: više slobode* (81-110).

Potrebno je istaknuti kako položaj židovske zajednice u Dubrovniku nije bio obilježen isključivo pozitivnim trendovima u svakodnevnom životu. Njihov je položaj, osobito u 17. stoljeću obilježen izvjesnom marginalizacijom i restriktivnim mjerama, nametnutim najčešće od strane crkvenih tijela vlasti. Političke, prirodne i društvene nedaće koje su zahvatile Republiku u spomenutom razdoblju utjecale su na percepciju Židova kao glavnih krivaca za svaku od tih nedaća. Navedeni su zaključci detaljno analizirani u poglavlju *Poslije velike trešnje* (67-80). Ipak, od 18. stoljeća njihov je položaj povoljniji, što autorica potkrepljuje konstatacijama kako upravo u navedenom razdoblju postoji obilje podataka o židovskim zanimanjima. Osim što su se nastavili baviti trgovačkim posredništvom, bili su i liječnici, obrtnici, krojači, klobučari, kožari, slastičari, zakupnici prava na prodaju različitih proizvoda, a bili su vrlo poduzetni i po pitanju poslovanja u domeni pomorske djelatnosti. Osim što su imali udjele vlasništva u brodovima, bili su i ulagači u pomorske zajmove i pomorsko osiguranje, ali i zakupnici državnih pristojbi na brodove.

Od mnoštva izvora korištenih za izradu ove knjige, najznačajnije vrelo kojemu je autorica posvetila veliku pozornost zapisnici su Kaznenog suda Dubrovačke Republike. Posrijedi je nepresušan izvor novih spoznaja iznesenih u podpoglavlju *Blago iz zapisnika Kaznenog suda* (117-125). Iz navedenoga je izvora autorica rekonstruirala odnos države, sugrađana i sudskih tijela prema Židovima, kao i životu unutar Židovske općine. Zanimljivo je spomenuti da je u

obrađeno razdoblje od 1667. do 1808. godine, prisutnost Židova u sudskim procesima bila vrlo zapažena. Zabilježeno je više od šest stotina sudskih sporova u kojima su sudjelovali kao tužitelji, tuženici i svjedoci. Njihova je uloga imala velike značajke na kreiranje slike svakodnevnog života. Nastojala se postići sustavna segregacija u poslovanju s kršćanima, osobito u onim poslovima koje su državna tijela teško mogla kontrolirati. Dakle, vodila se briga oko suživota između kršćanske i židovske populacije.

Osim što knjiga Vesne Miović sadrži mnoštvo novih spoznaja o političkoj, društvenoj i kulturnoj ulozi Židova u Dubrovniku, ona je i bogato ilustrirana. Kako bi se prosječnom čitatelju olakšalo spoznavanje svakodnevnih prilika unutar geta, knjiga je opremljena mnoštvom skica s popisom svih nekretnina unutar geta i obitelji unutar njega. Priloženi su i fotografski prikazi kamenih ulomaka s nadgrobnih spomenika i kamenih natpisa. Sustavnom komparativnom analizom s ostatkom europskih zemalja, autorica zaključuje kako je vjerska tolerancija prema Židovima u Dubrovniku, pomiješana s nekoliko teških procesa u 16. i 17. stoljeću, ipak bila liberalnije prirode. Iako su vrlo oprezno postupali prema svakoj stavci koja se ticala židovske populacije, Dubrovčani su uspješno balansirali između netrpeljivosti i ekonomske koristi, a svojoj prag tolerancije često mijenjali.

Ova knjiga izvanredan je pokazatelj snalažljivosti i uspješnosti razvoja Dubrovačke Republike u ranom novom vijeku. Nema dvojbe kako je na njezin razvoj, uz ostalo, utjecao i angažman dubrovačkih Židova. Spomenuta je društvena zajednica kroz svoju povijest doista prolazila kroz sustavnu marginalizaciju, međutim, Dubrovčani su spoznali razinu koristi od židovskog trgovačkog posredstva i činjenice da njihovi intelektualni krugovi mogu snažno doprinijeti političkom, društvenom i kulturnom razvoju Republike.

Znanstveni opus Vesne Miović ovom je knjigom bogatiji za još jedan iznimno vrijedan historiografski rezultat, namijenjen kako za znanstvenu, tako i za širu javnost, s nadom da će se uz pomoć ovoga štiva stvarati nova izdanja o društvenoj i multikulturalnoj slici onodobnog Dubrovnika.

Edi Zubović

Nikola Tomašegović, *Moderno ili narodno? Modernistički pokret u Hrvatskoj na prijelomu 19. i 20. stoljeća*, Zagreb: Srednja Europa, 2024, 394 str.

Pitanje iz naslova „moderno ili narodno?“ jedno je od središnjih problemskih izazova hrvatskog modernističkog pokreta na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Riječ je o poznatom sukobu između *mladih* i *starih* koji se odvijao u politici, književnosti i umjetnosti, napose na stranicama mnogobrojnih časopisa, kako *Hrvatske misli* iz Praga i *Mladosti* iz Beča tako i više listova iz Zagreba i drugih hrvatskih gradova. Uključivao je buduća istaknuta politička imena poput Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića, književnička poput Ksavera Šandora Gjalskog, Milutina Cihlara Nehajeva, Milivoja Dežmana i likovnoumjetnička poput Vlahe Bukovca. Na političkom planu zahtijevao je zaokret ka modernoj politici zbog nezadovoljstva tradicionalnom hrvatskom opozicijskom politikom nemoćnom pred Khuenovom dominacijom. Na književnom planu zagovarao je modernu u književnosti, a na umjetničkom primjerice secesiju, pozivajući na punu slobodu stvaralaštva. Sve je praćeno bučnim polemikama poput one iz 1898. o secesiji u kojoj su sudjelovali Franjo Kuhač, Ivo Pilar, Isidor Kršnjavi i mnogi drugi. Borba za modernu politiku,

modernu književnost i modernu umjetnost značila je ne samo borbu za modernizam nego i za modernost uopće. Pritom je na kocki bilo pitanje iz naslova kako težnju za općom modernošću na međunarodnoj razini povezati s konkretnim potrebama naroda kojeg predstavljaju na lokalnoj razini. Sukob između *mladih* i *starih* nije dakle bio samo obična i tako karakteristična smjena generacija, već ona koja će snažno otvoriti vrata modernosti i time imati znatne implikacije na kasniji kulturni i društveno-politički razvoj.

Nikola Tomašegović u knjizi polazi od pretpostavke da je o temi hrvatskog modernističkog pokreta već prilično pisano u literaturi, koja međutim nije nadilazila međusobno odijeljena područja historiografije, povijesti književnosti i povijesti umjetnosti. Njegov je cilj stoga iznijeti cjelovitu obradu toga pokreta koja će obuhvatiti sva tri spomenuta područja, povezujući time ono što je do tada bilo nedovoljno povezano. U odnosu na dotadašnju historiografsku obradu teme, nastojao je ukazati na pluralnost, heterogenost i fluidnost modernističkog pokreta, izbjeci retrospektivni teleološki pogled na njegov razvoj i istaknuti važnost generacijske dinamike. Nadalje, iako se za početak pokreta uzima studentska demonstracija paljenja mađarske zastave tijekom boravka cara Franje Josipa u Zagrebu 1895. godine, a za završetak masovne demonstracije „narodnog pokreta“ 1903. godine, Tomašegović napominje da je periodizacijski teško odrediti točne točke početka pokreta, s obzirom da se njegovi korijeni mogu pronaći i u ranijim godinama (o čemu govori istoimeno poglavlje „Korijeni pokreta“). Isto tako, budući da je teško govoriti i o neupitnoj godini njegova kraja, radije piše o jenjavanju pokreta i njegovoj transformaciji u nove oblike političkog i drugog djelovanja (o čemu govori istoimeno poglavlje „Jenjavanje i transformacija pokreta“). Tomašegović analizira i pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta hrvatskog modernističkog pokreta te utvrđuje da se ne radi o radikalnom diskontinuitetu kako su to *mladi* za sebe često smatrali ili isticali, jer su prisutni i mnogi oblici kontinuiteta u diskontinuitetu. K tome analizira i načine na koje su *mladi* sami sebi nastojali pridati određeni vrijednosni i simbolički kontinuitet u hrvatskoj politici, prikazujući primjerice modernistički pokret kao treću fazu ilirskog pokreta.

No usprkos svim tim dobrodošlim i relevantnim uvidima, bilo je teško dati neku bitno novu interpretaciju hrvatskog modernističkog pokreta. Riječ je o temi koju se – usprkos opsežnoj literaturi – danas ipak ne percipira kao veliku temu hrvatske historiografije, kao što je to primjerice ilirski pokret ili pak neki drugi pokreti i pojave „dugog“ 19. stoljeća. Stoga je Tomašegović, osim spomenutih interpretativnih zahvata u razne aspekte hrvatskog modernističkog pokreta, nastojao primijeniti i neke dodatne teorijsko-metodološke pristupe kao nove doprinose proučavanju te teme. To se prije svega odnosi na pristupe intelektualne i transnacionalne povijesti.

Pritom je intelektualna povijest posebno prikladan okvir jer je upućena na interdisciplinarnu komunikaciju, „dovodeći u kontakt historiografiju, povijest književnosti, povijest umjetnosti, filozofiju itd.“ (23). To je svakako neizbježno za temu modernističkog pokreta koja nadilazi granice jedne discipline, pri čemu povjesničari ne mogu izbjeći uključivanje povijesti književnosti i povijesti umjetnosti. Stoga je knjigu moguće čitati ne samo kroz temu koju obrađuje već i kroz propitivanje mogućnosti i ograničenja istraživačkog provođenja interdisciplinarnosti, koju se danas, barem načelno, snažno potiče. Intelektualna povijest prikladna je teorijsko-metodološka podloga i jer se napose bavi analizom tekstova i tumačenjem ideja, budući da je modernistički pokret, odnosno period prijeloma stoljeća u Hrvatskoj upravo „razdoblje teksta i ideja, polemike i kritike“ (1). Pritom se Tomašegović oslanja na onu vrstu intelektualne povijesti usmjerenu na međunarodnu cirkulaciju ideja, njezine transfere (prenošenja) i apropijacije (prisvajanja), s ciljem prilagodbe za konkretne primjene i daljnje upotrebe u specifičnom lokalnom kontekstu. U

tome je poseban doprinos intelektualne povijesti za hrvatsku historiografiju u kojoj se tekstovi kao izvori često vrlo površno prepričavaju i mehanički tumače, ostajući nerijetko samo na tome tko je, kada i što rekao, ne ulazeći u dubinska i konceptualno osmišljena tumačenja.

Zbog toga smatram da su jake strane Tomašegovićeve knjige dubinsko i nijansirano tumačenje tekstova, praćeno nizom dobrih napomena i uvida te brigom o pažljivoj upotrebi pojmova (upozoravajući nasuprot tome kad bi se u nekim od analiziranih tekstova javljala pojmovna zbrka i logička nekonzistentnost). Sama tema tražila je detaljno iščitavanje mnoštva članaka iz onodobnih časopisa koji su bili motori modernističkog pokreta, kao i pamfleta i brošura, zatim pisama samih aktera (iz objavljenih i neobjavljenih korespondencija) i izvještaja iz bečkih arhiva (primjerice o intelektualcima koji su bili praćeni od strane vlasti) te dakako brojne referentne literature iz povijesti, povijesti književnosti i povijesti umjetnosti. Stoga je vidljivo da je u opsežnu knjigu od gotovo 400 stranica uložan velik trud.

Iako je u knjizi razumljiv fokus na analizi mnogih tekstova iz brojnih časopisa – bez kojih ne bi bilo modernističkog pokreta – tema svakako nudi mogućnosti ne samo za intelektualnu povijest nego i za povijest intelektualaca. Naime, Tomašegović s jedne strane na više mjesta govori o tome kako su pripadnici hrvatskog modernističkog pokreta poimali ulogu intelektualaca na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Na međunarodnoj razini to je bilo doba nastanka modernog javnog intelektualca, stoga su u ondašnjim hrvatskim prilikama mnogi autori raspravljali o – tome prilagođenom – novom nacionalnom, odnosno narodnom intelektualcu (koji će povezivati inteligenciju i šire slojeve, odnosno elitu i narod), s obzirom da su bili iznimno nezadovoljni postojećom intelektualnom elitom u Hrvatskoj. Pritom su istovremeno ustrajali u „prisvajanju habitusa modernog intelektualca“ (361). S druge strane, u Tomašegovićevoj se knjizi iznosi „kratka i sumarna dijakronijska biografska analiza aktera pokreta“ (357) u kojoj se prate kasnije političke i druge karijere vodećih ličnosti modernističkog pokreta poput Stjepana Radića, Svetozara Pribićevića, Ivana Lorkovića, Milivoja Dežmana, Dušana Plavšića, Ive Pilara, Milutina Cihlara Nehajeva, Milana Marjanovića i drugih. To sve pruža dovoljno materijala kako bi se problematika hrvatskog modernističkog pokreta, odnosno hrvatske povijesti na prijelazu stoljeća mogla u nekim novim istraživanjima izravno usmjeriti na povijest intelektualaca i njihovo javno djelovanje. Slijedeći pritom istraživačko pitanje formira li se i u hrvatskoj povijesti na prijelomu 19. i 20. stoljeća figura modernog intelektualca i koje su sve specifičnosti toga procesa u hrvatskim okolnostima.

Moguće je također spomenuti i pitanje kako strukturirati rad o modernističkom pokretu. Naime, u knjizi je naglasak na nezaobilaznim časopisima – praškim, bečkim, zagrebačkim i drugim – s ciljem da se prikaže nastanak, razvoj i kraj svakog od njih. To je razumljivo budući da su tada upravo mnogobrojni časopisi – zajedno s pojedincima okupljenima oko njih, kao i idejama koje su promovirali u svojim tekstovima – pogonili modernistički pokret. Premda je teško osmisliti drugačiju strukturu, ostaje općeniti izazov za historiografiju kako što ilustrativnije predočiti svu dinamičnost istovremenih zbivanja. Postavlja se primjerice pitanje kako prikazati koliko su neke godine poput 1897. i 1898. bile iznimno intenzivne – uz simultano pokretanje i djelovanje više časopisa, saborske izbore i njegove posljedice, veliku polemiku o secesiji i mnoge druge javne polemike, inicijative i događanja.

Osim intelektualne povijesti usredotočene na transfere i apropijacije ideja te njihove prilagođene primjene i konkretne upotrebe, drugi važan teorijsko-metodološki oslonac knjige čini transnacionalna povijest. Radi se u ovom trenutku o pravom teorijsko-metodološkom pokretu u historiografiji usmjerenom ka nadilaženju ograničenja nacionalne paradigme. To bi, između

ostalog, značilo ne gledati na povijesne pojave samo iz perspektive uske nacionalne povijesti već uzimati u obzir činjenicu da su određeni fenomeni bitno šireg transnacionalnog, odnosno globalnog karaktera. Međutim, prilikom obrade teme modernističkog pokreta u dotadašnjoj literaturi međunarodni kontekst već je uziman u obzir jer Beč i Prag kao mjesta izlaženja časopisa *Mladost* i *Hrvatska misao* te djelovanja studenata nije bilo moguće zaobići. Netko bi zbog toga mogao reći da na ovom primjeru transnacionalna povijest ne donosi nešto bitno novo. Stoga bi se oni koji su uobičajeno skeptični prema novim pristupima u historiografiji vjerojatno rado pozvali na riječi Isidora Kršnjavog koji je u polemici o secesiji navodio da je ona „danas svagdje, a po gotovo u nas, jedno pusto modno ime“, kao dio samo još jednih pomodnih „-izama“ (306).

Kao odgovor na to treba reći da korištenje transnacionalne povijesti u ovoj knjizi nije provedeno pomodno, imitatorski ili pak nerefektirano. Oslanjanje na transnacionalnu povijest omogućilo je autoru bolje razumijevanje mehanizama recipiranja i preuzimanja ideja koje cirkuliraju na međunarodnoj razini i njihova prilagođavanja za specifične lokalne primjene i upotrebe. Zbog toga se u knjizi višekratno ističe kako su pripadnici modernističkog pokreta međusobno povezivali problematiku transnacionalnog (univerzalnog, kozmopolitiskog, internacionalnog) i nacionalnog (narodnog). Upravo je to u skladu s aktualnim diskusijama o transnacionalnoj povijesti koje ne odbacuju nacionalno u korist isključivo transnacionalnog, već itekako uzimaju u obzir stalnu interakciju između transnacionalnog i nacionalnog. Iako ni upotreba transnacionalne povijesti ne donosi bitno novu interpretaciju modernističkog pokreta kao što bi to možda mogla donijeti nekoj drugoj istraživačkoj temi, ona svakako omogućuje određene vrijedne uvide. Osim toga, važno je da se u hrvatskoj historiografiji na što više područja primjenjuje transnacionalna povijest i potiču rasprave o njoj, kao i o odnosu između transnacionalnog i nacionalnog te ograničenjima nacionalne paradigme.

Među još nekim novijim pristupima čija je primjena dolazila u obzir moguće je spomenuti nove habsburške studije koji multinacionalne imperije (carstva) ne vide više samo kao mjesta pukog ograničavanja nacionalnih pokreta koji su ih zauzvrat opisivali kao „tamnice naroda“, nego i onih koji su nerijetko poticali ili omogućavali razvoj nacionalnih pokreta. O takvom pristupu dobro svjedoči knjiga Pietera M. Judsona *Povijest Habsburškog Carstva* (Zagreb 2018). Što se tiče slučaja hrvatskog modernističkog pokreta, njegovi akteri bili su ogorčeni funkcioniranjem dualizma i stalnim ograničavanjem hrvatske autonomije od strane Ugarske. Ne treba međutim pod svaku cijenu automatski preuzimati pogled povijesnih aktera. Iako su ograničavanja autonomije bila nesumnjiva, tim više su Prag i Beč bili mjesta ne samo novih i alternativnih inspiracija, već i infrastrukturnih oaza Habsburške Monarhije. U njima je bilo moguće objavljivati ključne časopise hrvatskog modernističkog pokreta, za razliku od onih u Zagrebu koje je Khuenov režim često cenzurirao ili zabranjivao, neovisno o tome što i objavljivanje u Beču i Pragu nije prolazilo bez financijskih teškoća kao i ono u Zagrebu i drugim hrvatskim gradovima. Bilo kako bilo, čini se da se i na primjeru hrvatskog modernističkog pokreta može tražiti prostor za primjenu određenih uvida iz novih studija imperija, kao i kritičku raspravu o njima, s obzirom na izazove kako uskladiti obostrano prisutne represivne i ograničavajuće faktore s onim potičućim i omogućavajućim.

U nove pristupe koji bi mogli otvarati prostor za dodatne interpretativne uvide zacijelo ulaze i oni koji se odnose na središnje pitanje modernosti, te ključne problematike hrvatskog modernističkog pokreta iskazane u oprekama „modernost i/ili narodnost“, „naprednost i/ili narodnost“. Primjerice povjesničar C. A. Bayly u knjizi *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons* iz 2004., o kojoj sam pisao u radu „Globalne veze i usporedbe u

praksi: sinteze moderne i suvremene povijesti C. A. Baylyja“ (*Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, br. 1, 2020: 75-93) ukazuje na važnost čina vjerovanja da ste moderni, odnosno da imate aspiraciju prema tome. Dakle modernost ne čine samo konkretni pokazatelji poput industrijalizacije, urbanizacije, masovne politike i raznih drugih provjerljivih kriterija, već je ujedno riječ o borbi tko će se predstaviti modernim i biti proglašen takvim. Interpretativno osvještavanje toga rezultat je uspona kulturoloških pristupa u historiografiji, kao i društvenim i humanističkim znanostima, koji upućuju na to koliko su bitne percepcije, reprezentacije, simbolike, geste i značenja za djelovanje povijesnih aktera. Na tom je tragu i Tomašegović u sljedećoj rečenici: „Žensko pitanje stoga u okviru pokreta *mladih* ostaje na razini proklamacije i upućuje na onaj aspekt aproprijacija koji se svodi na retoričko osnaživanje habitusa i poze modernosti.“ (254). Poticajno produbljivanje problematike modernosti kroz njezinu (samo)prezentaciju nešto je što bi se svakako moglo dodatno graditi u novim radovima o tome tko se sve na primjeru hrvatske povijesti i na koje načine borio kako bi ga se percipiralo i označilo modernim.

Nadalje, ono u čemu je problematika hrvatskog modernističkog pokreta i danas aktualna tiče se pravaške i jugoslavenske ideologije koje su tematski znatno zastupljene u knjizi. Naime, pripadnici *mladih* vrlo su se kritički odnosili prema pravaštvu, smatrajući da se iscrpljuje u parolama i ne može riješiti ključne političke i druge probleme s kojima su tada svi bili suočeni. Tako Stjepan Radić kritizira starčevićanstvo držeći da se „brine samo za prostor i zemlju, a nije ga briga za to kako živi narod“ (197). Ne treba dakako gubiti iz vida da su kritike izricane u sklopu političke borbe i ne treba nikako mehanički preuzimati poglede političkih suparnika kao jedini kriterij vrednovanja. No potrebno je uzimati u obzir i kritike suvremenika i kasnijih tumača, a ne ih uopće ne spominjati, kao što je to bio slučaj prilikom razmjerno opsežnog obilježavanja recentne 200. obljetnice rođenja Ante Starčevića 1823. – 2023. godine, kada se nedovoljno kritički odnosilo prema Starčeviću, starčevićanstvu i pravaštvu. Razlog tome je što se današnja prevladavajuća hrvatska nacionalna ideologija poziva na određene aspekte pravaštva – posebno u ideologemu neovisnosti – dok iz istog tog razloga odbacuje jugoslavensku ideju kao onu koju shvaća posve nespojivom s idejom državne neovisnosti.

Treba međutim imati u vidu da su *mladi*, kao i spomenuti Stjepan Radić među njima, redom propagirali ideju narodnog jedinstva Hrvata i Srba te nisu u tome vidjeli nespojivosti s hrvatskom nacionalnom idejom. Vrijedi stoga danas polemički naglasiti da su hrvatski modernistički pokret, odnosno hrvatski modernizam i hrvatsku modernu iznijeli književnici, umjetnici i intelektualci koji su bili zagovornici narodnog jedinstva Hrvata i Srba, odnosno jugoslavenski orijentirani. Iako to nije nosiva intencija ove knjige, time ona potencijalno ipak zasijeca u neke aktualne teme dominantnih politika povijesti. Podsjetnik je to da dublje razumijevanje današnjeg odnosa prema prošlosti u Hrvatskoj – posebice u slučaju pravaštva i jugoslavizma – seže duboko u 19. stoljeće. Zbog toga možemo govoriti kako o historiografskoj tako i o društveno-političkoj aktualnosti 19. stoljeća, tim više što se često smatra da je suvremena Hrvatska presudno određena samo 20. stoljećem što, međutim, nije u potpunosti točno.

Još jedan aspekt iz knjige koji bih na kraju izdvojio odnosi se na veliko pitanje kako sve povjesničari mogu pristupati književnosti kao povijesnom izvoru i istraživačkoj temi. U kritičkom pregledu literature Tomašegović navodi da su povjesničari nedovoljno „uzimali u obzir književnu produkciju pokreta *mladih*“ (371), prepuštajući je povjesničarima književnosti. Nasuprot tome, Tomašegović ne bježi od bavljenja književnim djelima, posebice analizirajući romane Ksavera Šandora Gjalskog koji su književno formulirali mnoge važne kritičke ideje hrvatskog

modernističkog pokreta te imali znatnu recepciju i snažan utjecaj na njegove pripadnike. Pritom Tomašegović uzima u obzir i javnointelektualnu figuru Gjalskog. Možemo stoga reći da književnosti pristupa prije svega kontekstualno, prateći recepciju ideja koje su cirkulirale u različitim medijima – tako i u književnim djelima – te djelovanje i utjecaj književnika kao javnih intelektualaca. Ideje o kojima je tada bila riječ odnosile su se kako na društveno-političke tako i na književne ideje (primjerice o ulozi književnosti kojoj je često pridavana društvena i nacionalna uloga). S obzirom na važnost koju se u knjizi nastoji pridati književnosti, vrijedi istaknuti i sljedeće riječi na koje se Tomašegović poziva u predgovoru knjizi: „Dobra historiografija, uvijek je tvrdio profesor Strecha, nužno prekoračuje svoje uske horizonte, a najbolja je kada hoda ukorak s književnošću.“

Zaključno rečeno, više od detaljnog sadržaja i zaključaka knjige želio sam, kako u ovom osvrtu tako i predstavljajući knjigu na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2024. godine, iznijeti razne moguće asocijacije na mnoge historiografske i teorijsko-metodološke teme povezane s knjigom i potaknute njome, neovisno o tome stoje li neke moje napomene iznesene s ciljem kritičkog propitivanja određenih načelnih problema. Namjera mi je bila time pokazati da se knjiga Nikole Tomašegovića može čitati ne samo u tematskom okviru modernističkog pokreta u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće ili pak kronološkom okviru hrvatske povijesti na prijelazu stoljeća, odnosno cjeline „dugog“ 19. stoljeća, nego da se preko spomenutih historiografskih pristupa i teorijsko-metodoloških problema potencijalno otvara mnogo širem krugu čitatelja, kao i da na osnovu nje može proizaći niz daljnjih relevantnih istraživačkih tema, koje knjigu čine historiografski vrlo životnom.

Branimir Janković

Daniel Baric, *Die Lebenserinnerungen von Carl Patsch. Archäologie eines Lebens zwischen Böhmen un Bosnien*, Berlin; Frank & Timme GmbH, 2023, 314 str.

Knjiga Daniela Barica *Die Lebenserinnerungen von Carl Patsch* u strukturalnom je smislu podijeljena na dvije temeljne sekcije. Prva (17-80), naslovljena *Einführung (Uvod)* nudi temeljitu kontekstualnu analizu života i djela austrijskog arheologa i povjesničara Carla Patscha (1865. – 1945.), dok druga sekcija (81-266) donosi prijevod njegovih memoara s popratnim komentarima. Knjiga završava s nekoliko kratkih dodataka (str. 267-279) kojima se dodatno kontekstualizira i produbljuje Patschov lik i djelo, a od kojih se posebno ističe izvadak iz autobiografije Čire Truhelke, Patschova kolege iz sarajevskog muzeja. Truhelka iznosi vlastito viđenje Patscha ističući njegov pedantan rad i predanost u unaprjeđivanju svog područja usprkos izazovima s kojima se suočavao.

Prva sekcija knjige zapravo služi kao sveobuhvatan uvod podijeljen u nekoliko tematskih potpoglavlja od kojih se svaka dotiče različitog aspekta Patshova života. Tako odmah na početku u potpoglavlju *Vom Biographischen zum Autobiographischen: das Private und das Öffentliche (Od biografskog do autobiografskog: privatno i javno)* (17-25) autor prati Patschov prijelaz od etabliranog arheologa i povjesničara do reflektivnog autobiografa – prijelaz koji se dogodio u Patschovim kasnijim godinama života. Također, Baric naglašava Patschove napore u dokumentiranju svoje životne priče koja bi zaobišla javno-politička zbivanja fokusirajući se, umjesto toga, na privatnim sjećanjima. Autor opisuje Patshova nastojanja da ponovno „uhvati“, odnosno za-

bilježi obiteljsku povijest i vlastitu karijeru koje inicijalno nije namjeravao zapisati i objaviti. U potpoglavlju *Ein Archäologe auf der Suche nach seiner Vergangenheit: Verortungen* (Arheolog u potrazi za svojom prošlošću: lokacije) Baric analizira Patschovu snažnu povezanost s mjestima iz njegova djetinjstva – napose selom Patsch u Tirolu. U tom se dijelu knjige (25–29) naglašavaju Patschovi geografski i topografski interesi koji su nedvojbeno, prema autoru, utjecali na njegov arheološki rad. Baric ističe kako je Patschovo precizno dokumentiranje mjesta kojima se bavio i koja je obilazio, zapravo odlična refleksija njegove cjeloživotne „opsjednutosti“ lokacijama i njihovim povijesnim značenjima. Svoju analizu Patschova života Baric nastavlja fokusirajući se na njegovu obiteljsku povijest – napose utjecaj kojeg je na Patscha ostavilo njegovo obiteljsko porijeklo (Tirol i Bohemija). U tom se dijelu rada (29–31), autor dotiče i Patschova ranog života u regiji Volhynia (današnji prostor sjerozapadne Ukrajine) te dodatno rasvjetljuje poveznicu između njegova djetinjstva obilježenog selidbama, ali i kasnijih znanstvenih interesa.

Sljedeće potpoglavlje knjige (32–34) vezano je za Patschove studentske godine. Baric detaljno opisuje Patschovo akademsko putovanje koje je započelo sa studijem klasične filologije u Pragu, a nastavilo se na Sveučilištu u Beču. Osim toga, autor ističe sve veću neovisnost Patscha kao znanstvenika koji drži do vlastitih kritičkih stavova – neovisno o akademskom okruženju i pritiscima. Također, autor se u tom dijelu knjige dotiče i financijskih problema koje je Patsch doživio tijekom svojih studentskih godina, a koji su nedvojbeno pomogli u njegovu kako osobnom, tako i profesionalnom oblikovanju. Baric se potom (34–46) okreće razdoblju Patschova života u Sarajevu gdje je austrijski arheolog i povjesničar imao krucijalnu ulogu u uspostavljanju suvremenih arheoloških istraživanja na prostoru Bosne i Hercegovine. Autor također ilustrira kako je Patschovo djelovanje u Sarajevu bilo ključno za njegovu karijeru povjesničara i arheologa – karijeru koja je dala izniman doprinos tadašnjoj austrougarskoj znanstvenoj zajednici. U sljedećem potpoglavlju (47–59) Baric „ostaje u Sarajevu“ te analizira Patschovu suradnju s drugim znanstvenicima i vrstu intelektualne izolacije koju je u Sarajevu austrijski arheolog i povjesničar povremeno osjećao. Autor opisuje kako se, unatoč svojim značajnim doprinosima, Patsch borio s akutnim nedostatkom znanstvene interakcije i povezivanja u regiji, što je negativno utjecalo na njegov znanstveni rad, ali i privatni život. Kao znanstvenik austrijskih korijena, Patsch se našao u vrlo delikatnoj situaciji s obzirom na politička gibanja karakterizirana „rađanjem“ post-austrougarske ere. Njegove veze s austrijskom upravom te direktna upletenost u osjetljive ratne aktivnosti (npr. prijenos dokumenata iz Beograda u Sarajevo) uzrokovali su ozbiljne političke posljedice koje su naposljetku rezultirale Patschovim prisilnim odlaskom iz Sarajeva na kraju Prvog svjetskog rata.

Prateći u sljedećem potpoglavlju (60–70) Patschov život nakon rata, Baric se bavi njegovim povratkom u Beč. U tom segmentu, autor posebno opisuje njegove pokušaje reintegracije u bečki akademski život obilježene sveobuhvatnim osjećajem neispunjenosti i izazovima s kojima se Patsch suočio zbog prijelaza s terenskog (arheološkog) na akademski i refleksivni rad. Posljednje potpoglavlje prvog dijela knjige (71–80) analizira posthumno sjećanje na Carla Patscha te ponovno otkrivanje njegovih znanstvenih doprinosa. U tom se segmentu Baric dotiče načina na koji su Patschovi doprinosi kasnije prepoznati u kontekstu arheološkog istraživanja istočne i jugoistočne Europe.

Drugi dio knjige, opsegom najveći (81–266), posvećen je prijevodu memoara Carla Patscha uz detaljne komentare autora. Kako bi osigurao preglednost i čitljivost, Baric je memoare podijelio u četiri značajna dijela od kojih svaki osvjetljava različiti aspekt i razdoblje Patschova života. Austrijski arheolog i povjesničar započinje svoje memoare istražujući vlastito obiteljsko

podrijetlo, napose utjecaj Tirola i Bohemije. U tom segmentu, Patsch nudi intiman prikaz svog ranog života obilježenog očevim poslovnim putovanjima i različitim utjecajima koji su kasnije oblikovali njegovu akademsku karijeru. Kroz prisjećanje djetinjstva i mladosti, Patsch postupno gradi narativ vlastita života i djela. Narativnim ulaskom u razdoblje koje je proveo u Bosni i Hercegovini, Patsch otkriva snažan utjecaj koji je spomenuto područje imalo na njegovu karijeru. Štoviše, Patschov je rad u Sarajevu bio, kako i sam priznaje, ključan jer je ostavio veliki utjecaj na daljnji razvoj arheoloških istraživanja toga prostora. Unatoč svojim akademskim postignućima, njemački arheolog i povjesničar se također suočavao s velikim izazovima koje Baric uspijeva odlično kontekstualizirati. No, bez obzira na sve, memoari odražavaju Patschovu duboku povezanost s prostorom Bosne i Hercegovine gdje je nedvojbeno ostavio dubok trag. Narativ se potom fokusira na Patschov terenski rad i putovanja. U tom dijelu memoari odlično sažimlju bit njegove metodologije, otkrića, razvoja arheoloških istraživanja, ali i izazova u usklađivanju poslovnog i osobnog života. Patschova putovanja u različite dijelove Europe i Bliskog istoka posebno su interesantna jer nude čitatelju širi znanstveni kontekst unutar kojeg je njemački arheolog i povjesničar djelovao. Također, Patschova putovanja u Albaniju, Malu Aziju i Pariz dodatno naglašavaju avanturistički duh kojim je bila obilježena njegova znanstvena karijera. Detaljni opisi tih prostora otkrivaju Patschovu iznimnu znatiželju i fokusiranost na razumijevanje njihovih povijesno-kulturoloških karakteristika.

Baricev prijevod uz popratni komentar učinkovito premošćuje jaz između Patschova vremena i sadašnjosti, čineći tako memoare dostupnima suvremenom čitatelju. Kroz Baricev pomni prijevod sačuvan je Patschov autentični „glas“, a istovremeno Baricev kritički uvod, kao i komentari rasvjetljuju kontekstualni okvir te time pojašnjavaju povijesno-kulturološku pozadinu Patschova života i djela. Jedna od najvećih prednosti Bariceve knjige jest njegova iznimna sposobnost spajanja „osobnog“ i „poslovnog“, čime se čitatelju daje uvid koliko je zapravo znanstveni rad austrijskog arheologa i povjesničara bio duboko isprepleten njegovim životnim iskustvima i podrijetlom. Detaljna analiza Patshovih geografskih i topografskih interesa svjedoči, primjerice, o Baricevu razumijevanju načina na koji toposi *mjesta* i *sjećanja* funkcioniraju u povijesnim narativima. Ako bih morao izdvojiti jednu (samo uvjetnu) „manjkavost“, bila bi to izrazito naglašena akademska priroda Bariceve knjige. Iako je autorova pozornost koju posvećuje detaljima vrijedna pohvale, povremeno dovodi do djelomično fragmentiranog narativa koji može predstavljati interpretativni problem čitateljima koji nemaju dovoljno predznanja o povijesti srednje i jugoistočne Europe. Usprkos tomu, pozitivne strane djela daleko nadmašuju one slabije te ono kao takvo nedvojbeno ostaje vrijedan akademski doprinos. Shodno tomu, potencijalni projekt prijevoda knjige na hrvatski jezik i više je nego dobrodošao.

Marko Marina

Anita Buhin, *Jugoslavenski socijalizam „sa okusom mora, sa okusom soli“: Mediteranizacija jugoslavenske popularne kulture pod talijanskim utjecajem 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb: Srednja Europa, 2024, 211 str.

Već je postalo opće mjesto u historiografiji koja se bavi Drugom Jugoslavijom promatrati ovu državu kroz vizuru njezina balansiranja između, ali i premošćavanja ideoloških, političkih, gospodarskih i kulturnih suprotstavljenosti socijalističkog Istoka i kapitalističkog Zapada. Ne-

sumnjivo je ova perspektiva bila i ostala vrlo bitna za razumijevanje procesa u jugoslavenskom društvu tijekom Hladnoga rata, pa i za samopoimanje Jugoslavena o ulozi vlastite države u širem europskom i globalnom kontekstu. Nedavna je znanstvena produkcija dopunila ovaj korpus znanja radovima o ulozi Jugoslavije u odnosima globalnog Sjevera i Juga, prije svega kroz ulogu u stvaranju i aktivnostima Pokreta nesvrstanih, kao i u političkom i gospodarskom razvitku post-kolonijalnih društava Azije i Afrike. Ono što je, međutim, rjeđe bilo predmet znanstvene analize, jest sagledavanje na koji su se način unutar samog jugoslavenskog društva prelamali identiteti, kulturne reprezentacije i prakse povezane s kulturološkim kategorijama Sjevera i Juga. Ova praznina, makar što se tiče južne komponente ove geografske dihotomije, biva umnogome popunjena monografijom Anite Buhin o mediteranizaciji jugoslavenske kulture pod talijanskim utjecajem tijekom ranoga socijalizma. Knjiga predstavlja hrvatski prijevod i prilagođenu verziju autoričine doktorske disertacije obranjene na European University Institute u Firenci, te potom i objavljene pod naslovom *Yugoslav Socialism „Flavoured with Sea, Flavoured with Salt“* u izdanju Srednje Europe 2022. godine. Pored teorijskog uvoda gdje detaljnije pozicionira svoje istraživanje naspram historiografije o Hladnom ratu i talijansko-jugoslavenskim odnosima te konceptualne povijesti Mediterana, Buhin predstavlja procese mediteranizacije i prilagodbe talijanskih kulturnih utjecaja kroz tri studije slučaja, na primjerima popularne glazbe, razvitka televizije i jugoslavenske mode.

Nakon pregleda relevantne historiografije i korištenih izvora (1-10), autorica u uvodnom poglavlju *Jugoslavija između Italije i Mediterana* (11-44) smješta svoju temu u povijesni, politički i kulturni kontekst Mediterana kroz prizmu lokalnih identiteta koji nadilaze nekoć dominantnu orijentalističku perspektivu trajne zaostalosti koju su vanjski akteri projicirali na čitav mediteranski prostor. Izbor talijanskih utjecaja kao polazišne točke za analizu izgradnje jugoslavenskog mediteranstva opravdan je time što je Italija predstavljala utjelovljenje suvremenog Mediterana kao proizvođača masovnog turizma i popularne kulture i konzumerizma s američkim predznakom, što će biti put koji će i Jugoslavija umnogome slijediti s izvjesnim „zakašnjenjem“ i modifikacijama u odnosu na svog zapadnog susjeda. Paralele s talijanskom kulturnom proizvodnjom i ugledanje na nju ne očituju se tek u znanstvenoj interpretaciji istraživanih pojava, već autorica u ovom, ali i u empirijskim poglavljima pokazuje vrlo očigledne i otvorene napore uključenih aktera (umjetnika, radnika u kulturi, medijskih djelatnika, pa i kulturnih ideologa) da oblikuju jugoslavensku popularnu kulturu i njezino prakticiranje po talijanskom modelu. Naravno, uslijed kompliciranih odnosa dviju država u neposrednom poraću, trebalo je proći nešto vremena i uložiti mnogo truda kako bi politička recepcija ovih kulturnih transfera izgubila političku volatilnost. Na koncu, ispostavilo se da je prenošenje kulturnih obrazaca, medijskih i umjetničkih formi umnogome doprinijelo relaksaciji diplomatskih odnosa Jugoslavije i Italije, koji su sklapanjem Osimskih ugovora 1975. godine postali ogledni primjer prekogranične suradnje država s različitim političko-gospodarskim ustrojem. Kulturni stereotipi, tropi i predstave igrali su važnu ulogu u ovom procesu, pošto se talijanski mediteranski identitet mogao lakše prilagoditi željenom samopoimanju Jugoslavije kao liberalne zemlje gdje je hedonizam (naravno, u granicama socijalističkog „dobrog ukusa“) bio dostupan najširim masama, bez konzumerističkih zastranjenja i društvenog otuđenja svojstvenog društvima „sjevernog“ kapitalizma.

Na primjeru popularne glazbe kroz poglavlje *Popularna glazba i zvukovi mora* (45-98) može se vidjeti koliko su svjesno graditelji jugoslavenske popularne kulture pratili talijanske uzore i pokušavali ih prilagoditi ideološkim kriterijima socijalizma i primijeniti ih na jugoslovenskom tlu. Od osnivanja i koncipiranja festivala popularne glazbe u Opatiji i Splitu, preko natjecanja na

Pjesmi Eurovizije i ideoloških smotrenja o pravcu u kojem se jugoslavenska popularna glazba trebala razvijati, do amalgamacije turističkih aktivnosti na Jadranu s glazbenim događajima, Italija je figurirala kao najočitiya referentna točka prema kojem se mjerila suvremenost i uspješnost domaćih praksi i trendova. Pored toga, forsiranje primorske tematike i melodike na tragu talijanske kancone nudilo je politički manje prijepornu alternativu folklornim motivima ili izravnim zapadnim utjecajima u popularnoj glazbi, gradeći osnovu za svejugoslavenski žanr zabavne glazbe koji je mogao uživati podjednaku popularnost u svim dijelovima zemlje. Naravno, trebalo je na tom putu prebroditi brojne izazove, u vidu zaobilaženja politički spornih tema prilikom gostovanja talijanskih glazbenih djelatnika (npr. Sergija Endriga, 89-90), ili postizanja unutarjugoslavenskog balansa prilikom odabira predstavnika na Euroviziji. Kako se prodor mediteranskih motiva u jugoslavensku glazbu vremenski i prostorno poklopio s razvojem masovnog turizma (domaćeg i inozemnog) na jadranskoj obali, primorski melos i dalmatinski vokabular, kao i niz glazbenih zvijezda koje su ih rabile u svom repertoaru postale su zvučna podloga samorazumijevanja Jugoslavena kao političke zajednice, ali i razumijevanja Jugoslavije od strane sve brojnijih inozemnih posjetitelja s obiju strana Željezne zavjese.

Paralelno sa stvaranjem jugoslavenskog (uvelike mediteraniziranog) identiteta na polju popularne glazbe, u Jugoslaviji se počevši od kraja 1950-ih počeo razvijati i nacionalni televizijski program, obilježen traženjem balansa između slobode republičkih TV studija da koncipiraju i proizvode vlastite sadržaje, i potrebe za određenim stupnjem interne kohezije, o čemu govori poglavlje *Televizija i slike mora* (99-140). Za razliku od drugih socijalističkih zemalja, a opet slično brojnim drugim sferama jugoslavenskog društva, razvitak televizijskog programa bio je prepušten republikama, bez konkretnije savezne kontrole ili direkcije. Uslijed nedostatka kvalificiranih kadrova i slabašne tradicije produkcije zabavnih programa, početni koraci u stvaranju domaćih zabavnih emisija pokazali su se relativno neuspješnima. Stoga je pomoć, kao i u slučaju glazbe, potražena u kopiranju talijanskih uzora, a u nekim slučajevima i doslovno gledanjem RAI televizije gdje je dostupnost signala to dopuštala, ili na drugom programu jugoslavenske televizije koji je zbog nedostatka domaćih emisija isprva prenosio talijanski program. Zanimljivo je kako su međurepubličke dinamike utjecale na dostupnost jugoslavenskog programa svim njezinim građanima te je tako izgradnja odašiljača koji bi prenosio domaći program na primorju morala godinama čekati na suglasnost kopnenih republika koje su smatrale da je priobalje ionako dovoljno privilegirano naspram drugih dijelova države (110). No, povezanost s programom RAI neminovno je vodila uspoređivanju domaćih i talijanskih programa od strane publike (obično nauštrb prvog), ali i postepenom prilagođavanju jugoslavenske produkcije željama gledatelja koji su bili pod očiglednim talijanskim utjecajem. S druge strane, kako su produkcijski uvjeti omogućili selidbu kamere izvan studija, slike turističkih atrakcija Jadrana i ljetovanja polako su naseljavale zabavne i glazbene emisije (poput *TV Magazina*, *Anatomije jednog festivala* ili *Ol na moru ol na kraju*), promovirajući bogatstvo domaće turističke ponude i pružajući slike ljetnog hedonizma onim Jugoslavenima koji su ga i sami prakticirali na jadranskim plažama, ali i onima koji su ga tek trebali ili htjeli iskusiti. Na kraju poglavlja, Buhin analizira fenomen serije *Naše malo misto*, koja je na velika vrata u domove jugoslavenskog građanstva uvela idiličnu sliku nepromjenjive mediteranske seoske dokolice koja odolijeva društveno-političkim promjenama središnjih desetljeća 20. stoljeća, ali je ujedno doprinijela populariziranju dalmatinskog dijalekta u ostatku države. Iako su neki drugi istraživači potencirali subverzivni karakter serije (npr. glede proslava vjerskih blagdana ili putovanja u Trst), autorica tumači *Naše malo misto* kao društveno odgovornu zabavnu seriju, „koja je, unatoč grubom humoru, slijedila jugoslavensku ideologiju“ (139).

U posljednjem poglavlju, *Ljubav, moda i more* (141-182), Buhin zahvaća kulturnu povijest jugoslavenske mode, otvarajući ga raspravom o glazbenom filmu *Ljubav i moda* iz 1960. godine, koji je neskriveno pozajmljivao predstave užurbane omladine koja živi glamurozni urbani život (očigledno u stvarnosti nedostupan najvećem dijelu Jugoslavena) od holivudskog hita *Praznik u Rimu* i talijanske uspješnice *Slatki život*. Uspjeh ovog filma bio je izravna posljedica zaokreta unutar Saveza komunista s kraja 1950-ih, kada je kao jedan od prioriteta gospodarske politike navedeno i poboljšanje životnog standarda stanovništva, kao i dostupnost masovnih sredstava potrošnje. Italija je opet predstavljala pogodan uzor za koncipiranje tipično jugoslavenskog, socijalističkog konzumerizma. S jedne strane, zapadni su utjecaji u talijanskoj kulturi bili isfiltrirani kroz matrice južnjačke opuštenosti i hedonizma, ublažavajući dehumanizirajuće efekte kapitalizma. S druge strane, kulturološka bliskost izražena kroz mediteranski identitet, modna svedenost praćena originalnošću, i već uspostavljene šablone kulturnog transfera činile su talijansku modu pogodnim sredstvom za ispunjenje misije „da je moguće njegovati moderne i liberalne stilove života, koji su se obično pripisivali kapitalističkim zemljama, bez odustajanja od socijalističkih načela“ (156). Veliku ulogu u propagiranju novih trendova i „dobrog ukusa“ u jugoslavenskoj modi igrale su zvijezde zabavne glazbe (često snimane u jadranskom ambijentu), ali i institucionalni naponi, poput osnivanja Centra za suvremeno odijevanje koji je trebao predstavljati potrebe običnog čovjeka pred modnim kućama i tvornicama tekstila. Relativno slaba razvijenost domaće tekstilne industrije, ali i liberalizacija viznog režima navele su dobar dio Jugoslavena (barem onih iz zapadnog dijela države) da svoje odjevne potrebe ispune u nekoć kontestiranom Trstu. Nakon početnih sumnjičavosti, npr. kada su talijanske vlasti bile zabrinute što je konzulat u Zagrebu zaprimio više od 2000 zahtjeva za vize za putovanje u Trst na Dan republike 1957. godine (160), šoping putovanja u Trst razvila su se u prekogranični biznis i kulturološki fenomen kroz koji su se iskazivale kako nacionalne tako i klasne razlike, ali i prelamale slike koje su građani dviju država imali i htjeli imati jedni o drugima. Tako su se jugoslavenske vlasti užasavale šverca robe kupljene na buvljaku Ponte Rosso, jer je time istovremeno narušavan ugled Jugoslavije u inozemstvu, ali i interna slika klasne emancipacije i zadovoljenja potreba najšireg građanstva. Na kraju poglavlja, Buhin začinjava priču baveći se turističkim zagledavanjem jugoslavenskih tijela obaju spolova, i to upravo na jadranskim plažama. Ona promatra pojavu galebarenja kao oblik „romatičnog turizma“ koji je doživio procvat tijekom 1950-ih te je uvelike počivao na uvriježenim stereotipima o mačističkim južnjacima, ali i o seksa željnim sjevernjakinjama. Ipak, galebarenje Jugoslavena zamire istodobno s emancipiranjem Jugoslavenki, što je djelomično postignuto i kroz natjecanja ljepote koja su zaživjela upravo na primorju. Iako oblikovana prema zapadnom modelu izbora za Miss, ona ipak nose i bitne domicilne značajke, poput međurepubličkog i etničkog ključa u saveznim okvirima natjecanja, kao i njegovanju imidža skromnih i vrijednih djevojaka iz radničkog miljea nasuprot zapadnoj kulturi slave glasnih starleta.

Jugoslavenski socijalizam „sa okusom mora, sa okusom soli“ bitna je studija iz polja popularne kulture, ali i povijesti turizma i talijansko-jugoslavenskih odnosa. Ona osvjetljava do sada ne previše istraživano i u javnosti nedovoljno prepoznato lice jugoslavenske kulture, ali i zrcali jedno neobično, socijalističko lice Mediterana kao hedonističke varijante modernosti gdje se zabava, konzumerizam, turizam i putenost susreću i prepliću onkraj ideoloških rigidnosti (prema riječima autorice, nije samo Jugoslavija bila mediteranizirana, već je i Mediteran kroz lokalnost Jadrana jugoslaviziran (191)). S druge strane, iz ove knjige stječe se uvid u važnost mediteranske komponente jugoslavenskog prostora za izgradnju njezina višenacionalnoga identiteta, gdje

su lokalističke kulturološke matrice umiješane s amerikaniziranim talijanskim utjecajima mogle dobiti neutralno značenje koje su svi građani Jugoslavije trebali razumjeti, bilo iz vlastitog iskustva ljetovanja na Jadranu ili kroz konzumaciju medijskih predodžbi o domaćem primorju. Istodobno, knjiga pokazuje da je prostorno-vremensko preklapanje i povezanost s razvojem masovnog turizma dalo mediteranizaciji jugoslavenske kulture širi značaj, jer su priljev stranih turista u Jugoslaviju, kao i šoping-ture Jugoslavena u susjedstvo imale implikacije vezane za strategije samorepresentacije Jugoslavije pred zemljama europskog kapitalizma i socijalizma, gdje su, ovisno o kontekstu, na djelu znali biti kompleksi više, odnosno niže vrijednosti.

Više kao dopuna nego nedostatak, ono što u monografiji zaslužuje više mjesta jest dublja analiza aktera koji su oblikovali mainstream javnih diskursa o jugoslavenskom mediteranstvu. Primjerice, na mjestima gdje se citiraju isječki iz medijskih kritika određenih pop-kulturnih proizvoda (pjesama, emisija) iz njih često ostane nejasno na koji su način izražena mišljenja naznačavala šire trendove i procese od individualnih stavova privilegiranih pojedinaca. Ono što bi definitivno obogatilo ovu studiju jest pogled „s terena“, odnosno, način na koji su primorske zajednice sudjelovale i sagledavale proces prisvajanja njihove baštine i njezino reinterpetiranje u svejugoslavenskom ključu. Također, ova knjiga može poslužiti kao poticaj za proširenje vremenskog okvira istraživanja na kasni socijalizam, ali i na post-jugoslavensko razdoblje, što bi bilo posebice značajno u slučaju Hrvatske obzirom na bitnu ulogu turizma u njezinom gospodarstvu, ali i primorskog identiteta u nacionalnoj samorepresentaciji prema van i prema unutra. Sama autorica na kraju knjige nabraja neke od ovih, ali i brojne druge aspekte jugoslavenske mediteranštine koji zaslužuju istraživačku pažnju. Sudeći po pitkosti i analitičkoj uspješnosti ove monografije, unaprijed se radujemo njenom uratku (trenutno u nastajanju) o povijesti galebarenja i mediteranskim maskulinitetima na Jadranu, ali ju i držimo za riječ vezano za pisanje biografije Miše Kovača.

Nikola Baković

Hrvoje Petrić i Tomislav Brandolica, *Ekonomska zbilja je crvena nit povijesti: Hrvatska historiografija i ekonomska historija*, Zagreb: FF Press, 2024, 212 str.

Hrvoje Petrić i Tomislav Brandolica autori su studije *Ekonomska zbilja je crvena nit povijesti: Hrvatska historiografija i ekonomska historija* u kojoj teže pružiti čitatelju prikaz razvoja ekonomske historije u Hrvatskoj. Riječ je o sintetskom pothvatu u kojemu su priređivači zajednički nastojali predstaviti na koji način, pod kojim utjecajima i čijim vodstvom se ekonomska historija unutar hrvatske historiografije razvijala i stvarala svoje istraživačke fokuse. Knjiga je uređena na način da se unutar mekih korica nalazi 212 stranica koje su autori podijelili na dvije cjeline. Prvu čini kronološki pregled hrvatske ekonomske historiografije u pet poglavlja, dok drugu čini pet razgovora s istaknutim osobama hrvatske ekonomske historije. Usto, tekst prati iscrpan popis izvora i literature (177-203), popis slikovnih priloga (205-206) te kazalo osobnih imena (207-211). Slikovni prilozi sastoje se od dvadeset i osam fotografija odabranih istraživača koji se spominju u knjizi. Knjiga završava pogovorom Mire Kolar-Dimitrijević koji bi se, čini mi se, dobro uklopio u viđenje Marijana Maticke na koji način treba pisati (i kako ih je Mirjana Gross pisala) prikaze (143).

Sam sadržaj i oblikovanje prvog dijela knjige (9-111) podsjeća na formu udžbenika koji bi trebao čitatelju pružiti potreban pregled nacionalne historiografije, relevantnih povjesničara

koji su stvarali i radova koje treba razmatrati prilikom spomena ekonomske historije. Takav pristup autori su opravdali u uvodu prezentirajući dosadašnje napore u sastavljanju sinteze hrvatske ekonomske historije ističući kako su u jednom obliku nastavljači prethodnika, bez težnje da čitatelju na idućim stranicama pruže „totalnu povijest pisanja ekonomske historije” (11). Plod takve forme peterodijelna je struktura prve polovice knjige u kojoj su pokrivena sljedeća razdoblja: do 1918. godine, od 1918. do 1945., od 1945. do kraja 1960-ih, do početka 1990-ih te od 1990-ih do danas.

Sve je započelo još u Austrijskom Carstvu od nositelja narodnog preporoda, s čime nas upoznaje prvo poglavlje *Prvi koraci: hrvatska historiografija i ekonomska historija do 1918.* (15-24). Kao i u međuratnom razdoblju o kome piše iduće poglavlje *Individualni doprinosi: od 1918. do 1945.* (25-36) glavna je značajka nepostojanje institucija koje bi usmjeravale njezin razvoj. Ekonomska historiografija u tom razdoblju prvenstveno ovisi o pojedincima koji pišući o lokalnim prilikama zalaze u teme ekonomskog razvoja i istaknutih pojedinaca koji su bili nositelji tog razvoja. Ili primjerice osoba sličnih Josipu Matasoviću i Miji Mirkoviću koji su za svog obrazovanja u inozemstvu prigrlili nove istraživačke teme i metodologije. Zajedničko je svim tematskim cjelinama pitanje konstantnih društvenih, ekonomskih i političkih promjena u kojima su istraživači morali djelovati, premda je po završetku rata 1945. godine nastupio nešto vidljiviji odmak od ranijeg pisanja. O tome se više može pročitati u poglavlju naslovljenom *Izgradnja institucija: od 1945. do kraja 1960-ih* (37-50). Autori su u poglavlju pokušali pružiti ne samo pogled na produkciju, već obratiti pažnju na „zadatke“, „napore“, „stremljenja“ i stvarni odjek u pisanim radovima. Vjerojatno su kombinacija tih napora s viših instanci, kao i sam kvalitativni porast produkcije bili glavni čimbenici potrebe definiranja institucionalnih okvira djelovanja ekonomske historije. Za razliku od ostalih, u poglavlju *Ekonomska historija u punom zamahu: od kraja 1960-ih do početka 1990-ih* (51-69) autori nam ne donose postotke zastupljenosti tema iz ekonomske historije u svim oblicima historiografske produkcije, inače vrlo zanimljiv hommage ekonomskoj znanosti. Ovo je razdoblje prikazano kroz časopis *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* pokušalo otkloniti glavni problem prethodnog razdoblja, a to je nedostatak komparativnih istraživanja između jugoslavenskih republika. Prvi dio knjige zaokružuje cjelina *Usitnjeni interesi u pluralizmu tema: od početka 1990-ih do danas* (70-86), koja je prigodno „usitnjena“ u deset potpoglavlja. Riječ je o razdoblju od stjecanja neovisnosti u kome je snažne osobnosti prethodnih desetljeća zamijenila disperzija tema istraživanja. To širenje tema kod nekih je izazvalo strah od krize ekonomske historije, no autori uvjeravaju kako je do 2000-ih proces znanstvene tranzicije, u kojoj su događajnica i politička historija opet bile u fokusu, prevladan.

Drugi dio sastoji se od pet razgovora s Ivanom Ercegom (115-120), Mirom Kolar-Dimitrijević (121-132), Marijanom Matickom (133-145), Tomislavom Raukarom (146-160) i Vladimirom Stipetićem (161-168) koji su vođeni tijekom 2013. i 2014. godine. Riječ je o vrlo informativnim i na trenutke zabavnim uvidima u karijere poznatih istraživača nacionalne ekonomske historije. Moglo bi se reći da se kroz sve razgovore provlače isti lajtmotivi – nitko od sugovornika nije se bavio istraživanjem ekonomske historije jer je to htio, već zato što je morao po tuđoj sugestiji ili naredbi; utjecaj režima nije postojao; kolege nije bilo briga za njihov rad; nisu imali razrađen metodološki pristup, već su sve radili zdravorazumski, dakle „čitanjem i istraživanjem“ ili su pak smatrali da ekonomska historija od 1960-ih ili 1990-ih nazaduje. Navedeni odgovori mogu postaviti pitanje je li to, od sugovornika istaknuto nazadovanje ekonomske historije, možda plod takvog pristupa istraživanju u kome se sve radilo bez metodologije, temeljeno na zdravom razumu i bez prihvatanja suvremenih pristupa u globalnoj historiografiji. Osobno smatram da

su takve ocjene, pod dojmom o prošlim „zlatnim godinama“ ekonomske historije malo pretjerane. Ekonomska historija u zadnjim se desetljećima dodatno razdvojila na razne druge povijesne poddiscipline koje u svojim istraživačkim temama ulaze u „dvorište“ ekonomske historije pa to potencijalno stvara dojam njezinoga slabljenja.

Vodeći se izjavom kako „u ovim žurbama, teorijske ili metodološke osvrte o naravi svoje historijske discipline često prepuštaju drugima“ (11) autori su nastojali oblikovati ovu knjigu. Studija je nastala sabiranjem ranijih istraživanja od Dragice Rogić do Vladimira Stipetića kako bi se ponudilo pregledan presjek razvoja ekonomske historije u hrvatskoj historiografiji na jednom mjestu. Pružanjem kratkog kronološkog prikaza, isticanjem glavnih autora, tema kojima su se bavili istraživači te institucijama koje su bile nositelji istraživanja autori knjige predstavili su pomalo zanemarene teorijske i metodološke osvrte. Iako intencija autora nije bila dati potpuni pregled bibliografije radova koji tematiziraju ili se uklapaju u ekonomsku historiju, vrijedi istaknuti da su popisi izvora i literature na kraju knjige primjeren putokaz za daljnje čitanje i istraživanje radova te autora kako ekonomske historije, tako i njoj bliskih historijskih poddisciplina.

Adrian Filčić

**DODJELA NAGRADA
U HISTORIOGRAFIJI
ZA 2024. GODINU**

Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti (HNOPZ) i Društvo za hrvatsku povjesnicu (DHP) od 2015. godine dodjeljuju nagrade na polju historiografije – za ukupan doprinos razvoju povijesne znanosti, nagradu inozemnom istraživaču hrvatske povijesti, nagradu za najbolju povijesnu knjigu objavljenu u prethodnoj godini, nagradu za popularizaciju povijesti te nagradu za najbolji diplomski rad. Od ove godine uvedena je i nova kategorija pod nazivom „Tadija Smičiklas“ za objavljivanje arhivskoga gradiva. U pravilu se dodjeljuje po jedna nagrada u svakoj od kategorija, ali u posebno opravdanim slučajevima mogu se dodijeliti i po dvije nagrade, osim u kategorijama za životno djelo i inozemnom istraživaču.

Nagrade su uručene dobitnicima na dvanaestom Festivalu povijesti KlioFest u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u svibnju 2025.

Nagrađeni su:

- nagrada „Ivan Lučić“ za životno djelo – prof. dr. sc. **Dragutinu Pavličeviću** za poseban doprinos pružen razvoju povijesne znanosti tijekom dugogodišnjeg znanstvenog i nastavnog rada;
- nagrada „Jaroslav Šidak“, inozemnom istraživaču hrvatske povijesti – prof. dr. sc. **Andreju Rahtenu**, slovenskom povjesničaru, za autorsku knjigu *Prijestolonasljednikova smrt* i značajan doprinos istraživanjima hrvatske povijesti u inozemstvu;
- nagrada „Mirjana Gross“ za najbolju povijesnu knjigu objavljenu u 2024. – izv. prof. dr. sc. **Zvezdani Sikirić Assouline** i **Meliti Vukini** za knjigu *Hrvatsko pučko školstvo 19. stoljeća i Zagrebačka „Sramotna knjiga“* te dr. sc. **Davoru Marijanu** za knjigu *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih: lažna svijest i svjesna laž*;
- nagrada „Tadija Smičiklas“ za objavljivanje arhivskoga gradiva – prof. dr. sc. **Ivanu Majnariću** i dr. sc. **Anti Bećiru** za objavljivanje izvora *Introitus et exitus communium mediaevalium Adriatici orientalis. Volum I. Spalatum et Tragurium / Spisi prihoda i rashoda srednjovjekovnih istočnojadranskih gradova. Svezak I. Split i Trogir* te dr. sc. **Lovorki Čoralić** i dr. sc. **Filipu Novoselu** za objavljivanje izvora *Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku, sv. IV / Fontes spectantes historiam Adriatici orientalis priscae aetatis recentioris, vol. IV: Spisi zadarskoga bilježnika Franje Sorinija (1659. – 1662.) / Acta notarii iadrensis Francisci Sorini (1659-1662)*;
- nagrada „Vjekoslav Klaić“ za popularizaciju povijesti – izv. prof. dr. sc. **Michal Brandl** za projekt SNOVI te dr. sc. **Violeti Herman Kaurić** za popularizaciju tema o Prvom svjetskom ratu na televiziji i radiju te drugim platformama;
- nagrada „Ferdo Šišić“ za najbolji diplomski rad – **Karli Franjković** za diplomski rad *Društveno-politička obilježja radništva na području Zagreba, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja tijekom međuratnog razdoblja (1918. – 1940.)* te **Ivanu Lediću** za diplomski rad „*Scriptura et notatio beneventana*“: komparativna paleografska analiza pisma i notacije napjeva „*Exultet*“ iz Vekeneginog evanđelistara i montekasinskog obrednika.

Nagrada „Ivan Lučić“ dodijeljena je prof. dr. sc. **DRAGUTINU PAVLIČEVIĆU** za poseban doprinos razvoju povijesne znanosti tijekom dugogodišnjeg znanstvenog i nastavnog rada

Dr. sc. Dragutin Pavličević rođen je 1932. u Luci Krmpotskoj kraj Novog Vinodolskog. Od 1935. živi s roditeljima u Pleternici, gdje je završio osnovnu školu. Prva četiri razreda gimnazije završio je u Požegi, a Tehničku srednju školu u Zagrebu. U požeškoj Gimnaziji položio je razliku i veliku maturu, a zatim diplomirao povijest i hrvatski jezik na Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu. Od 1956. do 1964. radio je kao nastavnik Osnovne škole u Pleternici, gdje je od 1958. bio direktor, a 1964. je završio studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Poslije toga radio je kao profesor Pedagoške akademije u Petrinji, direktor Gimnazije „Braća Hanžek“ u Petrinji i urednik povijesti u „Školskoj knjizi“ u Zagrebu. Godine 1961. objavio je svoju prvu knjigu *Na vratima Požeške doline*, a deset godina kasnije bio je među utemeljiteljima Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu. U Institutu se 1976. i zaposlio kao znanstveni suradnik nakon što je početkom te godine obranio disertaciju koja je 1980. izašla kao knjiga pod naslovom *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. Bio je na stručnom usavršavanju u Grazu, Beču, Bratislavi i Marburgu. U Institutu za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, koji je kao Zavod za hrvatsku povijest ušao u sastav Filozofskog fakulteta, napredovao je do zvanja znanstvenog savjetnika. Od 1983. do 1985. bio je predsjednik Kajkavskog spravišća – sabora za kulturu sjeverozapadne Hrvatske, a 1991. i 1992. predsjednik Programskog savjeta Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske. Do 1997. radio je u Zavodu za hrvatsku povijest, a zatim u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, gdje je vodio znanstveni projekt o hrvatskim zajednicama u okolnim zemljama. Za knjigu *Hrvatske kućne zadruge I.* iz 1989. dobio je Državnu nagradu „Bartol Kašić“ 1991. godine. Za cjelokupni rad i knjigu *Moravski Hrvati* iz 1994. dobio je 1995. nagradu „Ivan Filipović“, a za *Povijest Hrvatske*, II. izdanje iz 2000. iste je godine dobio Državnu nagradu za znanost.

Dr. sc. Dragutin Pavličević razvio je plodnu i raznovrsnu znanstvenu i stručnu djelatnost. Njegovi znanstveni prilozi posvećeni su političkoj i društvenoj povijesti, agrarnim odnosima i problemima sela, povijesti gospodarske misli u Hrvatskoj, staroj hrvatskoj dijaspori, Istočnom pitanju, Vojnoj krajini, povijesti hrvatskih pokrajina i krajeva, velikosrpskoj ideji i granicama sa Srbijom. Težište njegovih radova je na 19. stoljeću, posebice na drugoj polovici, a prostorno gledano na području Hrvatske i Slavonije. Važne su njegove monografije i sinteze, uređena i priređena djela, prijevodi na strane jezike, leksikografski prilozi i kronologije. Publicirao je više od stotinu znanstvenih rasprava, od kojih je znatan broj u časopisima s međunarodnom recenzijom te nekoliko stotina stručnih i znanstveno-popularnih članaka, recenzija i prikaza. Uz znanstvenu i nastavnu djelatnost, pisao je i recenzirao udžbenike i priručnike povijesti te nastavne programe, a surađivao je i u tisku i na televiziji. U mirovinu je otišao 2002. iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, gdje je danas znanstvenik emeritus.

Nagrada „Jaroslav Šidak“ dodijeljena je prof. dr. sc. **ANDREJU RAHTENU**, slovenskom povjesničaru, za autorsku knjigu *Prijestolonasljednikova smrt* i značajan doprinos istraživanjima hrvatske povijesti u inozemstvu

Prof. dr. sc. Andrej Rahten rođen je 1973. u Celju. Studirao je povijest na Sveučilištu u Ljubljani i Sveučilištu u Klagenfurtu. Doktorirao je 2000. na Sveučilištu u Ljubljani, a za disertaciju na temu „Dr. Janko Brejc“ dobio je zlatnu značku Znanstvenoistraživačkoga centra Slovenske akademije znanosti i umjetnosti, gdje je 1999. i započeo svoju profesionalnu karijeru. Godine 2001. zaposlio se u slovenskom Ministarstvu vanjskih poslova, a od 2004. do 2008. bio je savjetnik za vanjsku politiku u Uredu predsjednika Vlade. U daljnjem razvoju karijere bio je i veleposlanik Republike Slovenije u Republici Austriji. Trenutno je zaposlen kao znanstveni savjetnik u Institutu za povijest Milka Kosa Znanstvenoistraživačkoga centra Slovenske akademije znanosti i umjetnosti i Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mariboru. Od 2019. dopisni je član Austrijske akademije znanosti. Za svoju monografiju *Po razpadu skupne države. Slovensko-avstrijska razbijanja od mariborskoga prevrata do koroškega plebistika*, koja je prevedena i na njemački, dobio je 2022. nagradu Saveza slovenskih povijesnih udruga Klio. Glavni je urednik zbirke *Studia diplomatica Slovenica*, te član uredničkih odbora hrvatskih i slovenskih časopisa – *Časopis za suvremenu povijest*, *Pilar* i *Studia Historica Slovenica*. Profesor Rahten uvaženi je stručnjak u istraživanju tema iz slovenske i hrvatske odnosno srednjoeuropske povijesti 19. i 20. stoljeća. Poznata je njegova knjiga *Savezništva i diobe* u hrvatskom prijevodu iz 2008. o razvoju slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji od 1848. do 1918. u nakladi Golden marketinga. Posebnu važnost ima njegova nova knjiga *Prijestolonasljednikova smrt. Tragovima slovenskih i hrvatskih interpretacija Sarajevskog atentata*, koja je na hrvatskom jeziku objavljena 2024. u izdavačkoj kući Tragovi prošlosti. Radi se o vrijednom doprinosu hrvatskoj

povijesnoj znanosti, ali i nakladništvu općenito jer je profesor Rahten u hrvatskome izdanju spomenute knjige proširio i upotpunio svoja istraživanja, povezujući hrvatske i slovenske aspekte u srednjoeuropsku cjelinu kako bi pojasnio okolnosti atentata na Franju Ferdinanda u Sarajevu. Popis monografija i znanstvenih članaka koji su objavljeni u Hrvatskoj ili obrađuju hrvatske povijesne teme pokazuje da je profesor Rahten tijekom više desetljeća sustavno radio na proučavanju hrvatsko-slovenskih odnosa te fenomena koji uključuju i hrvatsku povijest na razini srednjoeuropske i „habsburške“ povijesti. Time je dao značajan doprinos istraživanjima hrvatske povijesti u inozemstvu.

Nagrada „Mirjana Gross“ dodijeljena je izv. prof. dr. sc. **ZVJEZDANI SIKIRIĆ ASSOULINE** i **MELITI VUKINI** za knjigu *Hrvatsko pučko školstvo 19. stoljeća i Zagrebačka „Sramotna knjiga“*

Zvezdana Sikirić Assouline izvanredna je profesorica na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, stručnjakinja za razdoblje ranoga novog vijeka i 19. stoljeća, točnije za kulturnu, socijalnu i političku povijest Hrvatske i Srednje Europe. Melita Vukina diplomirala je povijest i muzeologiju te upravljanje baštinom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2018. godine. Knjiga naslova *Hrvatsko pučko školstvo 19. stoljeća i Zagrebačka „Sramotna knjiga“* objavljena je 2024. godine u suizdanju Školske knjige i Filozofskog fakulteta odnosno Centra za inovativne studije. Monografija je nastala na temelju raznolikog bogatog gradiva iz javnih i privatnih arhiva, koje je dopunjeno nizom sačuvanih zbirki iz druge polovice 19. stoljeća, bogatom periodikom na hrvatskom i njemačkom jeziku te tiskanim izvorima kao i referentnom literaturom. Glavna kvaliteta knjige *Hrvatsko pučko školstvo 19. stoljeća i Zagrebačka „Sramotna knjiga“* jest u tome što po prvi put u hrvatskoj historiografiji nudi cjelovitu, uvjerljivu i obuhvatnu perspektivu „odozdo“, ulazeći u mikrokozmos školskih učionica. Pored spomenutog knjiga se ne ustručava biti provokativna – otkriva tajne *Sramotne knjige* koje nisu bile za javnost. Na temelju inovativno osmišljenog istraživanja autorice povezuju zanimljivo iznesene pojedinačne priče o neposlušnim đacima i njihovim učiteljima i roditeljima sa stručnim interpretacijama društva i kulture u Zagrebu 19. stoljeća te je knjiga vrijedan doprinos društvenoj i kulturnoj povijesti Zagreba i Hrvatske.

Nagrada „Mirjana Gross“ dodijeljena je dr. sc. **DAVORU MARIJANU** za knjigu *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih: lažna svijest i svjesna laž*

Dr. sc. Davor Marijan radi kao znanstveni savjetnik u Hrvatskom institutu za povijest. Bavi se istraživanjem suvremene hrvatske povijesti. Do objave knjige *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih: lažna svijest i svjesna laž* u hrvatskoj je historiografiji bila objavljena samo jedna knjiga o Hrvatskoj u Jugoslaviji u 1980-ima, i to još davne 1986. godine. Knjiga je pisana historiografskom metodom, kombinirajući analizu povijesnih izvora s konzultiranjem relevantne povijesne i druge literature. Autor svoju naraciju temelji

na analizi ogromnog broja izvora i široke literature, na temelju kojih je dao prikaz Hrvatske u Jugoslaviji u razdoblju od smrti Josipa Broza Tita do višestranačkih izbora u proljeće 1990. godine. Autor je pokazao koliko su 1980-te bile kompleksne godine i zašto s pravom nose naziv godine „hrvatske šutnje“. Naime, težišni dio knjige odnosi se na „slučajeve“ koji su po partijskom poimanju ugrožavali njezin interes i koji su etiketirani kao kontrarevolucija, a koji su službeno bili u domeni političko-sigurnosne situacije. Usporednim prikazom raznih slučajeva iz drugih republika, autor je pokazao u kojoj je mjeri Jugoslavija bila nedovršena država, a njezina politička elita bez održivog uporišta. Knjiga dr. sc. Davora Marijana *Hrvatska u Jugoslaviji 1980-ih: lažna svijest i suvjetna laž* istraživački je otvorila važno razdoblje suvremene hrvatske povijesti o kojem su naše spoznaje do sada bile manjkave i površne te dobrim dijelom utemeljene na pojedinačnim iskustvima.

Nagrada „Tadija Smičiklas“ za objavljivanje arhivskoga gradiva dodijeljena je prof. dr. sc. **IVANU MAJNARIĆU** i dr. sc. **ANTI BEĆIRU** za objavljivanje izvora *Introitus et exitus communium mediaevalium Adriatici orientalis. Volum I. Spalatum et Tragurium / Spisi prihoda i rashoda srednjovjekovnih istočnojadranskih gradova. Svezak I. Split i Trogir*

Knjiga gradiva koje su priredili prof. dr. sc. Ivan Majnarić i dr. sc. Ante Bećir rezultat je njihova minucioznoga rada na transkripciji i analizi arhivskoga gradiva, koje je od izuzetne važnosti za povijest kasnosrednjovjekovnih gradova Splita i Trogira, odnosno uopće kasnosrednjovjekovnih kraljevstava Dalmacije i Hrvatske. Djelo predstavlja izuzetno vrijedan doprinos historiografiji donoseći temeljito kritički obrađen korpus srednjovjekovnih dokumenata koji na latinskom jeziku svjedoče o ekonomskom i administrativnom životu istočnojadranskih gradova, konkretno Splita i Trogira. Riječ je o registrima prihoda i rashoda iz 14. i 15. stoljeća, koji predstavljaju izvor od neprocjenjive važnosti za proučavanje načina funkcioniranja gradskih financija, trgovine, uprave i distribucije komunalnih resursa u srednjovjekovnoj Dalmaciji. Ovim djelom autori su ponudili akademskoj zajednici cjelovito transkribirane i suvremeno priređene spise s registama i na hrvatskom i talijanskom jeziku, a njih su u uvodnoj studiji na hrvatskom i talijanskom jeziku kontekstualizirali i smjestili u širi okvir o razvoju gradskih blagajni i oblikovanju sustava prihoda i rashoda u srednjovjekovnim gradovima istočnoga Jadrana.

Nagrada „Tadija Smičiklas“ za objavljivanje arhivskoga gradiva dodijeljena je dr. sc. **LOVORKI ČORALIĆ** i dr. sc. **FILIPU NOVOSELU** za objavljivanje izvora *Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku*, sv. IV / *Fontes spectantes historiam Adriatici orientalis priscae aetatis recentioris*, vol. IV: *Spisi zadarskoga bilježnika Franje Sorinija (1659. – 1662.)* / *Acta notarii iadrensis Francisci Sorini (1659-1662)*

S obzirom na karakter i raznovrsnost objavljenih isprava, knjiga priređenoga gradiva dr. sc. Lovorke Čoralić i dr. sc. Filipa Novosela, iskusnih i već dokazanih znanstvenika u priređivačkoj djelatnosti izvornoga gradiva ranoga novog vijeka, čini prvorazredni povijesni izvor za razmatranje društvenih diferencijacija, gospodarskih interakcija, ali i uopće svakodnevnoga života u Zadru i njegovu okruženju sredinom 17. stoljeća. Budući da se djelovanje zadarskoga bilježnika Franje Sorinija većim dijelom protezalo unutar trajanja Kandijskoga rata, ovaj pothvat priređivanja izvornoga arhivskog gradiva zasigurno će biti od koristi istraživačima najrazličitijih aspekata povijesti dalmatinskih komuna unutar navedenoga razdoblja. Budući da su priređivači osobitu pozornost pri pripremi isprava posvetili očuvanju izvornosti rukopisa, priredili su kvalitetan materijal i za proučavanje talijanskoga jezika (napose mletačkoga dijalekta) stručnjacima i istraživačima zainteresiranim za problematiku s područja lingvistike, filologije i paleografije. Navedeno u potpunosti ukazuje i na interdisciplinarnu potencijale ove knjige za proučavanje turbulentnog i kompleksnog 17. stoljeća na istočnojadranskom prostoru.

Nagrada „Vjekoslav Klaić“ za popularizaciju dodijeljena je izv. prof. dr. sc. **MICHAL BRANDL** za projekt SNOVI

Michal Brandl, izvanredna profesorica na Odsjeku za hungarologiju, turkologiju i židovske studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, voditeljica je projekta „Prošlošću prema budućnosti. Višeslojna interpretacija hrvatskog dvadesetog stoljeća: sučeljavanje, naobrazba, ovladavanje, vrjednovanje, identitet (SNOVI)“, koji je pripremno započeo 2023., a predstavljen je javnosti u listopadu 2024. godine na web platformi snovi.eu. Riječ je o jedinstvenom projektu u hrvatskoj historiografiji koji okuplja povjesničare, ali i druge stručnjake (pravnici, demografi, etnolozi, povjesničari umjetnosti, sociolozi, politolozi, arhivisti i drugi) i koji je namijenjen javnosti. Pod vodstvom profesorice Michal Brandl niz znanstvenika i znanstvenica s različitih znanstvenih institucija u Hrvatskoj, kao i znanstvenika koji su zaposleni izvan institucionalne znanstvene djelatnosti, predstavlja svoje rezultate istraživanja široj javnosti u formi pristupačnih tekstova popraćenih slikovnim i arhivskim materijalima. Zajednička poveznica je hrvatska povijest 20. stoljeća iz široko postavljenih aspekata: politike, društva, demografije, kulture, intelektualnog života, narodnih običaja, svakodnevice. Na web platformi projekta do sada je objavljeno oko 70 tekstova, a objave se postavljaju

redovito na tjednoj bazi. Projekt ima sve karakteristike javne povijesti, kojoj je jedan od temeljnih ciljeva izravna komunikacija s javnosti, iznošenje rezultata istraživanja u javnost i popularizacija povijesne znanosti.

Nagrada „Vjekoslav Klaić“ dodijeljena je dr. sc. **VIOLETI HERMAN KAURIĆ** za popularizaciju tema o Prvom svjetskom ratu na televiziji i radiju te na drugim platformama

Cjelokupan znanstveni put dr. sc. Violete Herman Kaurić, više znanstvene suradnice Hrvatskoga instituta za povijest, posvećen je istraživanju razdoblja Prvoga svjetskog rata i iz toga okvira iskažu tek pojedini radovi. Posebno je važna sastavnica njenog javnog djelovanja popularizacija te velike teme hrvatske povijesti, desetljećima marginalizirane u svakom pogledu. Upravo je dr. sc. Violeta Herman Kaurić 2012. okupila malobrojne znanstvenike i entuzijaste koji su se bavili tom temom. Tako je nastao Inicijativni odbor za obilježavanje stogodišnjice Velikoga rata, a kasnije i Udruga 1914-1918. Zahvaljujući posebice trudu i te skupine ljudi, u posljednjih deset godina održan je niz javnih događanja, a vrhunac je bila svečana državna komemoracija u Zagrebu. No, najveći utjecaj na podizanje javne svijesti o važnosti Prvoga svjetskoga rata za Hrvatsku izvršili su dokumentarci Krešimira Čokolića u produkciji HRT-a, u kojima je Violeta Herman Kaurić aktivno sudjelovala. Njeno gostovanje u radijskim emisijama „Povijesne kontroverze“ na HR3 u nekoliko navrata i drugi oblici popularizacije, npr. u povodu 110. obljetnice (2024.), uvijek su za temu imali Prvi svjetski rat, o kojemu mnogi dugo nisu znali gotovo ništa. To bjelodano pokazuje koliko se isplatio višegodišnji trud uložen u promoviranje važnosti Velikoga rata i razvijanje kulture sjećanja na taj rat na području Hrvatske.

Nagrada „Ferdo Šišić“ za najbolji diplomski rad dodijeljena je **KARLI FRANJKOVIĆ** za diplomski rad „Društveno-politička obilježja radništva na području Zagreba, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja tijekom međuratnog razdoblja (1918. – 1940.)“, mentor: doc. dr. sc. Mijo Beljo i dr. sc. Nikolina Šimetin Šegvić, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Poseban doprinos diplomskoga rada Karle Franjković, izrađenog pod mentorstvom doc. dr. sc. Mije Belje i dr. sc. Nikoline Šimetin Šegvić na Fakultetu hrvatskih studija, jest u tome što kompleksan socijalno-historijski i politički problem zrelo analizira postavljajući modelski odnos između dobro istražene urbane cjeline (Zagreb) i slabije istraženog područja Gorskoga kotara i Primorja koji su u fokusu rada. Drugi doprinos je demonstracija odličnog poznavanja stručne literature i vrsno fokusirano sintetiziranje istraživačkih rezultata koji daju kontekst i smjernice za mikrohistorijski orijentirano istraživanje arhivskoga gradiva. Na taj se način poznati rezultati dodatno provjeravaju i nadopunjuju nizom podataka i životnih priča. Narativni i analitički okvir rada skladni

su i vrlo vješto izvedeni, zadržavajući, unatoč kompleksnosti i širini zahvata, fokusiranost od početka rada do njegovoga kraja, što je znak izuzetne istraživačke zrelosti. Osim toga, u radu su određene bibliografske jedinice, koje bi se danas mogle smatrati zastarjelima ili djelomično ideološki obojenima, kritički obrađene te revalorizirane, jer su tretirane s oprezom kao izvori određenih nepobitnih činjenica ili podataka koji su dodatno razjašnjeni i stavljani u suvremeni kontekst istraživačkoga rada.

Nagrada „Ferdo Šišić“ za najbolji diplomski rad dodijeljena je **IVANU LEDIĆU** za diplomski rad „Scriptura et notatio beneventana: komparativna paleografska analiza pisma i notacije napjeva ‘Exultet’ iz Vekeneginog evanđelistara i montekasinskog obrednika“, mentor: izv. prof. dr. sc. Tomislav Galović, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Diplomski rad Ivan Ledića izrađen je u suradnji dviju institucija - Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Odsjeka za muzikologiju Muzičke akademije u Zagrebu. Rad se bavi temom iznimno rijetko zastupljenoj u istraživanjima, posebice u istraživanjima hrvatske historiografije. Inozemna historiografija o ovoj temi uglavnom je posvećena području južne Italije, dok je prostor Dalmacije, na kojemu je beneventanski oblik predmetnoga napjeva također prisutan, u povjesničarskome fokusu tek neznatno. Za proučavanje ove zahtjevne teme i pouzdanu interpretaciju konteksta nastanka dvaju predmetnih rukopisa te njihovih napjeva nužno je u prvome redu bilo dobro poznavanje hrvatske i europske društveno-političke događajnice 11. stoljeća, a što je diplomant pokazao u svim dijelovima rada. Osim toga, kako bi radu pristupio interdisciplinarno, diplomant je morao primijeniti različite vrste znanja ne samo iz liturgije i paleografije, već i kodikologije i muzikologije. Posebice je važno istaknuti da ovakva istraživanja podrazumijevaju vrsno poznavanje latinskog jezika, a što je diplomant u potpunosti u svom radu i pokazao.

Tomislav Galović, predsjednik HNOPZ-a
Željko Holjevac, predsjednik DHP-a

